

ისტორიის
მიზანი, წყაროები და მეთოდები
წინათ და ეზღა

წიგნი III,1

ნაკვეთი შესაშვ:

ქართული
საფას-საზომეთამცოდნეობა
ანუ
წუმეგმატიკა-მეტროლოგია

ქრებულთა წყენი მცენიერებისა და მცენიერებისა

თანამედროვე საისტორიო მეცნიერება

ნაწილი 1.

ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დარგები

ნაკვეთი III.

ქართული
საფას-საზომთა მცოდნეობა
ანუ
ნუმისმატიკა-მეტროლოგია

სტამბა გაზეთ „ზარია ეოსტოკა“-სი, საშა წულუკიძის ქუჩა, № 4
შეკვ. № 596. || ტირაჟი 1000. || მთავლიტი № 1909.

წიხანსიტყვაობა

ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობის ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის პირველი ნაწილი, რომელიც ჩვენი მეცნიერების მიმდინარე წლის 1, 2 და 3 ლ.წ. ში იყო დაბეჭდილი, ცალკე წიგნადაც გამოდის. ვალად ვრაცხ მადლობა მოვახსენო ამ კრებული გამომცემელს ანდ. შილაკაძეს, ბ-ნ სვ. ყაუხჩი-შვილს ამ ჩემი გამოკვლევის სათანადოდ გამოცემაზე განსაკუთრებული ყურადღებისთვის, უნივერსიტეტთან დატოვებულს თამარ ლომოურს საძიებლების შედგენისათვის და ს. ჯიქიას კორექტურის გასწორებისათვის.

რადესაც წინამდებარე გამოკვლევა უკვე დაბეჭდილი იყო, შევანჩნით, რომ სამი ტერმინის, დრამის, ბოტინატისა და შოლტის შესახებ მოყვანილ ცნობებში გამოჩინება თითო-თითო საგულისხმო ცნობა, რომელთაც მოყვანა აქ მიხდება. სტეფანე კათალიკოზის ანისის 1218 წ. ქართულ წარწერაში იხსენიება ფულად ტფილური დრამა და იქ ნათქვამია: „ტფილური ასი დრამა იგი იყოს; დანგ იერთი გ მიეტეს (იხ. ნ. მარარის Надпись Епифанія католикоса Грузіи И.А.Н. 1910 წ. გვ. 1439). ამ ცნობით უნდა შეივსოს ამ ჩემ მონოგრაფიაში მე-16-17 გვერდებზე დრამის შესახებ ნათქვამი და ამის მიხედვით შესაძლებელია მე-XIII-XIV სს. ერწო-თიანეთის საეკლესიო გაზოსალების გარიგების წიგნში მოხსენებული ქალაქური დრამა ნ. (40) ქალაქური დრამის, წონის ერთეულს კი არ ჰპიზნავდეს, როგორც ეს მე-70-71 გვერდზეა ნათქვამი, არაქედ იმავე „ტფილური დრამის“ მაგიერ იყოს ნახპარი და ტფილური, ე. ი. ქართული ფულის მნიშვნელობა ჰქონდეს. შემდეგ 13 გვერდზე მოყვანილი „ბოტინატის ფორმის გარდა კორიდეის სახარების მურვან, ივანეს მინაწერში ნახპარია „ბოტანატი“-ც (იხ. ნ. მარარის Грузинскія приписки греч. Евангелія из Коридіи И.А.Н. 1911 გვ. 229, 130).

სიერციხის საზომთა შორის მე-136 გვერდზე მოყვანილი ტერმინი „შოლტი“ სტეფანე კათალიკოზის 1218 წ. ანისის ქართულ წარწერაშიაც გვხვდება, სადაც ნათქვამია: „ზროხის ტყავი, რომელ ერთობ წაგილია აქამდის, აწ საწირავადღე მისცემდით „თუ(ი)თო შოლტს“ (იხ. ნ. მარარის Надпись Епифанія И. А. Н. 1910 წ. გვ. 1439).

ივ. ჯავახიშვილი.

ს ა რ ჩ ე ვ ი :

წინასიტყვაობა

შესავალი

გვ. 1—3

I. საფასე 5—58

თავი პირველი: ფულისა და ფულის ერთეულების აღმნიშვნელი ზოგადი და ხაითაო ტერმინები. გვ. 7—30

ფულის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელები: საფასე 7. ფულის ნიეთიერება 7, საქართველოში ოქროს ფულის არსებობის შესახები ცნობები 7—9, ქართული ოქროს ფულის ჩვენამდე მოულწეველობის მიზეზი 9—10, ვეცხლი 10—11, უქროს 11—12, თეთრი 12—13, ფული თეთრი და შავი 13.

საფასის ნაწილების სახელები: ზედაწერი, ხატი, სიქა და დალი 13—14. ოქროს ფულის აღმნიშვნელი ტერმინები: წითელი, დრაჰკანი 14—15.—ფლური 15,—დრაჰკანი კოსტანტინატი, დუკატი, ბოტინატი 15,—პერპერა, ოქრო 16.

ვეცხლის ფულის ერთეულების აღმნიშვნელი ტერმინები: დრამაჰ 16—17,—თეთრი 17—18,—აუურაჰ 19,—ყაზანური 19—20,—ბალიში 20—21,—გიორგაული 21, თანგა 21—22, სომი 22—23.

თემანი 23. სრულიადი საქართველოს დაშლის შემდგომ დასავლეთ საქართველოში საკუთარი ფულის უქონლობა 23. მარჩილი 24,—აბაზი 24—25,—ქართული ვერცხლის ფულის წონა საუკუნეთა განმავლობაში და აბაზის შესატყვისი ერთეული ძველად 25—26,—შაური 26,—დანგი ორიანი და ერთიანი 26—27,—ერთი ფული და ფოლი 27—28,—კასბეგი 28,—მინალთუნი 28,—ბისტი და ბიშტი 28—29,—ქანდაქი 29,—ქესა 29,—მე-XVIII ს. შერე ნახევიარში საქართველოში გავრცელებული ფულები 29—30.

თავი მეორე: ფულის სისტემა და ფულის მოჭრის ტექნიკა

გვ. 31—46

ვახტანგ მეფის ცნობები 31,—ოთხობითი აღრიცხვის სისტემა 31—32,—ქართული სავაქრო ანგარიში, ფულის აღმნიშვნელი ასორიცხვები და ფულის ათობითი სისტემა 32,—ფულის ასორიცხვების მნიშვნელობის შესახები თეორიები: შოდუარის, მ. ბროსესის, ლანგლუასი და ალ. ცაგარისა 33—34,—ამ თეორიების მდარობა 34,—ქართული სავაქრო ანგარიშისა და ფულების აღმნიშვნელი ასორიცხვების უკვე მე-XVII ს. არსებობა 34,—ქართული ფულების სისტემის უკინეის ძირითადი ერთეული და ასორიცხვების ნამდვილი

მნიშვნელობა 34 35. ამ სისტემით სადაურობის საკითხი 35—38,—ალთუნი, ალთინი 35—37, —ქართული და მონღოლური თუმანი, მათი მსგავსება და განსხვავება 37—38. —თუმანის აღმნიშვნელი პირობითი ნიშნის წარმოშობის ახსნა 37—38,—ჯულის ამგვარივე სისტემის ოსმალეთსა და სპარსეთშიც არსებობა 38,—დამოკიდებულება ოქროს, ვერცხლისა და სპილენძის ლითონს შორის 39 41,—ვერცხლის ფულის შენადნობ წმინდა ვერცხლისა და შენართი ლითონის ოდენობა, ყურის და აიარი 41—43. ერთგობით რამდენი ვერცხლის ლითონიჟგან რამდენი ფული იქრებოდა ხოლმე 43—44,—ფულის მოქრის ტენიკა სპარსეთსა და საქართველოში და ზარათხანის მოხელეების სარგო 45—46. ზარათხანის იჯარით გაცემა 46.

თავი მესამე: ფულის ფასობა.

47.—58

ფულის აწონით აღება და მიწონა. სასინჯი და თეთრის სასწორი 47—48,—მართაწონილი, ნაკლული და სრული ფული 48, ოქრო-ვერცხლის ფულის ფასობა არაბთა სახალიფოში 48. ოქროსა და ვერცხლის ფულის ტრიალი საქართველოში უძველეს დროითგან დაეით აღმაშენებლამდე 48—49,—დაეით აღმაშენებლის მიერ ვერცხლის მაგიერ სპილენძის ფულის შემოღება და ვერცხლის ფულის გაქრობა საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში მე-XIII ს. პირველ მეოთხედამდე. ამ მოვლენის მიზეზი 49. ფულის იძულებითი ფასობა 49. ფულის ფასობა საქართველოში XII—XIII ს. ს. 50. პერპერა, წითელი, დრაჰკანი და ხატური ვეფხისტყაოსანში 50—51. გიორგაული თეთრის ფასობა, დრაჰკანისა და თეთრის ფასობა მე-XIV ს. 51—53. ყაზანაური დინარი და თეთრი და მათი ფასობა 54—55. ფლუდისა და თეთრის ფასობა მე-XVII ს. 54,55. ყაზანყენის ვერცხლის დინარი და ამის პირველი მაგალითი 54,55. ოქრო-ვერცხლის ფულის ფასობა მე-XVIII ს. 56. მე-XVII—XVIII ს. ს. საქართველოში გავრცელებული უცხოეთის ფული და მისი ფასობა 56—57. ერთი ოქროს ფასობა 57—58.

II საზომი. 59.—140

შესავალი

61—67.

საზომების საზოგადო ტერმინები: საზომი, საწონი, საწყაული, გასაზომი 61. ძირითადი საზომები და საზომების გამოწყევა 61—62. საზომების კანონიერი სისწორისათვის მეთვალყურეობა საქართველოში 62. საზომების ნაკლებობა და სიმრუდე: ქეშმარიტი, მართალი და ნაკლები, ზაკული საზომები 62. სასწორი და მისი ნაწილებისა და კუთვნილების სახელები 62—63. ცალსასწორი. სასრე, ყაფანი და მიზანი 63, თეთრის სასწორი 64. ძველად საზომების შესახები სახელმძღვანელოების არსებობის საკითხი საქართველოში და ს. ორბელიანის წყაროები 64—65. ს. ორბელიანის და ვახტანგ მეფის ცნობების მიზანი და თვისებები 65. აკად. გვლდენშტედტის ცნობების ხასიათი 65—66. წინანდებარე გამოკვლევის მიზანი და საერთო გეგმა 66—67.

თავი პირველი. წონის საზომთა აღმნიშვნელი ტერმინები უძველეს დროიდან მე-XV ს. დამლევამდე. 68—77:

უძველეს ხანის საზომების შესახებ ცნობების უქონლობა და დაბადების ქართულ თარგმანში ნახმარი საზომები 68. გრიეი 68—69. კაბიწი 69—70. დრაბა 70—71. ლიტრა ქალაქური, გორული და შამახური ლიტრები 71—72. კერატი, ყირათი 72. სიკილა 72. მიტყალი, მუტყალი და მისხალი 72—73: მონი 73. კოკა, მონასტრული, დიდი და ცოტა კოკები 73—74. კოკობა და კარასეული 74—75. კარჩხალა 75. კეანჩხი 75. ჯამი 75. კიქა 75. საპალნე და ცალი. ტუირთი 75—77. ურემი 77.

თავი მეთექვსმეტი. ლიხთ-ამერ-იმერეთის წონის ხაერთო საზომები საქართველოს სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დარღვევის შემდგომ მე-XVIII ს. დამლევამდე 78—87: კოდი 78—79. ფოხალი 79—80, ქილა და ქილაკი 80. პინა 80—81. ბათმანი 81. ნაოთხალი და ჩარეკი, გორული ჩარეკი 81—83. გუერდი 83—84. ქსანი 84. სტილი 84—85. გოდორი 85. ჩაფი. 85—86. დოქი, კასრი 86. საღვინე 86—87. გორა, კური, თეფში 87.

თავი მისამე. სათავისთავო საზომები 88—96:

§ 1. საკუთრივ აღმოს. საქართველოში მიღებული საზომები 88—91. თალარი 88, ჩანახი 88—89. ფისოსი, საწნახელი 89. თუნგი 89—90. სურა. ქარიკი, დორა, დორაკი, ბორჩხულა 90. გოზაური 90—91.

§ 2. საკუთრივ დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული წონის საზომები 91—94: ლოლარიკონი, მარჩილი, ფსომიარე 91, ქუა, მახათელი, კეხი, კუახი, წონა და საწონი 92. საციქუელი 92—93, ფუნდუხი, მუნის წონა, მენახვერე, საწყაი 93. მრთელი 93—94. გუდა, ნარგისი 94.

§ 3. საკუთრივ სამეგრელოს საზომები 95—96: ლიჯი, ატარი, ოგორდულო 95. სამადგანი, სამგანი 95—96. გობი 96.

თავი მეოთხე. საწონ-საწყაოს საზომთა ოდენობა და შედარებითი ხიდილე 97—122: კერატი, ყირატი 97—98. მისხალი 98—99. ლიტრა 99—104. პირვანდელი და მერმინდელი ლიტრისა და საზომების შესახებ ცნობები 99—100, გორული ლიტრა 100. ს. ორბელიანის ცნობა პირვანდელ და თავისდროინდელ ლიტრებზე 100, ვახტანგ მეფის ცნობა ლიტრის ოდენობაზე 100—101, აკად. გვლდენშტედტის ცნობა 101, პირვანდელი ლიტრის ოდენობა 101—102, ლიტრის ოდენობა არაბთა სახალიფოში 102. ქართული თავდაპირველი ლიტრის სადაურობა 103. ლიტრის გადიდების ხანა და მიზანი 103—104. კაბიწის ოდენობა საქართველოში, ერაყში, და სპარსეთში 104—105. გრიეი 106—107. დანგი 107. დრაბი 107. ჩაგორდაგი 107—108. კოდი 108—109. ქილა და ფოხალი 109—110. პინა, ბათმანი 110. ნაოთხალი და ჩარეკი 110—111. გუერდი 111. ქსანი 111—112. ჩანახი 112—113. სტილი, ქალაქური სტილი და მე-XVIII ს. მეორე ნახევრისა 113—114. თუხტი 114. სიკილა 114. საპალნე 114—115. თალარი 115—116. ხარვალი 116. გოდორი 116. ურემი 116—117. ლოლარიკონი, ფსომიარე, ქუა, მახათელი, კეხი და კუახი 117. კოკა 117—121: კოკის ლიტრიანობა 117—119, თავდაპირველი კოკის ოდენობა 118, კოკის თანდათან ზრდის დათარიღება

119, ზრდის მიზანი და თვისება 120, სხვადასხვა სიდიდის კოკების ერთდროული არსებობა 120—121. ქარიკი, ღორა, ჩაფი, ღოჭი, კასრი თუნგი და ბორჩხულა 121. გორა, გოზაური, საწყაევი, კოკობა და კარასეული, კარჩხალი 122.

თავი მხუთთა: მცენარეულობის საზომები. 123---125.

ძირი, კონა 123. ვალა 123—124, ზნაჲ, ძნა, ძნეული, ზვინი, ზარი, ძარა და მკლავი 124. ზურგი 124—125. სათარი, მარხილი და ჯინი 125.

თავი მხუთხუთა. ნართისა და სამოსის საზომები და ერთეულები. 126—128: ქუმი, გული 126. მანჯანიკი დიდი და პატარა 126—127. შულო, კვერცხი. კოკი დიდი და მომცრო, კელი, დასტა 127. ცხრა 127—128. წყუილი 128.

თავი მხუთხუთა. ხაქმლის საზომ-ერთეულები 129—131: თასი, ბაღია 129—130. ყაბი, კენჭი, ხელი 130. ხონჩა 130—131. ლანგარი, კალათა 131.

თავი მხარვა. ხივრცის საზომები. 132—140: თითი, გოჯი, გოჯეული, მტკაველი 132. ბიჯი, წყრთა მკარი, წყრთის გადიდება 133—134. ტილო 134—135. უტევეანი, მილიონი ეჯი, ფარსახი 135, ალაჯი, კეფი, შოლტი 136. მიწაჲ 136—137. ყანაჲ 137: დლისა და დლიური 137—138. გუთანის მნიშვნელობა ძველად და მე-XVII ს. 138—139 საქცევი, ქცევა, ჩარეკი 139—140.

ბოლოსიტყვაობა 141—144

საუას-საზომების კვლევა-ძიების შემაფერხებელი გარემოებანი. დამატებითი ცნობა თანგის შესახები, გიორგაული თანგა. დამატებითი ცნობები 10 მინალთუნინან თუმნისა და ფულის სისტემის სადაჟრობის საკითხისათვის. 50 აბაზინან თუმანი სპარსეთში და შარდენის ცნობა მისი შემადგენელი ოდენობის შესახებ. დამატებითი ცნობა ღორაკსა და ფსომიარეზე. სპარსეთის წონითი სისტემა თავისდათავად და ქართულთან შედარებით.

საძიებელი I.

საძიებელი II საკუთარი სახელებისა და ტერმინების.

შენიშნული კორექტურული შეცდომების გასწორება.

ქართული საფას-საზომების მკვლევარება ანუ ნუ- მიზმატიკა-მეტროლოგია.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი.

ქართული ფულებისა და საზომების ისტორია ჯერ არ დაწერილა: არც წინათ და არც მე-XIX—XX ს. ს. ამგვარი მიზანი არაეის დაუსახავს და წინამდებარე გამოკვლევა პირველი ცდაა. აღსანიშნავია, რომ საბაო რბელ ი ა ნ ს თავის ლექსიკონში საზომების შესახებ ბევრი ცნობები აქვს შეტანილი და საზომთა ისტორიული და შედარებითი სიდიდის მიმოხილვა კარგად აქვს შედგენილი იმ გვარადვე, როგორც მშენიერად გაუთვალისწინებია ის არსებითი განსხვავებაც, რომელიც ძველსა და მისდროინდელ საზომებს შორის ემჩნეოდა. სამაგიეროდ ფულებზე მას ძალიან ცოტა ცნობები მოეპოვება. სდუმს ამ ორივე საკითხის შესახებ გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ვ ა ხ უ შ ტ ი ც .

ვ ა ხ ტ ა ნ გ მ ე ფ ე ს ქართული ფულების ისტორიითგან მოჰყავს მოკლე ცნობები. მას ნათქვამი აქვს: „პირველს ვამურს თეთრს გიორგაულს ეძახდენ. ის თურმე საკმობდა სისხლშიაცა და ისრეტ. გიორგაული რა ერთიც წონა ყოფილა იმ ძველს წიგნებში სწერია და იმითი იცნობთ: კიდევ ერთი რიგი სხუა თეთრიცა ყოფილა კიჲმანაულს ეძახდენ“—ო (ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს სამართლის წიგნი. კარი თეთრის გარიგ. § 15). ამ ამონაწერიდანა ჩანს, რომ სახელოვანს მეცნიერს-მეფეს ამ დარგში მცირე ცნობები ჰქონია. საფიქრებელია, რომ მთელი ზემომოყვანილი აზრი ეჭრულიანთ სასისხლო სიგლის და ათაბაგ აღბუღას წიგნის ცოდნაზე უნდა იყოს დამყარებული. უცნაურია, რომ ვახტანგ მეფეს ქართული ძველი ფულების შესახებ თითქოს სხუა არაფერი სცოდნია.

ძველი საზომების შესახებ მასაც არაფერი აქვს. ხოლო პირიქით ვახტანგ მეფეს ძვრფასი ცნობები აქვს თავმოყრილი იმდროინდელი, როგორც ქართული, ისე უცხოეთის ფულების შესახებ და საზომებზედაც.

მე-XIX ს. ქართულ ნუმისმატიკას საკმაოდ ბევრი მოტრფიალვე აღმოუჩნდა მისი დამაარსებელი თ დ მ ი ხ ე ი ლ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი თ გ ა ნ მოყოლებული, რომლის სამ ენაზე დაბეჭდილს შრომას Нумизматическіе акты Грузинскаго царства (1841 წ.) ეხლაც მთლად მნიშვნელობა დაკარგული არა აქვს, თუცა უკვე ძალზეა მოძველებული. შემდეგ მისდევს ბ რ ო ს ე ს Revue de numismatique georgienne, Bartholomaei's Lettres numismatiques et archéologiques, Langlois Essai de classification des sinites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours და უკანასკნელი საფუძვლიანი ნაშრომი ვ ა ხ ო

მოვისა Монеты Грузии часть I (Записки Нумизм. отд. Р. А. Общ. I-вып. IV), რომელიც მე-XIII ს. პირველ ნახევარამდეა თითქმის მიყვანილი. ეს უკანასკნელი წიგნი წინა, უკვე დაძველებულ შრომებთან შედარებით დიდ წარმატებას წარმოადგენს და სრულს აღწერილობას შეიცავს. პახომოვის თხზულების მეორე შემდეგ-დროინდელი ფულების აღწერილი ნაწილი იბეჭდებოდა, მაგრამ არ გამოსულა. ყველა შემოდასახელებული შრომები მხოლოდ აღწერილობითი ხასიათისანი არიან.

ტრმინების, ფულის სისტემისა და ტენიკის მიმოხილვა-განმარტების შემცველი ქართული ფულების ისტორია იქ არ მოიპოვება. ჩვენთვის-კი საისტორიო მეცნიერებაში ამას მთავარი მნიშვნელობა აქვს. ქართული საზომების შესახებ ხომ სრულებით არა დაწერილა რა იმას გაადა, რაც მე-XIX ს. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში არსებული საზომების შესახებ იყო ცნობები შეკრებილი.

თანამედროვე საისტორიო მეცნიერების, მეტადრე ეკონომიური ისტორიისათვის საფას-საზომების ისტორიისა და თეორიის-კი მთავარი მნიშვნელობა აქვს. არც ერთი ქვეყნის წარსული ეკონომიური ცხოვრების სურათის აღდგენა არ შეიძლება, თუ ფულისა და საზომების შესახებ უტყუარი ცნობები ხელთ არ გვექმნება. სხვა არა იყოსრა, ისეთი ძირითადი საკითხის შესწავლა, როგორიც საქონელზე ფასების მოძრაობაა, უამისოთ სრულებით შეუძლებელია. ასეთ მდგომარეობაში ცხოვრების გაძვირება-გაიაფებაზეც ლაპარაკი, როგორც ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსი იქცეოდა, მხოლოდ და მხოლოდ ზეპირი, მტკიცე საფუძველს მოკლებული საუბარია. ეკონომიურა ისტორიის გარდა საფას-საზომების მკოდნეობა საუკეთესო მკვეთრ იარაღს აძლევს მეცნიერს ისტორიული კრიტიკისათვის.

წინამდებარე გამოკვლევას მიზნად ამ ნაკლის შევსება აქვს დასახული. უმთავრესად მე ყურადღება მიქცეული მქონდა საფას-საზომების შესახები ტრმინების გამორკვევისათვის, მათი ქრონოლოგიურ-ოდნობით განსაზღერისა, ფულის და საზომების სისტემის და ფულ-საზომების ნიშნების ურთიერთშორისი დამოკიდებულების და ფასობის შესწავლისათვის. ეს საკითხები საისტორიო მეცნიერებაში რთულ საკითხებად არის მიჩნეული და ბევრი რამე ამ პირველს ცდაში გამოურკვეველი დამრჩა. იმედია მომავალში თანდათანობით შეერთებული კვლევა-ძიებით გაშუქებული იქმნება ყველაფერი, რაც ეხლა ბუნდოვანად გვეჩვენება.

ეს შრომა ამ გამოკვლევის. თეორიული ნაწილია, ამას შემდეგ აღწერილობითი და შედარებითი შესწავლის ნაწილები უნდა მოჰყვეს.

გამოკვლევა მე-XIII—XVIII ს. ს. ფულებისა და ფულის სისტემის შესახებ 1920 წ. დაიწყო. 1921 წ. იანერის პირველ რიცხვებში საქართველოს ფინანსთა მინისტრის თხოვნით წაეკითხე მოხსენების სახით ქართული ლითონის ფულის შემოდების რეფორმისათვის მთავრობის მიერ დაარსებულ საგანგებო კომისიამ. 1921—1923 წ. შეესებულ-გაფართოებული წაკითხულ იქნა უნივერსიტეტში ვითარცა საისტორიო მეცნიერების დამხმარე დარგი—ნუმიზმატიკა და 1924 წ. საისტორიო საზოგადოების სხდომაზე მოხსენების სახით „ფული და

ფულის სისტემა ძველ საქართველოში“. გამოკვლევა საზომების შესახებ 1924 წ. გაზაფხულის სემესტრში მაქვს დაწერილი და უნივერსიტეტში იქმნა წაკითხული ვითარცა საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ერთი საკითხთაგანი.

საფას-საზომების მკოდნეობა განკუთვნილი მაქვს ჩემი შრომის „ისტორიის მიზანისა და მეთოდების“ მესამე წიგნის იმ ნაწილად, რომელიც საისტორიო მეცნიერების დამხმარე დარგების მეთოდოლოგიას ეხება. ამ ნაწილითგან დამწერლობათა მკოდნეობის ანუ პალეოგრაფიისა და დიპლომატიკისა ანუ სიგელთმკოდნეობის შემცველი ნაკვეთებიც დასაბეჭდავად უკვე დამზადებული მაქვს, მაგრამ ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის ანუ საფას-საზომების მკოდნეობის შესახები ნაკვეთი მათზე ადრე იბეჭდება.

ტ ფ ი ლ ი ს ს

1924. 7. VIII.

---

1. ს ა ზ ა ს ე .

თავი პირველი.

ფულისა და ფულის ერთეულების აღმნიშვნელი ზოგადი და საერთაო ტერმინები.

ფულის ზოგად სახელად საქართველოში ძველად „ს ა ფ ა ს ე“ იხმარებოდა. თავდაპირველად საფასე რასაკვირველია ყველაფერსა ჰნიშნავდა, რაც შესასყიდი ნივთის საფასოდ გამოდგებოდა, მაშასადამე მარტო ლითონის ფულს-კი არა, არამედ სხვაგვარ განძეულობასაც, მაგრამ ძველ ქართულ ძეგლებში ეს სიტყვა სწორედ ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარება. თუ გ. მერჩულის ნათქვამში, რომ „კელმწიფენი... შრომასა“ მონაზონთაგან უდაბნოების აღმაშენებლობის დროს „თანამონაწილე იქმნებიან ს ა ფ ა ს ე თ ა უხვად მიცემითა“ (172 გვლ ხნძთლს გვ. კე), ძნელი გამოსარკვევია მარტო ფული თუ საზოგადოდ განძეულობა ჰქონდა აეტაროს ნაგულისხმევი, როდესაც საუბარზე ლაპარაკობდა, გ. მთაწმიდელი სიტყვები ხომ სრულებით მკაუფია. მას აღნიშნული აქვს: იოანე-თორნიკე სკლიაროსის დამარცხების შემდგომ „ქულად აქავე (ე. ი. ივერთა მონასტერში) მოიქცა ურიცხვთა ს ა ფ ა ს ი თ ა და განძითა, რამეთუ უფროსს კენდინარისა მოილო განძი ოდენ სხუათა ტუშუათაგან კიდე“. მონღოლთა დროინდელ ქართველ ჟამთააღმწერელსაც დიმიტრი თავდადებულის ქველმოქმედების შესახებ ნათქვამი აქვს: „აღიღის ს ა ფ ა ს ე და აღდგის, ლამე მოვლის ქალაქი და იხილნის გალახანი და დავრდომილნი და ოზოლნი, თჳსითა კელითა მისცემდის“-ო (ყმათაღ. *872, გვ. 716). ჭრაქი აქ გლახაკებისათვის ქუჩა-ქუჩა მოწყალების მიცემაზეა ლაპარაკი, ცხადია ისტორიკოსს საფასედ ფული უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმევი. ფულადვე უნდა იგულისხმებოდეს „საფასე“ იტრიის ეკლესიის მე-XVI-ს. დამღვეის გუჯარში, სადაც ნათქვამია „ცოტაოდენნი ს ა ფ ა ს ე მანც გუჩინა მონასტერსა“-ო (საქართველოს სიძველენი II, 126).

ფულის ისტორიითგან კარგად არის ცნობილი, რომ ფულისათვის სხვადასხვა ნივთიერება ყოფილა გამოყენებული: ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი, თითბერი, ბრინჯაო, პლათინი, ტყვივი, ნიკელი, რკინა და სხვაც ბევრი (Prof. A. Luschin von Benegreuth. Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte 1904 წ., გვ. 31—36). მაგრამ ამათგან მხოლოდ სამმა ლითონმა მოიპოვა უპირატესობა და ბატონობა,—ოქრომ, ვერცხლმა და სპილენძმა. საქართველოშიაც ამ სამი ლითონის ფული იყო გავრცელებული. ვერცხლისა და სპილენძის ქართული ფულის ნიშნები ბლომად არის შენახული და მათი არსებობის დამტკიცება საკირო არ არის.

საქართველოში ოქროს ფულის არსებობის შესახებ-კი თუმცა ცნობები მოიპოვება, მაგრამ თვით ოული შენახული არ არის, ამიტომ საკითხი მისი არსებობის შესახებ სათუოდ იქცა. დ ა ვ ი თ ა ღ მ ა შე ნ ე ბ ე ლ ი ს ისტორიკოსს ნაამბობი აქვს, რომ როდესაც დიდებული მეფე თავის დაარსებულს ქსენონში მივიდოდა, სწეულეს „ჰნახავდა და საბრალო აყადმყოფებს ანუეგშებდა ხოლმე, „მისციის თჳთეულსა ო ქ რ ო კმა (საყოფნი)“-ო (ცა მწეს დწისი,*528-529 გვ.295). ამ სიტყვებითგან თითქოს საფიქრებელია, რომ საქართველოში მაშინ ოქროს

ფული ჩვეულებრივი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ იმას გარდა, რომ სამწუხაროდ ძნელი სათქმელია აქ ქართული ოქროს ფული იგულისხმებოდა, თუ უცხო ქვეყნური, როგორც შემდეგში განმარტებული იქმნება; ამ ცნობაში „ოქრო“ განსაკუთრებული მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახშიარი. ამიტომ ქართული ოქროს ფულის არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება.

სამაგიეროდ ზ ა ქ ა რ ი ა ყ ა ზ ე ი ნ ი ს (+1283 წ.) სიტყვით ვიცით, რომ საქართველოში არსებობდა მშვენიერი ოქროს ფული დინარი, პერპერად წოდებული. რომელიც თითო მისხალს კარგ ოქროს იწონიდა. მისი დეყაღბება არაეის შეეძლო. სწორედ ეს პერპერა იყო საქართველოს (არაბულად—ახახათა ქვეყნის) ფული, მათ მეფეებისგან მოქრილი. ეს ფულივე ტრიალებდა საქართველოს დედაქალაქს ტფილისშიაც. ამ ფულზე ვითომც ასურული წარწერა და კერპთა ე. ი. ქრისტიანული სარწმუნოების თაყუანისცემის სურათი იყო გამოყვანილი (D u r n. Beiträge zur Geschichte der Kaukas. Ländern, V. Geographica, 501—538)¹.

თუ ყ ა ზ ე ი ნ ი ს ცნობა ქართული ოქროს ფულის პერპერას შესახებ მაინც ერთს ექვს (ასურული წარწერების შესახებ) იწვევს, შე რ ე ფ ა დ-დ ი ნ ა ლ ი ი ე ზ დ ი ს ცნობა სრულებით მკაფიო და უეჭველია. თ ე მ უ რ-ლ ე გ ი ს ამ კარის ისტორიკოსს და თანადამხდურს მოთხოვნილი აქვს, რომ როცა გიორგი საქართველოს მეფისა და თემურ-ლენგს შორის შეთანხმება მოხერხდა და საზავო ხელშეკრულება დაიდვა, გიორგი მეფისაგან آراسه آرا باقاب همامون زر موهيدودا ათასი თანგა ოქრო უმაღლესი სახელით (ე. ი. თემურ ლენგისა) სიქა შემკული (the Zafarnamah, Calcutta 1888 წ. II ۱۴۲). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მე-XV ს. დამდეგს საქართველოში ოქროს ფული ყოფილა და თავისდა თავად მისი მოქრა შეუძლებელს არას წარმოადგენდა. ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, საქართველოშიც ამ ფულს „თანგა“-ს ეძახდნენ, თუ ეს მხოლოდ თემურ-ლენგის ისტორიკოსისაგან ნახშიარი იმდროინდელი სპარსულ-თურქული უერწინია. „თანგა“ ვითარცა საქართველოში გავრცელებული ფულის სახელი, როგორც დარწმუნდებით, მე-XV—XVI ს.ს. საბუთებშიც გვხვდება, მათ შორის ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე დ ი დ ი ს ე ო თ ს სიველშიც. ამიტომ საფიქრებელია, რომ შე რ ე ფ ა დ-დ ი ნ ა ლ ი ი ე ზ დ ი ს ცნობა საქმის ნამდვილი ვითარების სწორე და ზედმიწევნითი გამოხატულობა უნდა იყოს. ჩვეულებრივ თანგა ვერცხლის ფულად ითვლებოდა, მაგრამ განსაკუთრებულ შემთხვევაში, როგორც ირკვევა, ოქროსისაც სჭირდენ.

ამის შემდგომ ზ ა ქ ა რ ი ა ყ ა ზ ე ი ნ ი ს ზემომოყვანილი ცნობა საქართველოში ოქროს ფულის პერპერას არსებობის შესახებ უფრო სანდო ხდება მით უმეტეს, რომ ევროპიელი მოგზაურის პლანკარპინის ნაამბობიც ადასტურებს, რომ ქართველები მონღოლებს ხარკს პერპერით უხდიდენ. (Plan Carpinus tartarie ბერკერინის გამ. გვ. 58).

و بها من ... الدينار الذى يسمونه بربره و هو دينار حسن مقروغ منقش عليه كتابه سريانه و صورت الاهنام كل دينار مقال ذهابجدا لا قدر احد ائى التليس به وانه نقد بلاد الاجاز و ضرب ملوكهم

მე-XX-ე ს-ითგან მოყოლებული ქართულ მწერლობაში ფულის სახელად, როგორც შემდეგში დავწმუნდებით, „ფლური“ ჩნდება. ფლური ვახტანგ მეფესაცა აქვს მოხსენებული: „ფრანგულის თეთრის სახელები სხუა არის, მაგრამ აქ ამ თეთრზედ როგორ ეფასების ისზე იქმნების. სამს შაურს ფრანგნი რუბს ეძახიან. ორი შაურის წონა ოქროს რომ მისი დალი აჯდეს ერთი ფლური არის“-ო. (ვახტანგის სამართლის წიგნი. კარი თეთრი გარიგ. § 16). ეს ცნობა სამწუხაროდ საკმაოდ მკაფიო არ არის და ნათლად არა ჩანს, მხოლოდ უცხოეთის ფულად მიაჩნდა ვახტანგს ფლურა, თუ ქართულადაც. საყურადღებოა მაინც, რომ ერთად ერთ მტიციე და უცვლელ ერთეულად ვახტანგსაც ოქროს ფლური მიაჩნდა. ტფილისში ბაქარის მფლობელობის დროის შესახებ იესე ტლაშაძეს ნათქვამი აქვს.

„ქალაქში დაჩა ბაქარი...
სანამდი ჰქონდა, აძლია

თათრებს თეთრი და ფლურია“-ო (კათალიკოზ-ბაქარიანი გვ.14 § 72).

მაგრამ თუ ვახტანგ მეფის სიტყვებითგან მკაფიოდ არა არა ჩანს, ქართული ოქროს ფული იყო ფლურა, თუ უცხოეთისა, სამაგიეროდ ისტორიკოსს პაპუნა ორბელიანს პირდაპირა აქვს ნათქვამი, რომ 1752 წ. „გამოიტანეს მეფეთა ჩვენთა (თეიმურაზმა და ერეკლემ) თეისისა სალართის ოქროსა და ვერცხლისა იარაღი, მისცეს ზარაფხანაში, მოაკრევეინეს ფლური და თეთრა და აძლევდნ ჯარსა, ცდილობდნ კიდევ შეერასა ჯარისასა“-ო (ჩუბ. გამ. 412). წინათ სპარსთა ბატონობის დროს სპარსელებიც აკრევეინებდნ საქართველოსთვის ოქროსა და ვერცხლის ფულს. იმავე ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: „გამოგზავნა შაჰ-სულთანთან იბრეიმს თავის სახელზე ზარაფხანა ქალაქში და დაჰკრეს სიქა ბძანებისაებრ მისისა, მოჰკრეს სამ-აბაზიანი და შაური, ფლური 30 შაურისა“ (იქვე 417). ამგვარად უმაკველა ოქროს ფული საქართველოში იკრებოდა.

მაშ რით აიხსნება, რომ ქართული ოქროს ფული შენახული არ არის?

საზოგადოდ ოქროს ფული საშუალო საეკენიებსა და შემდეგშიაც მახლობელ აღმოსავლეთში იშვიათად, მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში იკრებოდა ხოლმე. მონღოლთა ბატონობის დროსაც, როცა სპარსეთის ილხანებს ჰელაგუს შთამომავლობას შედარებით დიდი სიმდიდრე ჰქონდა დაგროვილი, ჯელაირების ბატონობის ხანაშიაც ოქროს ფული მარტო საგანგებო შემთხვევებში, საჩუქრად დასარაგებლად ამასთანავე ყოველთვის მხოლოდ განსაზღვრული ოდენობა იკრებოდა (პროფ. ე. ბარტოლოდი Персидская надпись на стѣнѣ Аніскої мечети Мануче 17—18). ოღე ვართუსსაც თავის 1647 წ. მოგზაურობაში აღნიშნული აქვს, რომ მაშინდელ სპარსეთში აღებშიცემობასა და ურთიერთობაში ვერცხლისა და სპილენძის ფული იყო გავრცელებული, ოქროს ფული კი ვაქრობაში ძალიან იშვიათი სანახავიაო (Beschreibung der neuen orientalischen Reise, გვ. 425) ¹.

¹ „Das Geld so auf dem Markte gäng und gebe seyend silberne und ku fern: Münze. Man sieht gar selten mit Golde handeln“.

შერეფად-დინალი იეზდის ცნობაც თემურ-ლენგისათვის საქართველოს მეფის გიორგისაგან 1000 ოქროს თანგის მირთმევის შესახებ ჰმოწმობს, რომ ჩვენშია ოქროს ფულის მოქრა განსაკუთრებული შემთხვევით, გამაჯვებული მტრისათვის ხარკად თუ საჩუქრის მისაცემად, ყოფილა გამოწვეული. თემურაზ-ეყელე მეფეების დროსაც ოქროს ფულური ნაქირაეები ჯარის გასამრჯელოს გასასტუმრებლად ყოფილა განკუთვნილი. ამიტომ ეს საქართველოში მოქრილი ფული საქართველოთგან გადიოდა და უცხოეთში შემდეგში რასაკვირველია გადადნობილი იქნებოდა ან ადგილობრივ ფულად. ან უფრო ხშირად ძვირფასი სამკაულისათვის.

ფულის აღმნიშვნელ საზოგადო ტერმინად იმ ლითონის სახელიც იხმარებოდა ხოლმე, რომლითგანაც ამა თუ-იმ სახელმწიფოში ფულსა სკრიდენ. ხოლო რათგან ძირითადი საფულო ლითონი დროთა განმავლობაში იცვლებოდა ხოლმე, ამიტომ აღმნიშვნელი ტერმინიც საუკუნეთა განმავლობაში შეიძლება შეცვლილიყო. ებრაელთ ძველად ვერცხლის ფული ჰქონდათ და ამის გამოევა, რომ ებრაულად ფულს საერთო სახელად „კეისეფ“ ეი. „ვერცხლი“ იხმარებოდა. საღმრთო წერილის თარგმანთან ერთად ქრისტიანთა ქვეყნებში „ვერცხლის“ ამგვარი, ფულის გამომხატველი, მნიშვნელობა განმტკიცდა.

დაბადების ქართულ თარგმანში მაგ. სწერია: „მისცა აბრაამ ეფრონს ვეცხლი... ოთხასი დიდრაქმაჲ ვეცხლისა გამოცდილისა საეაქროსა“ (დაბადებაჲ, შესაქ. 23₁₆). „მოვიგე აგარაკი. და მიუწონე მას ვეცხლი შვდთა სიკილათა და ათთა ვეცხლთა“ (იერემია 30_{1-1ა}), „ვიხილე ტყვენასა მას შანა... ორასი სატირი ვეცხლი“-ო (ისუ ნავეასი 7₂₀) ამ ამონაწერებში „ვეცხლი“ ფულის მაგიერ არის ნახმარი.

საფიქრებელია, რომ მარტო ნათარგმნ თხზულებებში-კი არა, არამედ თვით საქართველოშიაც ყოველდღიურ ცხოვრებაში თუ არა, მწერლობაში მაინც „ვეცხლი“ მუდამ ვერცხლს არა ჰნიშნავდა, არამედ ფულსაც. ამ მხრივ საყურადღებოა ნიკორწმიდის მე-XI ს. სიგელში ნათქვამი: „საწირეს ვიყიდე ყანაჲ და მივეც ფური ა, ჯაჰვი ა, ჩაბალახი, ვეცხლი დრამაჲ ე“ (ქეზი II, 48). რათგან დრამა წონის საზომიც იყო, მკითხველს რომ გაეგო. საბუთის შემდგენელს დაუმატებია „ვეცხლი“ ე. ი. ფულად 20 დრამე მივეცია. საეჰეკოა, რომ აქ ლითონზე იყოს საუბარი. საგულისხმოა აგრეთვე, რომ თამარ მეფისა და ლაშავიორგის სპილენძის ფულენის აწერია: ამა-დამქონიკონსა სახელითა ღმრთისათა იქნა -ქედაჲ ვეცხლისა ამის“-ო. იმას გარდა, რომ აქ ჩვენ ერთგვარ ფულის იძულებით კურსთან უნდა გვეკონდეს საქმე (იხ. ქვემოთ, თავი მესამე) საფიქრებელია, რომ აქ და ზოგ სხვა შემთხვევებშიაც „ვეცხლი“ ფულსა ჰნიშნავს და ზოგადი მნიშვნელობით არის ნახმარი. ამგვარი მოვლენა სხვა ენებშიაც ხშირია, მაგ. ბერძნულად τὸ ἀργύριον „ტო არგკრიონ“ ვერცხლის ლითონსაც და საზოგადოდ ფულსაც ჰნიშნავდა. რომაელებიც argentum „არგენტუმ“-ს, როგორც თვით ვერცხლს, ისევე ფულსაც უძახდენ. ცნობილია, რომ ფრანგებს ეხლაც ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად აქვთ მხოლოდ argent „არჟან“, რაც ლათინური „არგენტუმ“-ისაგან არის წარმოდგარი და ვერცხლსა ჰნიშნავს.

ფულის ზოგადი მნიშვნელობა „ვეცხლს“ მე-XIII—XIV სს. — ში ცემქნევა და ჯერ კიდევ ერწო-თიანეთის სოფლების საეკლესიო გამოსალების გარიგების წიგნში რამდენსამე აღვილას არის ნათქვამი „ვეცხლი დრამაჲ“ ამდენი და ამდენიო. ამ შემთხვევაშიაც ვეცხლი ფულსა ჰნიშნაეს და საბუთის შემდგენელს უნდოდა მკითხველისათვის გაეგებინებინა, რომ მას წონით ერთეულ დრამაზე-კი არა აქვს საზებარი, არამედ ფულზე და ამ თავისი აზრის მკაფიოდ გამოსათქმელად მას სხვა ვერაფერი მოუვონია იმას ვაზდა, რომ აღნიშნა „ვეცხლი დრამაჲ“ ამდენიო.

მაგრამ საბუთების შესწავლა ცხად-ჰყოფს, რომ ფულის აღმნიშვნელი საზოგადო ტერმინად მართო „ვერცხლი“-კი არ იხმარებოდა ქართულში, არამედ „ოქრო“-ც. როდესაც კახა ერისთავთ-ერისთავი და მეჭურჭლეთუხუცესი თავის 1259 წ. რკონის სიგელში მოგვითხრობს: „მათ ეამთა ღია ქუეყანანი დაიყიდნეს ხარკობისაგან —ოქროჲ ძვირად იყვის და სოფელი იყფად“-ო (ქეზი II, 133), ცხადია აქ ოქრო ფულსა ჰნიშნაეს საზოგადოდ და არა ოქროს ფულს ან ლითონს მხოლოდ. მას უნდოდა ეთქვა: ფული ძვირად იყო, უძრავს ქონებას, მიწას-კი ფასი დაკარგული ჰქონდაო.

იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის აღაპებში სხვათა შორის ნათქვამია: ქველიეაჲს-ძის ბასილისაგან „აეიღეთ ათას შკდასი დრამაჲ... და სპარსთაგან დაქირულნი ლელუნარნი ამა ოქროჲთა დაეიკსენით“-ო (გვ. 4—5). ერთ „დღეს შკიდი ათასი თეთრი გავიყავით იერუსალემს მყოფთა ქრისტიანეთა ქართუქელთა, მივეცით პატრიაქსა და მისთა მონასტერთა ორი ათასი თეთრი ამასევე დღეს. ამის ოქროსა მომღებელთა ანტონს მოძღუარსა“ და სხვებს შეუნდოს-ღმერთმაო (გვ. 31—32). რათგან ზემომოყვანილ ამონაწერებში მოსხენებული დრამა და თეთრი ვერცხლის ფულის ერთეულის სახელებია, ეს ვერცხლის ფული მხოლოდ მაშინ შეიძლება „ოქროდ“ ყოფილიყო წოდებული, თუ „ოქრო“ აქ ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად იყო ნაგულისხმევი. ამ გეარადვე „ოქრო“ ფულის მაგიერ არის ნახმარი მე-XIII ს შიომღვიმის მონასტრის საბუთში, რომელშიაც ნათქვამია: „შენ ოქროდ არ ძალგიჩნდა და მოგუე(ი) ორი გუთანი მიწა“-ო (შიო მღ. ისტ. საბ. 61), ფულად გადახდა არ შეგეძლო და 2 გუთანი მიწა მოგვეცი სამაგიეროდაო.

ტერმინი „ოქრო“-ს ამნაირი ორგვარი მნიშვნელობა მქვლევარს უნდა მუდამ ახსოვდეს და გაათვალისწინებულ იქნეს. ამგვარი მოვლენა სხვაგანაც, მაგ. სპარსულშიც არის სადაც ფული და ოქრო ერთი და იმავე სიტყვით „ზარ“-ით გამოითქმის. ფარსადან გორგიჯანიძესაც თავის ქართულ-არაბულ-სპარსულ ლექსიკონში უწერია: „თეთრი (ე. ი. ფული)... ზარ“- (მ. ჯან. გამოცემა ფ. გორგიჯანიძე და მისი შრომანი 31). ლარიბს სპარსულად „ბიზარ“-ი بيزار, რაც უფულოს (უოქროს) ჰნიშნავს.

ამის შემდგომ დაეით აღამაშენებელის ისტორიკოსის ჰემომოყვანილს სიტყვებს შეიძლება ნამდვილი აზრი გაუგოთ. ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ მეფე თავის აღშენებულ ქსენონში ზისცლისას სწეულებს დაათვალიერებდა თუ არა, საბრალო ავადმყოფებს ანუგეშებდა და „ბისცის თვთეულსა

ოქრო კმა (საყოფნი)-ა. საუიქრებელია, რომ აქ ისტორიკოსს იმის თქმა-კი არ უნდოდა. ვითომც დაით აღმაშენებელი ყველა აედამყოფებს მხოლოდ და მხოლოდ ოქროს ფულს უზიგებდა საჩუქრად. არამედ რომ საკმაო ფულს აძლევდა ხოლმე. რათგან ყოველ ნახეაზე რომსნეულთათვის ოქროს ფული ერიგებინა, სახელმწიფოს ძვირად დაუჯდებოდა. ამიტომ აქაც ოქრო ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად უნდა იყოს ნახმარი.

შემდეგ ლითონის საფასეს აღსანიშნავად „თეთრი“-ც იხმარებოდა. ათაბაგ აღბუღას სამართლის წიგნში „თეთრი“ უკვე ფულის აღმნიშვნელ ტერმინია იქნათქვამია: „თუ კაცმან კაცისაგან თეთრი აიღოს სასარგებლოდ“. ამდენი და ამდენი გადაიხადოსო. ან კიდევ „თუ კაცსა თეთრი წიგნითა ანუ ვერცხლი აწონით აედოს“, ასე მოიქცნენო. იერუსალიმის ჯეარის მონატრის აღაპებშიც ვილაცას სპარსთაგან სახარება-ბარძიმი დაუხსნია „თორმეტ სომად და ორმოც ფლურად“. გვიყიდა ხობალი და მძათა დაათათეთრი გაგკყო“-ო (გვ. 19). თუ სომი და ფლური ფლის ნიშნების საკუთარი სახელებია, „თეთრი“ ამ შემთხვევაში ფულის ზოგადი მნიშვნელობით არის ნახმარი და სულთა მემატთანეს უნდოდა მხოლოდ ეთქვა ბუ-მოლოზნებს ფული დაგვირიგაო. იქნებ მამა იოსებისაგან განწესებულს აღაპში ნახსენები „შვდ-შვდი ვენეტიკური თეთრი“ (გვ. 19) ვენეტიკურს ფულს ჰვულისხმობდეს, თუმცა შესაძლებელია აქ ვენეტიკურ ვერცხლის ფულზე ე. წ. ასპრებზეც იყოს ლაპარაკი.

თეთრის ზოგადი მნიშვნელობა საუცხოვოდ ირკვევა ფილიპე მონაზონის შეწირულობის შესახები ცნობებიზგან, რომელშიაც ნათქვამია: „მოიტანა სურხანის შვილის ვარაზის გამოგზავნილი საერუსალიმო თეთრი... და მოგუბარაო... ასინა აღდი ფლური“, ხოლო „ოცდათურამეტ ფლურად წინდი დაიკნა სამი ბარძიმი“-ო (გვ. 27). ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ სწორედ 1:3 ფლური შეადგენდა „საერუსალიმო თეთრს“. ხოლო რათგან ფლური გარკვეული ერთეულის ოქროს ფულის სახელი იყო, ფლური მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება თეთრად ვივულისხმოთ. თუ „თეთრს“ აქ ვერცხლის ფულის ერთეულის აღმნიშვნელად-კი აო ჩაეთვლით. არამედ ფულის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად.

შემდეგ საუქუნეებშიც მე-XVIII ს. მეორე ნახევრამდე სიტყვა „თეთრი“ კვლავინდებურად ზოგადი ტერმინი იყო ფულის აღსანიშნავად და ფ. გორგიჯანიძესაცა და საბა ორბელიანს თათავიანთ ლექსიკონებში ფულის გამოსახატავად ერთად-ერთ ტერმინად სიტყვა თეთრი აქვთ. ფ. გორგიჯანიძის ქართულ-არაბულ-სპარსულ ლექსიკონში ფულის მომქრელის, ჩამომხმელის მაგიერ „თეთრის შქრელი“ (გვ. 44) სწერია და ფულის სასწორის აღსანიშნავად „თეთრის სასწორი“-ა ნახმარი (გვ. 66)

ამ გვარად გამოიჩევა, რომ საფასეს გარდა, რომელსაც ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა, ფულის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად „ვეცხლი“, „ოქრო“ და

„თეთრი“ იხმარებოდა. „ვეცხლი“ ამ მნიშვნელობით ესმოდათ თითქოს უძველეს დროთგან მოყოლებული მე-XIII საუკუნემდე, ნაწილობრივ იქნება ვითარცა წარსულის ნაშთი მხოლოდ ძველი ძეგლების გარდაწარვებში მეXIII-XIV ს. ს-მდე. მე XIII ს. ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად უკვე „ოქროს“ შემოდის, რომელიც მე XIII ს.-შიაც ასევე იხმარებულა. მე-XIV ს.-ითგან თუ არა, მე-XV ს. მოყოლებული“ კი უკვე ფულის აღსანიშნავად ტერმინი „თეთრი“ შემოდის, რომელიც მე XVIII ს. მესამე მეოთხედამდე უცილობლად ბატონობს. ამას ჯერ კიდევ დაკვირვება და შესწავლა ეკირებება მეტადრე ვეცხლს „ოქროს“ ხმარების ქრონოლოგიური საზღვრების ზედმიწევნით გამოსარკვევად და ამის გამო ზემომოყვანილი სქემა მხოლოდ დაახლოებითი და დროებითია.

იმ მნიშვნელობით, როგორც ეხლას იტყვა -ფულს ან ეხმარობთ, ვითარცა ლითონისა, თუ სხვაგვარი საფასის ნიშანის ტერმინს, მე-XVIII ს.-მდე, თუ არ ეცდებით, ძეგლებში არ გვხვდება ვახტანგ VI წინანდებურად ამისათვის „თეთრსა“ ხმარობს და „თეთრის გარეგების“ კარში ნათქვამი აქვს: „ახლა ჩვენი ეამის თეთრის არის და ასრე იანგარიშების“-ო (სამართ. წიგნი § 16) და შემდეგ ფულის მთელი სისტემა აქვს განმარტებული. ცხადია აქ თეთრი ეხლანდელი ტერმინის ფულის შესატყვისობად არის ნახმარი.

ამიტომ ყველა ზემონათქვამიდან საფიქრებელია, რომ მე-XVIII ს. მეორე ნახევრამდე „ფული“ საფასის ზოგადი მნიშვნელობით ცნობილი არ უნდა ყოფილიყო. როგორც აკად. გვლდენშტედტის მოგზაურობის აღწერილობითგანა ჩანს, 1772 წ. კვლავინდებურად „ფული“ განსაკუთრებულ ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად ყოფილა და ზოგადი მნიშვნელობა ჯერ მინიჭებული არ ჰქონია (Reise 358—359).

ფული „ფოლის“ სახით ძველდაც ცნობილი იყო ქართულ მწერლობაში, მაგრამ მაშინ ის პატარა ერთეულს აღნიშნავდა.

უქველია სხვაგანაც იქმნება ამავნე ცოტაადრეც ნახმარი, მაგრამ ჯერ-ჯერობით მხოლოდ დარეჯან დედოფლის მიერ 1796 წ. ბოძებული საიჯარო პირობის წიგნის დასახელება შემიძლიან, სადაც „ფული“ უკვე ზოგადი მნიშვნელობით არის ნახმარი. იქ სახელდობრ ნათქვამია: იასე იასეშვილო „ქალაქის სამღებრო იჯარით აიღვეით ორას ორმოც თუმნათ... თვე-და-თვე ჩვენს სარქარს უნდა მიაბაროთ. ნახევარი თეთრი ფული და ნახევარი შავი ფული“-ო (სქეს სძელნი III, 246—7).

ფულზე აღბეჭდილი წარწერების „ლეგენდას“ ძველ ქართულ მწერლობაში „ზედაწერილი“ ერქვა (მათე XXII, 20), ხოლო ზედამოყვანილ სახეს „ხატო“ (იქვე). ფულზე კედვით ამოყვანილს სახე-ზედწერილს თუ უფრო ადრე არა, მე-XVII ს. დამლევითგან და მე-XVIII ს. დამლევითგან მაინც „საკას“ ეძახდნენ. 1722 წ. ლეთაების გუჯარში სხვათა შორის ნათქვამია: „ბედნიერი სიქა მისი თუცა ვარდისა ფურცელთა ჰქრან, ბაზარი ფლურთა გატყლთეს“-ო (ისტ. საბ. I, 19). პაპუნა ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს: „გამოვგზავნა შაჰ-სულთან იბრეიმს თავის სახელზე ზარაფხანა ქალაქში და დაჰქრეს

ს ი ქ ა ბ რ ძ ა ნ ე ბ ის ა ე ბ რ მ ის ის ა, მოსკრეს სამ-აბაზიანი და შაუოი, ფლური 30 შაური-სა“-ო (გვ. 417). სიქა არაბული სიტყვაა **الفل** ფულის საბეჭდადეს, ქედვას, ფულის მოკრას და მოკრილ ფულსა ჰნიშნავს (იხ. ვ. ტ ი ზ ე ნ ჰ ა უ ზ ე ნ, *Монеты восточнаго халифата Сиб.* 1873 წ. VI). ვახტანგ VI სიქის მაგიერ და მნიშვნელობით „დალი“-ცა აქვს ნახმარი. თავის სამართლის წიგნში, თეთრის გარეგების კარში მას მაგ. ნათქვამი აქვს: „ორის შაურის წონა ოქროს რომ მისი დალი აჯდეს, ერთი ფლური არის“-ო. არც დალია ქართული სიტყვა, არამედ სპარსული **دل** „დალი“-ია, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა აქვს, როგორც ამ ტერმინს ქართულში აქვს შერჩენილი.

წმინდა ბაჯალლო ოქროს ფულს ძველად „წითელ ოქრო“-ს ეძახდენ. ქართველი ეპითალოგური მგ. მოგვითხრობს, რომ ბალდადის მონღოლთა მიერ აღების შემდგომ ძლევამოსილი ქართველ მხედარნი „წითელი თაოქროთა განტენდეს“ ქარქაშებს და ნადავლი ფული ისე მოჰქონდათ შინაო (ეპითალოგ. *817, გვ. 611). იერუსალემის ჯვარის მონასტრის აღაპებში აღნიშნულია, რომ ბეშქენ მანდატურთუხუცეს ვარდანიძეს შეუწირავს „ორი ათასისა თეთრისა წითელი“ (გვ. 14). სხვა ენებშიაც იხმარებოდა ამგვარი ტერმინი წმინდა ოქროს აღსანიშნავად და სპარსულშიც **زر سحر** ზარი-ს სურხ-ს წითელ ოქროს, სომხები-კი **Կարմիր** კარმირს, წითელს ეძახდენ.

როგორც ოქროს ფულს „წითელი“ და ვერცხლის ფულს „თეთრი“ ეწოდებოდა, ისევე სპილენძის ფულს ფერის მიხედვით „შავი ფული“-ც ერქვა ხოლმე. დარეჯან დედოფალს მაგ. ერთს 1796 წ. პირობის წიგნში ნათქვამი აქვს: თქვენ იასე იასეშიღმა ქალაქის სამღებრო 240 თუმნად აიღეთ იჯარით და საიჯარო ფული „თვედათვე ჩვენს სარქარს უნდა მოაბაროთ — ნახევარი თეთრი ფული და ნახევარი შავი ფული“-ო (ს-ქს სძვლნი III, 246—247).

საფასე ან ოქროს, ან ვერცხლისა და ან სპილენძისაგან იქრებოდა ხოლმე. თ ვ ი თ ო ე უ ლ ა მ ლ ი თ ო ნ ი თ გ ა ნ მ ო კ რ ი ლ ს ფ უ ლ ს თ ა ე ი ს ი ს ა ე რ თ ო ს ა ხ ე ლ ი ჰ ქ ო ნ დ ა. ძველ ქართულ მწერლობაში ოქროს ფულს „დრაჰჰანი“ ეწოდებოდა. სახარების უძვეველეს ხანმეტ თარგმანში იხმარება უკვე ეს ტერმინი (იხ. მათე XX, 2) და ბერძნულს **δραχμή**-ს, დინარს უდრის. ჰადიშის სახარებაში ამ აღდილას „სატირი“-ა, მაგრამ ტბეთისა და ოპიზის სახარებაში-კი ხანმეტი ტექსტის „დრაჰჰანი“-ა შენახული. ეს ზოგადი ტერმინი იყო ოქროს საფასეს ძირითადი ერთეულის აღსანიშნავად. უცხო ფულის ნიშანდობლივი რაოდენობის აღსანიშნავადაც ეს სიტყვავე ემატებოდა, მაგ. დრაჰჰანი კონსტანტინატი, დრაჰჰანი დეკატი და სხვა. ეს სპარსული ტერმინი შემდეგშიაც გვხვდება, მაგ. მონღოლთა მიერ საქართველოში დადებული გადასახადების შესახებ ქართველი ისტორიკოსი ამბობს: „განაწესეს ძღვენი სოფელთაგან ათასის მეედრისა მთავარსა—ცხვარი ერთი და დრაჰჰანი ერთი, ხოლო ბევრსა მთავარსა ცხვარი ერთი და დრაჰჰანი ორი“-ო (ეპითალოგ. *820, გვ. 665). აქ დრაჰჰანი ოქროს ფულის ნიშანდობლივი ერთეულად არის ნაგულისხმევი.

იერუსალემის ჯვარის მონასტრის სულთა მატიანის სიტყვით გრიგოლ ფანასკერტელს მონასტრისთვის უჩუქებია „აღდილი რვაას დრაჰჰანად ნასყიდი“

(გვ. 31), არსენი მოძღვარმა „მოგვცა ორმოცდა ჩუიღმეტი სურული (ასურული? სრული?) დარაჰკანი (sic)-ო (გვ. 68).

მე XVI-ე ს-ში ი ა ც ისევე იხმარებოდა ტერმინი დრაჰკანი ამავე ზოგადი მნიშვნელობით და 1565 წ. დაწერილს ალაჰპიცი ნათქვამია, რომ სამცხეთიდან წამოსულს „წარმომატანაჲ ფლური და ოქრო ყოველივე ხუთასისა დრაჰკანისა უმტრო იყო“-ო (ათონ. აღაპ. 276).

მაგრამ შემდეგში ამავე მნიშვნელობით, ოქროს ერთეულის აღსანიშნავად უკვე „ფლური“ შემოდის. თავდაპირველად ამ ტერმინს დასავლეთი ევროპის, განსაკუთრებით იტალიის, ოქროს ფულის მნიშვნელობა ჰქონდა. პირველად 1460 წ. მეფეთ-მეფის სიგელში გვხვდებოდა, სადაც იხსენიება აგენტიკური ფლური ოცდა-ათი (ისტ. საბ. III, 36). შემდეგ მე-XVI-ე საუკუნეში და განსაკუთრებით მე XVII—XVIII-ე სს-ში უკვე ჩვეულებრივ ტერმინად ხდება და როგორც დრაჰკანი მნიშვნელობით ისევე სპეციფიკურადაც იხმარება ხოლმე.

ფლურის შესახებ ბევრი ცნობებია სხვადასხვა მონასტრების სულთა მატრიანებში. იერუსალემის ჯვარის მონასტრის ალაპებში იხსენიება როგორც ვენეტიკური, ისევე, საღაღობის აღუნიშვნელადაც. მაგ. იქა სწერია: „მოვიდა ნაუასძე ზოსიმე კუმურდოელი... მას ეამსა ფრანთა გოლგოთაჲ წაგუართუეს და მან დაიკსნა, ოთხასი ფლური გამოილო“-ო (გვ. 5). უნარუარე ათაბაგის შვილის ბაადურის სულის შესანდობად „მოგუვიდა... ფ. ფლული“-ო (იქვე 9—10). სარგის ბოცოს ძისაგანაც „მოგვივიდა ორას ორმოცდა თოთხმეტი ფლორი“-ო (იქვე 11), „მოგუვიდა ას ოცი ფლორი ვენეტიკური“ ზურსიძისა სულა-ყოფილისა სერაპიონისაგანო (გვ. 60).

უნდა აღინიშნოს, რომ იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ალაპებში რამდენჯერმე სხვადასხვა ადგილას იხსენიება „ველტიური ფლური“ „ველენტიური ფლური“, მაგ. ირუბაქისძეს ჩოლოყაშვილს გარსევანს „გამოეგზავნა ორასი ველტიური ფლური“ (გვ. 41) ირუბაქისძეს ჩოლოყაშვილს ბაადურს გამოეგზავნა „ორასი ველენტიური (sic) ფლური“ (გვ. 20). მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, აქ ვენეტიკურის სახელია დამახინჯებული, თუ სხვა ტერმინთან გვაქვს საქმე.

ნიკორწმინდის მე-XI-ს სიგელში სწერია: „ვიყიდე... ყანაჲ და მივეც მას დრაჰკანი კოსტანტინატი ბ... ფარსმანისძეთაგან ვიყიდე ორი ნაკუეთი ყანაჲ და მივეც ჯაჰვი ღ დრაჰკანი კოსტანტინატი ბ... შქმერს ვიყიდე შქლოჲს-გან გლეხი ა და სასეფონი ყანანი და ფასად მივეც ჯორი ა ცხენი ა, დრაჰკანი კოსტანტინატი გ... ვიყიდე ცხილათს გლეხი აბულახტარისაგან ა და მივეც ცხენი ხუადი ორი, სტავრა ი კაბაი ა, დრაჰკანი კოსტანტინატი გ, წიგნის დაწერისა და შეკაზმისათვის მივეც დრაჰკანი დუკატი იე“ (ქქები II, 47—48, 49).

ათონის ქართველთა მონასტრის ალაპებში აღნიშნულია, რომ იოანე დამიქელ კახელთ შეუწირავთ ეკლესიისათვის „ლიტრაჲ ერთი დრაჰკანი ვოტანი ატი“ (ათონ. კრებ. 222). „ბოტინატი“ შიომღვიმის მონასტრის XIII ს.

სიგელსა და საფარის მონასტრის წარწერებში იხსენიება (შოი მღ. ისტ საბ. 34 და ე. თაყაიშვილის Arch. экскурсия I, 84)

„პერპერაჲ“ მე-X და შემდეგი სს. ძეგლებში გვხვდება (შოი მღვ. ისტ. საბ. 2, 16 და ათონის ალაპები) და სხვაგანაც ბევრგან. ათონის ალაპებში ბევრი სხვა წმინდა ბიზანტიური ფულიც იხსენიება, მაგრამ ისინი არ ჩანს რომ საქართველოში გავრცელებული ყოფილიყოს და ამის გამო აქ განხილული არ იქნება, ხოლო კონსტანტინატი, დუკატი და ბოტინატი, ან უკოტანიანი, პერპერაც—ბერძნული ფულები სსახელებია. კონსტანტინატი ბიზანტიის კეისრის კონსტანტინეს (მე-X, 1059—67 წ.) ფულს ერქვა, დუკატი—მიხეილ VII დუკისას (1071—78 წ.) და ბოტინატი—ნიკიფორე III ბოტანიატისას (1078—81 წ.) პერპერა კიდევ ბერძნული „ჰჰპერპერონ“-ისაგან არის წარმომდგარი და ოქროს ფულსა ჰნიშნავდა, მაგრამ მართო ბერძნულს-კი არა, არამედ ქართულ ფულსაც ეწოდებოდა.

„დუკატი“ შემდეგშიაც იხსენიება. იერუსალემის ჯვარის მონასტრის ერთს ალაპში ნათქვამია, რომ ისკანდერ ალაბეგას შვილის შემოწირული ფულითგან „ამანათად“ მიცემული ნივთების დასახსნელად „რუა ასი დუკატი“ დახარჯულა (გვ. 66). ვილაც ანასულლიმ „მოგუჟასაცუდა ათი დუკატი და... შექმნა ჯი ოთხმოც დუკატად“ (გვ. 70). აკად. გვლდენშტედტის სიტყვებითგან ცხადი ხდება, რომ მე-XVIII ს. ქართველები დუკატს „ოქროს“-ს ეძახოდენ და ერთი ოქრო მაშასადამე ერთს დუკატს ჰნიშნავდა (Reise durch Russland und im caucasischen Gebürge 359).

შესაძლებელია 1565 წ. ალაპში მოხსენებულ ცნობაში „წარმოატანა ფლური და ოქრო ყოველივე ხუთასისა დრაჰკინისა უმცროჲ იყო“-ო (ათონ. ალაპ. 276) „ოქროჲ“ უკვე ამ საეცილოური მნიშვნელობით და სწორედ დუკატის მაგიერ იყოს ნახმარი.

„ოქრო“-ს რომ ფულის ერთ-ერთი ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად მართლაც ხმარობდენ ამას მე-XVIII ს. უკანასკნელი მეოთხედის ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების მეორე წიგნიც ცხად ჰყოფს. იქა სწერია: „სირაჯების ნიხრასა თორ მეტი მინანთული წელიწადში ერთხელ, როცა მოურავის ნება, უნდა მიართვან სირაჯებმა ერთი ოქრო მოურავის ნაცულის უნდა მიჰცენ“-ო (საქარ. სიძველე II, 529). ამ დებულებითგან ნათლად ჩანს, „ერთი ოქრო“ ამ შემთხვევაში ფულის ერთეულია. ამგვარი მნიშვნელობით „ოქრო“ დასავლეთ საქართველოს საბუთებშიაც გვხვდება. ჯერჯერობით მე-XVIII ს-ზე ადრე არა ჩანს, მაგრამ ეს ალბათ შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს. 1787 წ. საბუთში სწერია: „აბესაძეს და ხუცესს ხარიტონს მართებს ბეგარა ერთი ოქრო... ბოსლევს ორი პარტახი... და ამაზედ სახლობს ფერაძე ნონია და მართებს ბეგარა ერთი ოქრო“-ო (დას. საქ. საბ. II, 91). ცხადია აქაც „ერთი ოქრო“ ფულის ერთეულს აღნიშნავს.

ვერცხლის ფულის ერთეულის აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაში სპარსულითგან შეთვისებული „დრამა“ იხმარებოდა, რომელიც უკვე გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში გვხვდება. გ. მ. ე. რ. უ. ს. ნათქვამი.

აქეს, რომ უბეს მონასტრის შენებულებით აღტაცებულს იმდროინდელ „კელ-
შვიფეს“ გრიგოლ ხანძთელისათვის მიუცია „დრამა ათი ათასი“ (გვ. კვ. წ. კა).
აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ მე-IX ს. აზნებულს ვერცხლის ფულს საქართ-
ველოში „დრამა“ რქმევია. ეს ტერმინი მნიშვნელობით აზნებული ვერცხლის
დირაქმს უდრება.

ნიკორწმინდის მე-XI ს. სიგელშიც „დრამაჲ“ ფულად იხსენება. იქ სწე-
როია: „ყანა ვაეისაკუთრე და მივეც...“ ო რ მ ო ც ი ს ა დ რ ა მ ი ს ა კ მ ე ლ ა -
დი“-ო, ხოლო ქვემელოანს ვიყიდე... ყანაჲ... მატული დ რ ა მ ი ს ა : ლ : (30)
სააჲ... ჰერნეულისა თავსა ვიყიდე... ყანაჲ და მივეც ფასად ოცისა დ რ ა -
მ ი ს ა ჲ... საწირეს ვიყიდე ყანაჲ და მივეც... ვეცხლი დრამაჲ: კ (20) და
სხვა (ქრონიკები II, 45, 47 და 48). ყველა ამ მაგალითებში. უნდა აღინიშნოს,
შესაძლებელია „დრამაჲ“ ფულად-კი არა, არამედ წ ო ნ ი ს ს ა ზ ო მ ა დ ი გ უ ლ ი ს -
ხმებოდეს.

ფულის სახელი „დრამაჲ“ ხშირად იხსენიება ალაკებში, მაგ. იერუსალემის
ჯვარის მონასტრის სულთა მატთანეში აღნიშნულია, რომ ვინმე იწე და კახაბერს
2000 დრამა შეუწირავს (ნ. მარჩის გამ., 3), ივანე ქველივაძეს შეილს ბა-
სილის—1700 დრამაჲ (იქვე 4), თურგთა (sic) ბიჭილა გიამს მეუღლეს ბორე-
ნას პირველად — „ა თ ა ს ი დ რ ა მ ა ჲ“, ხოლო შემორესა შოსულასა კულადცა
შემოსწირეს ხუთასი თეთრი საქურედ“-ო (გვ. 7). ამგვარი მაგალითების
მოყვანა ბლომად შეიძლება.

1673 წ. განახლებული სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის ძველს,
1459 წ. შედგენილი საბუთის გარდმოწერილს ნაწილში, როდესაც გადასახადი
ფულად არის აღნიშნული, ყოველთვის „დრამა“ იხსენება (იხ. ქვ. II.—და ს.
ჯანაშიას გარდმონაწერი). ერწო-თიანეთის საეკლესიო გამოსაღების გარიგების
წიგნშიც, რომელიც ეტრატის გრაგნილზე სწერია (№ 15) და დაახლოებით
მე-XIII—XIV ს. უნდა ეკუთვნოდეს, რამდენჯერმე იხსენიება „ვეცხლი დ რ ა -
მ ა ჲ ჲ“, „ვეცხლი დ რ ა მ ა ჲ ლ“, „ვეცხლი დ რ ა მ ა ჲ ა“, „ვეცხლი
დ რ ა მ ა ჲ ე“ და ხშირად მარტივადაც „დრამაჲ“ ამდენი და ამდენიო.

ამ გვარად ძველებითგან ცხადადა ჩანს, რომ თუ უფრო ადრე აოა, მე-VIII
ს. მაინც მოყოლებული მე-XV ს-მდე ვერცხლის ფულის ერთ-ერთ
ერთ ფულს „დ რ ა მ ა ჲ“ ეწოდებოდა. რათგან მე-XIV ს. პირველი ნახევ-
რითგან მოყოლებული გიორგი ბრწყინვალის „გიორგაულად“ წოდებული თეთრი
იხსენიება როგორც „ძველის დადება“ში, ისევე აღბუღას სამართალში, ამიტომ სა-
ფიქრებელია, რომ დრამას ვითარცა ფულის ერთეულის ტერმინს ამ ხანაში უკ-
ვე დრო მოკმული უნდა ჰქონოდა და თანდათანობით გამქრალიყო. სამთავნელის
სარგოში იგი უფრო ტრადიციით უნდა იყოს შერჩენილი ძველი გარიგებითგან.

მაგრამ უკვე მე-XI ს-ში საქართველოში შემოდის ტერმინი
„თეთრი“; რომელიც იუზიდიულს ძველებში, საბუთებშიაც და საისტორიო
თხზულებებში ჩვეულებრივ სიტყვად ხდება. ეს ტერმინი შიომღვიმის მონასტრის
ფაუნელთა სიგელში იხსენიება, რომელიც მე-X ს. მიეკუთვნება, მაგრამ მისი
დედანი შენახული არ არის, არამედ მხოლოდ პირია (შიომღ. ისტ. საბ. 2).

საუკუნეთა განმავლობაში მან შეინარჩუნა თავისი მნიშვნელობა და ქართული ფულისათვის განსაკუთრებულ ტერმინდაც-იქცა. მნიშვნელობით იგი ბერძნულ-ვეროპიულს „სპრებს“ უდრიდა

მაგრამ „თეთრი“ ვერცხლის საფასის ან საერთოდ ფულის მარტო ზოგადი სახელი-კი არ იყო, არამედ გარკვეული ერთეულის აღმნიშვნელი ტერმინიც. არსენი კათალიკოზის მე XII ს. ოცდაათიანი წლების შიომღვიმის სიგელში მაგ. იხსენიება: „პალანკურდნითა შეკაზმული დიდად კარგი ჯორი ოხხას თეთრად მოფასებული... ცხენი ერთი სამას ორმოცდაათ თეთრად ნასყიდი, უნაგირი ოქროთ, და ზარხოჯთა მოქედილი ექუსას თეთრად დაფასებული“ (ქქბი II, 102). დავით ნარინის დროინდელ მე-XIII ს. შუა რაუტხეების სიგელში გამოსაღებად აღნიშნულია „ოთხი თეთრი საყაქობო“ (იქვე II, 129). კახა ერისთავთ-ერისთავს 1259 წ. რკონის სიგელში ნათქვამი აქვს, რომ ს.ხოვლე „საპოცდახუთი თასს თეთრად ეყიდათ“ ორტალის წყურებს (იქვე II, 134). დავით ნარინის მეუღლის სიგელში ს. ეკვახჭირი „თორმეტი ათას თეთრად“ ნაყიდი გამოდის (იქვე II, 161). ქართველ მე-XIV-ე ს-ის უამთაღმწერელსაც ნათქვამი აქვს: არღუნმა საქართველოში „განაწესა, რაცა განისყიდებოდეს ტყელისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ დაიდებოდეს“-ო (უამთა-აღ. * 825 I, გვ. 670) „მიზღი ცხენისა თეთრი სამი ღლესა ერთსა“ (იქვე * 820, გვ. 665). შემდეგ საუკუნეებშიაც ზოგი სახელმწიფო თუ სხვაგვარი გადასახადები თეთრად იყო დაწესებული, როგორც აღმოსავლეთს, ისევე დასავლეთ საქართველოში.

სრული თეთრის ერთეულის გარდა „ნახევარი თეთრი“-ც ყოფილა. მკედლიძეს აბრამას 1578 წ. ქუთაისის საყდრის დავთარში სხვათა შორის შეწერილი ჰქონია „ნახევარი თეთრი“ (გვ. 35 § 257), ხოლო მკედლიძეს მახარას „თეთრი ორი და ნახევარი“ (იხ. § 259, ამგვარივე მაგალითი §§ 260, 265, 279, 282, 283, 316, 317, 353, 357, 358) 1.

რაკი „დრაჰმა“ და „თეთრი“ ორივე ვერცხლის ფულის ერთეულის სახელი იყო და არის ხანა, როდესაც ორივე ტერმინი იხმარება, მომავალში უნდა გამოირკვეს, თუ რა განსხვავება უნდა ყოფილიყო მათ შორის.

რაკი გამოირკვეა, რომ „ოქრო“ და „თეთრი“, როგორც საფასის ზოგადი აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ისევე ფულის ერთეულების სახელებიც, თავისდა-თავად იბადება საკითხი, თუ როგორ უნდა გაარჩიოს მკითხველმა, რომელ ამ ორ შესაძლებლობასთან აქვს მას საქმე ყოველ კერძო შემთხვევაში. ნაწერის აზრის მიმდინარეობას გარდა, ასეთ შემთხვევებში უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს ადამიანს, ახლავს თუ არა ტერმინებს „ოქროს“ და „თეთრს“ რიცხვითი რაოდენობის შესახები ცნობა: თუ რიცხვითი რაოდენობა ახლავს ოქროს, ან

1) იმავე ქუთაისის საყდრის 1578 წ. დავთარში ს. მუჯირეთუხნის გამოსაღების აღწერ-ლობაში იხსენიება „ჩითახური“ (§457—518). ტექსტიდან არა ჩანს, თუ რა უნდა ყოფილი-ყო ჩითახური, მაგრამ სხვა სოფლების გამოსაღების ფულის ღირებულების მოთხოვნული და ამის გამო საფიქრებელი იდებო, რომ ფულის ერთეული უნდა ყოფილიყო. მართლაც ს. ორბელინი-ის სიტყვით „ჩითახური“ ეწოდებოდა „თეთრი“ (ლექსიკ.) ყოფილა. იმსინიშნავია, რომ თელ ერთეულს გარდა დაითარნი „ნახევარო ჩითახური“ და „მეოთხედი ჩითახური“-ც იხსენიება (§§ 485, 486, 467 468, 489, 490, 512, 513, 514 და 490-მელი). მაგრამ ჩვენი ეჭვების მხედვით ჩითახურს დირებულების გაორკვევა ჯერჯერობით შეუძლებელი ხდება.

თეთრს, ცხადია ოქრო დეკატს, თეთრი-კი ვერცხლის ფულის ერთეულს ჰნიშნავს, უამისოთ-კი შესაძლებელია ფულის აღმნიშვნელი იყენენ.

„აქურაჲ“ ნიკორწმიდის მე-XI ს. სიგელში და სხვა ძეგლებში იხსენიება. ნიკორწმიდის საბუთში ეს ტერმინი ორჯერა გვხვდება. იქ ნათქვამია: „ვიცვალე კივშს... ადგილი და ფასად ზედა დაურთენ უღელნი კარნი და რვაჲ აქურაჲ... საწირესეღოთისშობლისა გლეხისაგან ვიყიდე ვენაკი და მივეცე ფური ა. აქურაჲ მ (40)“ (ქკბი II, 48).

გ. ხუცე ს-მონაზონსაც ნახმარი აქვს ეს ტერმინი. მისი სიტყვით, როცა გ. მთაწმიდელმა ბიზანტიის კეისარს თავისი განსწავლული მოწაფეები უჩვენა და ბერძნულ წესზე ავალობა, კეისარმა საჩუქარი უბოძა და „ბრძანა ათასი აქურა მიცემად მათღაო“-ო (ც^ა გ^ი მთ^აწმ^დლს^ა, ათონ. კრებ. 335).

აქურას შესახებ თ. ქორდანიას თავის ქრონიკებში ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ „აქურა წყირანი ფულიაო“-ო (II, 48 შენ. 28). ეს ტერმინი გვხვდება ბერძნულიდან ნათარგმნ ერთ თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება „უწყება და თხრობა აღმწენებისათვის... აია სოფიის ტაძრისა... ქალაქსა შინა კონსტანტინეპოლისს“, და სხვათა შორის ნათქვამია, რომ „ეინცა ერთი ქვა მიიტანის, აქურა ერთი მიეცის“-ო (იხ. ე. თაყაიშვილის Опис. рук. спис. памятн. греческостр. I, 590). ამ თხზულების ბერძნული დედანი საშუალებას გვაძლევს ამ ტერმინის სადაურობა და მნიშვნელობა გამოვარკვიოთ. ქართული თარგმანის აქურას მაგიერ შესატყვისს ადგილას ბერძნულ დედანში სწერია ჰჰჰჰჰჰ; არგკ-როს (იხ. Bibliotheca script. graec. et roman. Teubneriana. Scriptores originum Constantinopolitanarum rec. Gh. Preger, fasc. prior. გვ. 84 § 9). ეს ტერმინი მეორეჯერ ქართველ მთარგმნელს „ეეცხლად“ (იქვე I, გვ. 595) გადმოუთარგმნია. უეპველია ქართული „აქურაჲ“ ბერძნული „არგკრა“ უნდა იყოს, მაგრამ ზეპირად და არა მწიგნობრულად შეთვისებულნი. ამითვე აიხსნება ის გარემოება, რომ ბერძნული „გ“-ანი ქართულად „ე“ადარის გადმოცემული. ამის მსგავსი მაგალითები სხვაც მოიპოვება. აქურაჲ ბიზანტიურ ვერცხლის ფულს ეწოდებოდა, რომელიც, როგორც ნიკორწმიდის მეXI ს. სიგელიდან ჩანს, მე-XI ს. საქართველოშიაც ყოფილა გავრცელებული.

საქართველოში მონღოლთა ბატონობის წყალობით შემოვიდა აგრეთვე „ყაზანაური“. ყაზანაური ფულის სახელი იყო. ათაბაგ აღბუღას თავის სამართლის წიგნის შესავალში ნათქვამი აქვს მაგ.: „რაჲსა გინდა თეთრის საურავისა საქმე იყოს, პატონისა (sic) პაპის ჩემისაგან განაჩენი ყაზანაური თეთრი იყო“-ო. ეს ცნობა ამტკიცებს, რომ ყაზანაური ვერცხლის ფული ყოფილა. აღბუღას ნათქვამი აქვს, რომ მის დროს „ამაჲჲჲჲჲჲჲ შინა ყაზანაურობაჲ აღარაჲ იყო“ (იქვე). მაშასადამე უკვე მე-XIV ს. მეორე ნახევარში „ყაზანაური“ ფული გამქრალა და ამგვარად მისი არსებობის ხანგრძლივობა ნახევარი—სამი მეოთხედი საუკუნით განისაზღვრება.

„ყაზანაური“, როგორც გამოირკვა მე XV ს. დამდეგის ვერცხლის ფული იყო და უკვე ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში აღარსად იშოვებოდა.

მისი სახელითგანაც საფიქრებელია, რომ „ყაზანაური“ ყაზან-ყაენის ვერცხლის ფული უნდა ყოფილიყო, ან მისი ფულის მსგავსად მოქრილი თეთრი. უფრო პირველი აზრი უნდა იყოს სამართლიანი. ხოლო ყაზან-ყაენის მრავლად შენახული ფულების მიხედვით უკვე კარგა ხანია გამორკვეულია, რომ ყაზანაური დირჰემი, ანუ დრამა 2, 15 გრამს, ანუ $\frac{1}{2}$ მისხლამდის იწონიდა. (A. Марковъ Каталогъ Желаниридекихъ монетъ СШВ 1897 №. გვ. LXXVIII და ვ. ბარტოლდის Персидская надпись на ствнѣхъ Антиской мечети Мануче 17). ამ ყაზანაური დრამის გარდა ყაზან-ყაენმა რაშიდედდინის სიტყვით დინარიც მოაქრენია, რომელშიაც სამი მისხალი წონა უნდა ყოფილიყო (سناك بیکه اسی) პროფ. ვ. ბარტოლდმა გამოარკვია (იქვე 13), რომ აქვერცხლის დინარი იგულისხმება და ათაოქროსი, როგორც ამას ჯერ ჰამმერ-ჰურგოტალი ამტკიცებდა (Geschichte der Ilchane II 160) და შემდეგ ბლოშე (Introduction à l'histoire des Mongols par F. Adl Allah Kashi ed-din, Leyden—London 1910 №. გვ. 135) დინარებს ოქროს ფულადე ანგარიშობდა. ამ გვარად ყაზანაური ვერცხლის დინარი, ანუ როგორც ქართულად დინარს ერქვა, დრამიკანი მისხალს ვერცხლს შეიცავდა. ეს როგორც ეტყობა ერთი ყაზან-ყაენის მიერ ფულის საქმეში შექმნილი ცვლილებათგანი უნდა ყოფილიყო.

მონღოლთა ბატონობის დროს გავრცელებული იყო ფულის აღსანიშნავად ტერმინი „ბალიშ“-ი. ქართულ საისტორიო წყაროებში ეს სიტყვა ჯერ არა ჩანს. სომეხთა მე XIII-ის ისტორიკოსებს-კი მალაქიასა და სტ. ორბელიანს მოხსენებული და აღწერილი აქვთ. პროფ. ვ. ბარტოლდის აზრით მე XIII—XIV ს. ს-ში სპარსეთში, რამდენადაც საისტორიო თხზულებებიდან ჩანს, „ბალიშებად“ ანგარიში არ უნდა ყოფილიყო მიღებული (персидская надпись на ствнѣхъ Антиской мечети Мануче, 17). თუ ეს დაკვირვება მომავალშიც გამართლდა. მით უმეტეს არაფერი უნდა იყოს გასაკვირველი მაშასადამე რომ „ბალიშის“ ხსენება ქართულ საისტორიო წყაროებსა და საბუთებში არა ჩანს: საქართველოში უფრო ნაკლებ არის „ბალიშების“ არ სებობა მოსალოდნელი.

მონღოლური ფულის اسكاس „ბალიშ“-ის სახელისა და მნიშვნელობის შესახებ განსვენებულ გამოჩენილ ფრანგ მეცნიერს კატრმერს შემდეგი საგულისხმო ცნობები აქვს სხვა და სხვა წყაროებიდან ამოკრებილი. მონღოლური ბალიში ორ გვარი იყო და კეთდებოდა ან ოქროსაგან, ან ვერცხლისაგან. მესამე გვარი, სახელდობრ ქალაქის ბალიში اسكاس „ბალიშ-ჩაო“ ჩინეთში იხმარებოდა. „ბალიში“ დიდი ზომისა და ტანის ფული ყოფილა ისე, რომ ასი „ბალიშის“ წაღება ისტორიკოს რაშიდედდინის სიტყვით ურემით შეიძლებოდა მხოლოდ ერთ-ერთი სპარსული უსახელო ლექსიკონისა და ბარხანი-ხატისა და მირხონდის ცნობით ოქროს „ბალიში“ შეიდ მისხალს ანუ დინარს და ორ დანგს იწონიდა, ვერცხლისა-კი 7 დირჰემსა და ორ დანგს ვერცხლს.

ვასაფი კი თავის ისტორიაში ბალიშს 6 დინარადა სთვლის და ნათქვამი აქვს, რომ თემანი¹⁾ 10000¹, ბალიშად ფასობს, ბალიში 6 დინარს უდრისო. მისონერი ოდერიკის სიტყვით ბალიში ფლურ ნახევრად (un florin et demi) ფასობდა. მაგრამ „ჯეჰან ქუშა“-ს ავტორს ამ ზემოაღნიშნული რდენობის ბალიშზე გაცილებით უფრო დიდი ბალიშიც აქვს აღწერილი. მისი სიტყვით ბალიში 500 მისხალს უდრის. ჩვენ ქვეყნებში მისი ღირებულებაა 75 დინარი როქნი, რომლის თვითეული ოთხ დანეგიათა-ო²⁾ „ხატაეთის დიდი ყაენის სამეფოს და სამმართველოს“ ავტორს ბალიშის ფასი 1000 ოქროდ აქვს განსაზღვრული (იხ. ბალიშის შესახებ წყაროებიდან ამოღებული ცნობები M. Quatremère-ის *Historie des Mongols de la Perse ecrite en persan par Haschid eldin, t. I, Paris 1836 წ. გვ. 320—321 შენ. 120*). ცხადია „ჯეჰან-ქუშა“-ს დამწერს ისტორიკოსს ვერცხლის ბალიში აქვს ნაგულისხმევი. 500 მისხალიანი ამგვარი ვერცხლის ბალიში 75 დინარად ფასობდა. მართლაც ჰაიდარ-რაზისაც ნათქვამი აქვს, რომ ბალიში 500 მისხალს ვერცხლს უდრის. თუ 500 მისხლიანი ვერცხლის ბალიში 75 ოთხდანეგიათ დინარად ფასობდა, ცხადია თითო ოთხდანეგიათი დინარი 7,6 მისხალ ვერცხლს უდრიდა.

სტ. ორბელიანის მოთხრობილი აქვს, რომ სუმბატ ორბელიანი ყაენმა განსაკუთრებული სამხედრო ღვაწლისათვის ძალიან დაასაჩუქრა. სხვათა შორის პრეტყელი მოყვანილობის ოქროს „ბალიში“თ¹⁾ ნაოთხალისა სიგარძით და წონით ერთ ლიტრიანი (თსკი დასკუზ ირ ღრ ასაქარქაზხს ქ ჯაქი შიქიქი ხს ჯქსი ცხერ ძიქიქი—ყასთილქიქს ზარაფაქს სხასას, ტფილისი, 1911 წ. 424). ეს ბალიში თითქოს უფრო საჩუქარსა ჰგავს, ვიდრე ფულს.

როგორც ვახტანგ მეფის ზემომოყვანილ სიტყვებიდანა ჩანს, ერთ-ერთ ქართულ ფულს „გიორგაული“ ჰქმევია. სახელოვანს გვირგვინოსან-მეცნიერს ეს ფული „პირველ ეამურ თეთრად“ მიაჩნდა. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ ვახტანგ VI ამ ფულზე ძალიან ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონია. რასაკვირელია „გიორგაული“ პირვანდელი ქართული ფული არ ყოფილა. ათაბაგ აღბუღას თავის პაპისა და თავის სამართლის წიგნის შესავალში ნათქვამი აქვს: პაპა ჩემს ბექას ყაზანაური თეთრი დაეწესებინა სისხლის საზღაურად, მაგრამ ჩვენ დროს ამგვარი ფული უკვე აღარ არსებობდა და ჩვენ „დიდისა წარჩინებულისა“ მეფისა გიორგის ეამისა თეთრი გაეაჩინეთ“-ო. აქ უუქველია გიორგი ბრწყინვალე იგულისხმება. სწორედ ამ გიორგი ბრწყინვალის ვერცხლის ფულს ეძახდენ „გიორგაულს“ თეთრს. როგორც ეტყობა მე-XIV ს. მეორე ნახევარშიც ეს ფული წინანდებურად ხმარებაში ყოფილა. ათაბაგ აღბუღას აღნიშნული აქვს თავის სასამართლო წიგნის შესავალში, რომ იგი იყო „ორიანი ხუთი დანა ეწმიდაა ვეცხლი“-.

მე XV-ე ს-ში საქართველოში ფულის სახელად მონღოლური „თანგა“ და „სომი“-ც იხმარებოდა. მაგ. ალექსანდრე მეფის 1433 წ. და 1442 წ. მცხეთის სიგლებში ნათქვამია: „ციხე არმაზისა და მისი ძუელითგან გაჩენილი ბაჟი ორი

¹⁾ იხ. ამის შესახებ პროფ. ვ. ბარტოლოდის შესწორება. *Персидская Надпись на стенах Анїїской мечети Ануше, 17, შენ. 1.*

თანგა საპალნესა ზედან“ (ისტ. საბ. III 15), „ციხე არმაზისა... და მისი ძუელითგან გაჩენილი ბაჟი ორი თანგა დიდსა საპალნესა ზედან... ესრეთ რომე ქარავანი ზელმა მივიდოდეს და თუ ჩაღმა მოვიდოდეს და სითუა მოვიდოდეს ტუირთსა ზედან ორსა თანგას აღებდით“-ო. (იქვე III, 24-25). ერთს 1452 წ. შეწირულობის წიგნში ნათქვამია: „ვენაკი მოჰყიდა, სამასი თანგა მივეც“-ო (ისტ. საბ. II, 10). გიორგი მეფის 1460 წ. სიგელში სწერია: „ქსსა მიხუდა თანგა ხუთასი და კიდევ მოკუხდა სომი სამი“-ო (ისტ. საბ. III, 36).

თანგა მეXVI-ე ს-შიაც იხმარება, მაგ. 1512 წ. ქვათახევის საბუთში ნათქვამია: „დაგუეჟირა და ავილეთ შენგან ათასი თანგა და შენ შეგუიკუეთეთ აღაჲ მისითა პანაშვილითა“-ო (ქრონ. II, 329). ამილახორი თავა ზედგინიძის 1523 წ. შიო მღვიმის მონასტრის შეწირულობის წიგნშიც იხსენიება „ოცის თანგისა“ თვეზი (ისტ. საბუთ. III, 54). ბრეთის სახარების 1543 წ. მინაწერშიაც სწერია: „ასისა თანგისა ცკლსა მითარმევედეს“-ო (ქრონ. II, 386).

ამგვარად საბუთების მიხედვით „თანგა“ მე-XV—XVI სს.-ში ყოფილა საქართველოში ფულად მიღებულნი. შემდეგ თანგი საბუთებში აღარა გვხვდება და ამის გამო საფიქრებელია, რომ იგი ყოველდღიურ ცხოვრებაშიც უკვე გამქრალი უნდა ყოფილიყო და !სხვა ფულის ნიშანისა და ტერმინისათვის უნდა დაეთმო ადგილი. შერეფ ადღინ აღი იეზდის სიტყვები გვაფიქრებინებენ რომ თუამაზე უფრო ადრეც არა, მე-XV ს. დამდეგითგანვე თანგა საქართველოში ფულად უნდა ყოფილიყო მიღებულნი. „თანგა“ თათრული ტერმინია *تنگه* და ძველ რუსეთშიც იხმარებოდა მონღოლთა ბატონობის დროითგან მოყოლებული, შემდეგ ფულის საზოგადო ტერმინადაც (დენგი, денга деньги) კი იქცა რუსულში. თათრული „თანგა“ $\frac{1}{8}$ მისხალს (პროფ. ი. კაუფმანი Серебряный рубль, 19), ე. ი. 1, 4219 გრამს იწონიდა.

ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი ქართული საბუთია შენახული, რომელშიაც ფულად „სომი“ იხსენიებოდეს, სახელდობრ გიორგი მეფის 1460 წ. სიგელი, რომელშიაც ნათქვამია: „ქსსა მიხუდა თანგა ხუთასი და კიდევ მოკუხდა სომი სამი“-ო (ისტ. საბ. III, 36). მაგრამ ეს გარემოება შემთხვევით მოვლენად უნდა ჩათვალოს და მე-XIV—XV სს. საბუთების სიმცირით უნდა აიხსნებოდეს. „სომი“ რომ საქართველოში გავრცელებული უნდა ყოფილიყო, ამას იერუსალემის ჯეარის მონასტრის სულთა-მატიანეც ცხადჰყოფს, რათგან საქართველოთგან იერუსალიმში ჩატანილ შეწირულებათა შორის სომე არა ერთხელ იხსენიება. მაგ. მამა ქერაბინს მიუღია ფული, რომლითაც „თორმეტ სომად და ორმოც ფლურად“ სპარსთაგან სახარება და ბარძიმი დაუხსნია (გვ. 19), დანიელ წინამძღვარს რომ ფული შეუწირავს მონასტრისათვის, „ათი სომი“ მღვდელთათს გამოგზავნა“-ო (გვ. 29), „მეორედ მოგვიდა შვენიერ ყოფილისა, მაკრინესი სამოცდათოთხმეტის სომი, ორას ორმოცდაათი მეტყალი ოქრო“-ო (გვ. 52), „ბედიელისა მარკოზისი მოგუეიდა (sic) ოცი სომი; ათი თანგა, ათი ფლური, ორი სატყე-

ლი ვერცხლისაჲ“ (გვ. 58). „სომი“ მონღოლური ფულის სახელი იყო სომ صوم თათრულად მთლიანს, უგულფულუროს ჰნიშნავდა. ეს ფული, „саумы“ საუმის სახელით ცნობილი, რუსეთში XIII—XV ს.ს.-შიც იყო გავრცელებული და „საუმი“ 30 მისხლიანს ვერცხლის ნადნობს წარმოადგენდა. პროფ. ი. კაუფმანის სიტყვით საუმში 108 თათრული თანგა ითვლებოდა, რათგან თითო თანგა $\frac{1}{3}$ მისხალს შეიცავდა (Серебряный рубль въ Россіи отъ его возникновенія до конца XIX СПБ 1910 წ. გვ. 19).

სომის არსებობა საბა ორბელიანსაც ცოდნია და მისი სიტყვით ვითომც „სომი—ხუთი აბაზი, მინანთული“ ყოფილყოყს ღირებულებით (ლექსიკონი).

„თუმანი“ მონღოლურად 10000 ჰნიშნავდა. ფულად-კი 10000 დინარად ითვლებოდა. მე-XIV ს. ქართველმა ისტორიკოსმა ეს კარგად იცოდა. ქართულად-კი იგი სულ სხვა ერთეულის აღმნიშვნელად იქცა. ვახტანგ მეფეს აქვს აღნიშნული, რომ „ათი მინალთუნი ერთი თუმანი არის (სამართ. წიგნი. კარი თეთრის გარიგებისა § 16). ამგვარს თუმანს ფრანგი მეცნიერი პროფ. ტურნეფორიცი იხსენიებს თავის 1700 წ. საქართველოში მოგზაურობის აღწერილობაში (Voyage du Levant I, 131). ამგვარად ქართულ თუმანს მონღოლურ თუმანთან სახელს გარდა თითქოს საერთო არაფერი უნდა ჰქონდეს. ბუნებრივად იბადება საკითხი, თუ როდის და როგორ შეიცვალა ამ მონღოლური ტერმინის მნიშვნელობა ასე არსებითად, მაგრამ ეს საკითხი საგანგებოდ იქნება ქვემოთ განხილული ფულის სისტემის საკითხთან ერთად.

სრულიად საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდგომ დასავლეთმა საქართველომ საკუთარი ფულის წოქრას თავი დაანება და აღმოსავლეთ საქართველოს ქართული ფულითა და უცხოელთა საფასით მიდიოდა იოლას. არქანჯელო ლამბერტი ის სიტყვით ლევან დადიანამდე კოლხეთში ფული სრულებით არ იხმარებოდა, არამედ საქონელს ერთი მეორეზე სცვლიდენ. მხოლოდ როცა ამ მთავარს სამეგრელოში სომეხი ვაჭრები დაუსახლებია, მათ თან ფულის ხმარებაც შემოუტანიათ, უმთავრესად თურმე სპარსული აბაზები ყოფილა გავრცელებული. შემდეგ სამეგრელოს მთავარმა ლევანმა საკუთარი ზააფხანა დაარსა, მაგრამ იქ სპარსულსავე ფულს აჭრევიებდა თურმე, რომელსაც უფრო სომხები ხმარობდენ, როდესაც სპარსეთში მიდიოდენ სავაჭროდ, ვიდრე მკვიდრნი. თვითმეგრელები უცხოეთის ფულს, მაგ. უნგრულს, იტალიურ ცეკინოს და ესპანურს რეალებს, უფრო ეტანებოდენ (სამეგრელოს აღწერა გვ. 166). მაგრამ ამ სამეგრელოს ზარაფხანასაც ხანმოკლე არსებობის დღენი ჰქონია და აკადგვლდენ შტეტს გადაჭრით აქვს აღნიშნული, რომ იმერეთის მეფე, სამეგრელოს მთავარი დადიანი და გერიელიც ფულს არ სჭირდენ და საკუთარი ფული არ ჰქონიათ, არამედ დასავლეთ საქართველოში ოსმალური, აღმოსავლეთ საქართველოსი და რუსული ფულები ყოფილა გავრცელებული. (Reise გვ. 390-393)

ამის გამო მე-XVI ს. დამდეგითგან ქართული ფულის ისტორია აღმოსავლეთ საქართველოში მოკრილი ფულების თავგადასავლეთ განისაზღვრება და ფულის

სისტემის შესახებაც ლაპარაკი მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოში შეიძლება.

მე-XVI-ე ს-ის პირველ ნახევართგან ჩნდება ფულის სახელი „მარჩილი“. ბაგრატ იმერეთის მეფის 1545 წ. გელათის სიგელში სწერია: „ჯუმლად ყველასა ათი მარჩილი თეთრი“-ო (ქები II, 339). ამ სიტყვებითგანა ჩანს, რომ მაშინაც მარჩილი ვერცხლის ფულს ეწოდებოდა, მაგრამ იმ დროსაც სამბაზიანს ან სამ დრამას უდრიდა თუ არა, ძნელი სათქმელია. ეს სახელი აღმოსავლეთ საქართველოშიაც ვრცელდება. 1629 წ. მცხეთის სიგელში ვკითხულობთ: „დეკანოზი სწირეედეს და მიეცემოდეს მარჩილი ერთი“-ო. (ისტ. საბ. IV, 14). დასავლეთ საქართველოში მე-XVII-—XVIII ს. ს. საბუთებშიც წინააღმდეგობა იხსენიება (იხ. ს. კაკ. დასავლ. სქს. საბ. I, 82, 86, 95, 103, 104, 122, II, 2, 39, 171).

„მარჩილი“ მოტო საქართველოში-კი არ ყოფილა გაერცვლებული, არამედ თურმე უცხოეთში გადიოდა. იერუსალემის ჯვარის მონასტრის სულთა მატიანეში მარჩილი ხშირად გვხვდება, მაგ. ჩიჯავაძე ვახტანგს „ასი მარჩილი“ შეუწირავს (გვ. 12), დადიანის ასულმა ზვარამზემ „მოგუტა ხუთასი მარჩილი“-ო (გვ. 62-—63) და სხვა.

მარჩილის ღირებულების გამოსარკვევად ვახტანგ მე-VI დასტურლამალში ერთი გამოსადეგი ცნობა მოიპოვება. იქ განსაზღვრულია სხვათა შორის, რომ მესაურობისათვის „კომლხედ თოთხმეტი შაური გამოერთმევის. ამისგან მარჩილი ბატონისა არის, დაჯების ორი შაური“-ო (უმიკ. 73.) თუ 14 შაურითგან მარჩილის გამოკლების შემდგომ 2 შაური რჩებოდა, ცხადია მარჩილი 12 შაური ანუ სამი აბაზი ყოფილა.

აკად. გვლდენშტედტს 1772 წ. დაწერილს საქართველოს აღწერილობაში აღმოსავლეთ საქართველოში გაერცვლებულ ფულთა შორის მარჩილი მოხსენებული აქვს. ხოლო დასავლეთ საქართველოში მიღებული ფულების შესახებს ცნობაში ნათქვამი აქვს, რომ სხვათა შორის „მარჩილიც ყოფილა მიღებული და = 52 ფარას, ღირებულებით-კი ერთ მინალთუნს ეთანასწორებოდა. მაგრამ მისივე სიტყვით საზოგადოდ და მეტადრე იმერეთში ძალიან იშვიათი საშოვარი ყოფილა: პირადად მე არ მინახავსო. სამეგრელოში და გურიაში თათქოს ისე იშვიათი არ უნდა იყოსო. რათგან გვლდენშტედტისევე ცნობით დასავლეთ საქართველოში ადგილობრივი ქართული საკუთარი ფული არ ყოფილა არამედ ოსმალური და უცხოური, ამიტომ მარჩილიც ადგილობრივ ფულად არ უნდა ვიგულისხმოთ (Reise durch Russland und im Caucasischen Gebirge 390—391).

თუ აღმოსავლეთ საქართველოში მარჩილი = 3 აბაზს როგორც ეტყობა ყოველთვის და საქართველოს ყოველ თემში ასე არ ყოფილა. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ნ. მარჩის მოწმობით მარჩილი იმერხელ თქმაში შაურის მნიშვნელობით იხმარება (იხ. Дневникъ поѣздки въ Иверію и Кларѣтїю. Т.Р.А.Г.Ф.წიგნი VII, გვ. 82).

მე-XVII-ე ს-ის დამდეგითგან ჩნდება „აბაზი“-ც. 1629 წ. შეწირულების წიგნში სახელდობრ ნათქვამია: წირვისთვის „კანდელას მიეც-

მოდეს შაჰრი ექუსი... მღრღელს აბაზი და მთავარს ორი შაჰრი“-ო (ისტ. საბ. IV, 14).

დასავლეთ სქს საბუთებში აბაზი თითქოს უფრო გვიანა ჩნდება და უფრო მე-XVIII-ე ს-ში იხსენიება ხშირად (იხ. ს. კაქ. დასავ. სქს. საბ. II, 30₁₀, 63₁₀, 134₁₀). იხსენიებს ამ ერთეულს აკად. გ. კლდენშტედტიც, მაგრამ ვითარცა იშვიათად საშოვარს (Reise, 392).

დრამისა თუ თეთრის სახელით ცნობილი ქლი ვერცხლის ფული სასანურ-ქართული დროისა 3 გრამს იწონიდა, განახლების ხანისაც, მაგ. დავით კურაპალატის ფულის წონა 3,05—3,10 გრამამდის იწონიდა. მაგრამ ბაგრატ III-ის დროის დრამის ანუ თეთრის წონა 1,78 გრამს ალაზა სცილდება. ბაგრატ IV-ისა და გიორგი II ფულების-კი თითქმის მხოლოდ 1 გრამიანები იყო. ხოლო დავით აღმაშენებლის ფული ამაზე უფრო სუბუქები იყო და ჩვეულებრივ 0,87-0,87 გრამს იწონიდა. მე-XII-ე ს-ის დამდეგითგან მოყოლებული მეზობელ სახელმწიფოების მხგავსად საქართველოშიაც შეწყდა ვერცხლის ფულების მოქრა (ე. პ ა ხ მ ო ე ი Монетн Грѣин II, 80 და სხვაგან) 1230 წ. ახლო ხანებში რუსუდანის მეუობაში თეთრი ფულის მოქრა კვლავ განახლებულა. მე-XIII-ე ს-ის დამდეგითგან მეზობელ სახელმწიფოებშიც ისევე ჩნდება ვერცხლის ფული. რუსუდან მეფის დროს მოკრილი თეთრი ორი ზომისაა: დიდი, რომელიც 2,83—2,43 გრამიანებია და მომცრო, რომელიც ნაკედობითაც განსხვავდება და წონითაც მხოლოდ 1,26—1,25 გრამს შეიცავს. რაკი მომცრო ზომის თეთრი წონით დიდი თეთრის თითქმის ნახევარს შეადგენს, ამიტომ ნუმიზმატიკის აზრი, რომ ის ნახევარი დრამა, ანუ თეთრი უნდა იყოს, სამართლიანად უნდა ჩაითვალოს (ე. პ ა ხ მ ო ე ი, იქვე 121—123).

ერეკლე მეფის დროინდელი ვერცხლის ფულის შესახებ წერილობითი ცნობებია შენახული 1772 წ. გკლდენშტედტის მიერ დაწერილს შრომაში. მისი სიტყვით აბაზიანი 50 გრანს იწონიდა. რაკი სხვა ქართული ფულების ზემომოყვანილი წონა გრამებად არის ნაანგარიშევი, ამიტომ უნდა 50 გრანიც გრამებად ვაქციოთ. 50 გრანი უდრის 3,125 გრამს. ამგვარად ირკვევა, რომ ურეკლე მეფის დროინდელი ვერცხლის აბაზიანი 3.125 გრამს ვერცხლს იწონიდა. ე. ი. იმდენსევე, რამდენსაც სასანურ-ქართული და დავით კურაპალატის ფულები.

ზემომოყვანილ ცნობებს თუ შევადარებთ, ცხადი გახდება, რომ საუკუნეთა განმავლობაში ქართული ვერცხლის ფულის წონა, ხანმოკლე გამონაკლისს გარდა, როდესაც საამისოდ განსაკუთრებული მიზეზი იყო, თითქმის ერთი და იგივე დარჩენილა. საყურადღებოა ამასთანავე, რომ ჩვეულებრივ ქართული დრამა, ანუ თეთრი წონით შემოინდელს მე-XVII—XVIII სს-ის ვერცხლის აბაზიანს უდრიდა, ხოლო რუსუდანის 1/2 დრამა ორ შაჰრიანს. მაშასადამე ისე გამოდის, რომ მხოლოდ ფულების სახელები შეიცვალა მე-XVII-ე ს-ში და სპარსული იყო შემოღებული, თვით ფულის წონითი ოდენობა-კი თითქოს არსებითად უცვლელი უნდა დარჩენილიყოს. მხოლოდ შაჰრიანის თანა პატარა ვერცხლის ფული ძველ დროისათვის

ჯერ მინც არ არის აღმოჩენილი: მაგრამ ეს რთული საკითხია და ჯერ კიდევ გულდასმით დაკვირება სჭირდება. შეძლების დაგვირად საკითხი შემდეგ თავში იქნება განხილული ფულის სისტემის საკითხთან ერთად.

მე-XVI-ე ს-ის მეორე ნახევართგან შემოდის ქართულში ფულის სახელად „შაური“-ც 1569 წ. ერთს. სიგელში ჩსენიება ბევრად „ორი შაურის საქმეველი“ (ს. კაქ. დასავ. საქ. საბ. I, 20₃₇). სეიმონ მეფის 1590 წ. მეგობრეთ-მძებნელ ჯავახიშვილი გომთარისა და ლარასძე ყარაიგჩისათვის ნაბოძებს სიგელში მაგ. სწერია: „ვინც კბილი ჩააგდებინოს, იმას უკეთეს სამასი შაური, საშუალო ორასი და უჭუედაეს ასი შაური აზღვევინონ. ვინც ვის თავი გაუტეხოს, უკეთეს, ასი შაური, საშუალოს სამოცი და უჭუედაეს ორმოცი შაური აზღვევინონ“. (საქ. სიძველ. II. 24).

შემდეგ შაური ხშირად გვხვდება მაგ. 1611 წ. ბოლნისის სიგელშიაც ნათქვამია; საწირავად... მანგლელისათვის შაური ორი, მთავარ-დიაკონსა შაური ერთი“ (ისტ. საბ. IV, 8). იგი ჩვეულებრივ ერთეულად არის ქცეული, როგორც აღმოსავლეთს, ისევე ან უფრო ნაკლებ დასავლეთ საქართველოშიაც (შეად. გვლდენშტედტის Reise 357 და 392).

რაკი „შაური“ საფასეს ერთეულის სახელად მე-XVI ს-ითგან შემოდის, თავისდათავად იბადება საკითხი, ეს ახალი სახელი წინათაც არსებული ერთეულის სახელია, თუ სახელთან ერთად თვით ერთეული ახალი იყო, როდესაც საქართველოში „შაურის“ ხმარება დაიწყეს? სხვა და სხვა საბუთებიტგან ჩანს, რომ თითქოს მხოლოდ სახელი უნდა გამოცვლილიყოს, თვით ერთეულის ოდენობა-კი წინათაც ყოფილა. აბაზში ოთხი შაური ითვლებოდა და შაური აბაზის მეოთხედს უდრიდა. ჯერ კიდევ მე-XVIII ს-ის მეორე ნახევარში შაურის მაგიერ ამ ერთეულის ძველი სახელიც იყო შერჩენილი. 1787 წ. ერთს ვალის წიგნში ნათქვამია: „ახალი ზარაფხანის ოთხი დანგინი აბაზი“ (საქ. სიძე. III, 522). ამ წინადადების გამონათქვამი „ოთხ დანგინი აბაზი“ უდრის ოთხშაურიან აბაზს. მაშასადამე „დანგი“ შაურის შესატყვისი ერთეულის სახელად არის ნახმარი. ბოლო რათგან დანგი ძველი ტერმინია და თვით სახარების ქართულ თარგმანში გვხვდება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ შაურმა მე-XVI ს-ის უკუნითგან სწორედ ძველი ერთეულის „დანგის“ სახელი დაიკავეა.

უკნინეს ფულის ერთეულის აღსანიშნავად სახარების უფძველეს ხანმეტ ქართულ თარგმანში „დანგი“ არის ნახმარი (მათ X, 29). ბერძნულ ტექსტში აქ ეს ζαχαρίας-ია, რაც ფულის უუმცირეს ოდენობასა ჰნიშნავდა: ჰალიშის სახარებაში „დანგი“ დატულია, მაგრამ ოპიზისა და ტბეთის სახარებებში-კი უკვე ბერძნული სიტყვა „ასარი“ სწერია.

მაშასადამე ეს ტერმინი საფასის ერთ უძველეს ტერმინთგანად უნდა იყოს ცნობილი. მაგრამ იგი, როგორც ნათქვამი იყო, შემდეგშიაც იხმარებოდა როგორც მწერლობაში ისევე ყოველდღიურ ცხოვრებაში იგი ცოცხალი იყო თვით მეთვრამეტე საუკუნეშიაც. ათაბაგ ალბულას თავის სამართლის წიგ-

ნის შესავალში ნათქვამი აქვს: „დიდისა წარჩინებულის მეფისა გიორგის თეთრი გაეაჩინეთ ორიანი ხუთი და ანგვიწმიდა ვეცხლი“¹. ამ ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ მე-XI ს-შიც გიორგი ბრწყინვალის (გიორგი დიდისა და წარჩინებულის სახელით ალბათ ეს მეფე უნდა იგულისხმებოდეს) თეთრის შემადგენელ ნაწილს, ერთ-ერთ ერთეულს დანგი რქმევია. დანგი სპარსული *دنگ* და ნეკ-ისაგან არის წარმომდგარი. სპარსულში იგი დირჰემს, ან დრამის $\frac{1}{4}$ -ედს უდრიდა (იხ. ცენკერის ლექსიკონში ჰინდოლოლუსაგან ამოღებული ამის შესახები ცნობა). ხოლო 1787 წ. ერთს ვალის წიგნში მოხსენებულია „ახალი ზარაფხანის ოთხი და ანგვიანი აბაზი“ (საქ. სიძ. III, 522). აზგვარად თვით იმ დროსაც, როდესაც ქართულში „აბაზი“ და „შაური“ ტერმინებად შემოვიდა, ძველის ძველი „დანგი“ კვლავინდებურად ცოცხალი ყოფილა და იხმარებოდა. ზემომოყვანილი ამონაწერი რომ ერთ რომელიმე ნაკითხი მწიგნობრის ნასიბრძნად არ შეიძლება ჩაითვალოს, ამას ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის უძველესი 1672 წ. გადაწერალი ბუღაანაწერიც ამტკიცებს, სადაც გიორგი ბრწყინვალის ფულის შესახები ზემოაღნიშნული ცნობის გასწვრივ კიდევზე ტექსტისავე სელით სწერია: „ორიანი ხუთი და ანგვი ერთი აბაზია“-ო.

მაშასადამე შენახულ ცნობებისდა მიხედვით „ანგვი“ უძველეს დროითგან მოყოლებული მეფე რამეტე საუკუნის დამლევამდე ცოცხალი ნუმიზმატიკური ტერმინი ყოფილა. „ანგვი“ როგორც ეტყობა სულ ცოტა ორგვარი ყოფილა „ორიანი დანგი“ და რასაკვირველია „ერთიანი“.

ყველა ზემომოყვანილი ცნობებითგან ჩანს, რომ „დანგი“ პატარა ნუმიზმატიკური ერთეულის სახელი ყოფილა. აბაზში ხუთი, ან ოთხი დანგი ითვლებოდა. მაშასადამე იგი აბაზის ან $\frac{1}{3}$, ან $\frac{1}{4}$ უდრიდა. თუმცა პირველ შემთხვევაში ორიანი დანგია აღნიშნული, მეორე შემთხვევაში-კი მარტივად დანგია დასახელებული ისე, რომ თითქოს ერთიანი დანგი უნდა იყოს ნაგულისხმევი ორიანის მაგიერ, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მეორე შემთხვევაშიც ორიანი დანგი იგულისხმება და განსხვავება კურსით უნდა აიხსნებოდეს. აქ რომ განსხვავება დანგის ორიან-ერთიანობაზე ყოფილიყო დამყარებული, მაშინ თუ აბაზში ორიანი დანგი ხუთი ითვლებოდა, ერთიანი აბაზში 10 დანგი უნდა ყოფილიყო და არა ოთხი, როგორც 1787 წ. ცნობაშია ნათქვამი.

მე-XVII—XVIII ს. ს. უუკნინეს ერთეულს „ერთი ფული“ ეწოდებოდა. საბას აქვს აღნიშნული, რომ „ბისტი ოთხი ფული“ იყო, ხოლო „შაური ათი ფულის ვერცხლი იყო“ (ლექსიკ). ფული „ფულ“-ის სახით უკნინეს ერთეულად ამ დროინდელ სპარსეთშიაც აჩვენებოდა, მაგრამ იქ ერთ აბაზში 40 ფული ითვლებოდა¹. ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, ქართული ფული სპარსული ფულ *ك*-ისაგან წარმოსდგა, თუ ძველი ტერმინია. გ. მთაწმიდელის სიტყვებითგან ცხადადა ჩანს, რომ უუკნემე-XI ს-ში საფასის უკნინეს ერთეულს „ფოლი“ ჰრქმევია. მას თორნიკის თაედაბლობის დასასურათებლად აღნიშნული აქვს, რომ მონასტერში.

¹) „Puli... gelten 40 einen Abas (Olearius, Beschreibung der neuen orient Reise 425).

ისეთი სიმდიდრის მომტანი, როგორც იოანე თორნიკე იყო, ისე ემორჩილებოდა იოანე ათონელის ყოველსავე სიტყვას, რომ „უკეთუმცა შესაძლებელ იყო თვნიერ მისისა ბრძანებისა... არცამცა სიტყვაჲ ერთი აღმოეთქუა და არცა თუ ფოლისა ერთისა ზედა უფალიყო“—ო (ც. ი. ე და ეფ. თმსი 14). მაშასადამე უკვე აქ იხსენიება „ფოლი ერთი“ ვითარცა საფასის უკნინესი ერთეული. იგი ბიზანტიური ფაღვანოლოლისისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. თუ არ ვცდები, სხვაგან „ფოლი“ ძველ ქართულ მწერლობაში, ჯერჯერობით მაინც, არსად გვხვდება.

ტურნეფორი ამბობს, რომ შაურიანი 10 ფულს. ანუ „კასბეგის“¹ შეიცავდა (Voyage du Levant I, 131). ისე გამოდის, თითქოს ამ დროს საქართველოში ტერმინი „კასბეგ“ მიღებული ყოფილიყოს. ეს სიტყვა არაბულ-სპარსულია და სპარსეთში მართლაც მიღებული იყო. გერმანელ მოგზაურს ოლეარიუსს თავის 1637 წ. სპარსეთში მოგზაურობის აღწერილობაში მართლაც აღნიშნული აქვს, რომ სპარსული სპილენძის ფული, რომელსაც ზოგადად „ფული“, სახლობით-კი „კასბეგი“² ეწოდება, აბაზში 40 ითვლებოდა³ (Ulearius, Beschreibung der neuen orientalischen Reise, 1647 წ. გამ., გვ. 425). მაგრამ ქართულ წყაროებში ეს ტერმინი არ გვხვდება.

„მინალთუნი“ ან დამახინჯებულად „მილანთუნი“ ქართული სიტყვა და ტერმინი არ არის და 1000 ალთუნს ჰნიშნავს ეს სიტყვა შედარებით გვიან შემოდის სპარსეთითგან. მაგრამ იქაც იშვიათად იკრებოდა. აღსანიშნავია, რომ ოლეარიუსი თავის 1637 წ. სპარსეთში მოგზაურობის აღწერილობაში სპარსულ ფულთა შორის მინალთუნს არ იხსენიებს (ib. Beschreibung d. n. orient Reise გვ. 425—426). საყურადღებოა აგრეთვე, რომ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ეს სიტყვა არა აქვს შეტანილი. ვახტანგ VI-კი სპარსეთის წიგნში, თეთრის გარიგების კარში განმარტებული აქვს, რომ „ხუთი აბაზი ერთი მინალთუნი არის“, (§ 16). როგორც აქ. გვლდენშტედტის ცნობებითგანა ჩანს, 1772 წ. საქართველოში მინალთუნი არც ქართული, არც სპარსული არ ყოფილა (Reisen durch Russland und im cauc. Gebirge 357—359).

აბაზსა და შაურს გარდა სპარსული თგანვე შემოსულია ქართულში „ბისტ“—ც. საბას განმარტებით „ბისტ—ოთხი ფული“ იყო (ლექსიკ.) ბისტს სპარსულ ფულთა შორის ოლეარიუსი იხსენიებს თავის 1637 წ. მოგზაურობაში და ნათქვამი აქვს, რომ შაჰურის შემდგომ, რომელიც აბაზის მეოთხედი ნაწილი იყო, ბისტია, რომლის ორ ნახევარი შაურად ფასობს³ (Beschreibung d. n. orient. Reise გვ. 425). მართლაც ქართული აღრიცხვით, რაკი ბისტში 4 ფული იყო, შაური თუ 2¹/₃ ბისტად მივიღებთ, გამოვა 10 ფული, რაც სრულს სიმართლეს წარმოადგენს. მაგრამ საბუთებითგან არა ჩანს, რომ საქართველოში ბისტის მოქრილი იყო ს. ანგარიშში და საბუთში-კი იხსენიება.

¹) შეტლობით „carbeguis“ არის დაბეჭდილი.
²) in gemein Puli. in specie aber kasboki.
³) „die Bisti, deren drithalb auf einen Schahi gehen“

აფხაზეთის კათალიკოზის გამოსავლის დიდ დაეთარში გვხვდება ტერმინი „ბ ი შ ტ ი“, მაგ. ხონის მოსაკრებლობაში ნათქვამია: მართებს გიორგი შაქარაძეს „ერთის ბ ი შ ტ ი ს ყველი“-ო (გვ. 15), აქ ჩვენ იმგვარივე გამონათქვამი ვვაქვს, როგორცაა „ათის თეთრის საკლავი“: ან „ორის თეთრის თევზი“ და სხვა ამგვარი, ამიტომ აზრისდა მიხედვით „ბიშტი“ ფულის ერთეულის სახელი უნდა იყოს. თუ ეს მიხვედრილობა მცდარი არ არის, მაშინ „ბიშტი“ უნდა ბისტის შესატყვისობად ვიცნათ.

აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალი ბეგარის დიდს დაეთარში „ბ ი ბ - ლ ა ს ა“ (გვ. 19—24), „ბ ო რ შ ი“ (გვ. 29), „თ ი ლ ი თ ი ს“ (გვ. 33—36), „ხ ა უ ჟ ე ლ ი ს“ (გვ. 36—39) მოსაკრებლობის აღწესწილობაში შემდეგი უცნაური გამონათქვამები და ერთი იშვიათი ტერმინი გვხვდება: „ერთი ქ ა ნ დ ა ქ ი ს საყანე ლორი“ (გვ. 19), ან „საკლავისა ქ ა ნ დ ა ქ ი და სამოგუე“ (გვ. 33—39), ან „ორი ქ ა ნ დ ა ქ ი კ მ ლ ი ბ ე გ რ ა მ“. „ოთხი ქ ა ნ დ ა ქ ი კ მ ლ ი ს ბ ე გ რ ი ს ა“, „სამი ქ ა ნ დ ა ქ ი ბ ე გ რ ა“: „ოთხი ქ ა ნ დ ა ქ ი ბ ე გ რ ი ს ა“, „ბეგრისა ორი ქ ა ნ დ ა ქ ი“: „კ მ ლ ი ს ბ ე გ რ ი ს ა ო რ ი ქ ა ნ დ ა ქ ი“ (გვ. 33—35 და სხვაგვარადაც). რას უნდა ჰნიშნავდეს ქ ა ნ დ ა ქ ი იმ შემთხვევებში, როდესაც მას მარტო ან რიცხვითი რაოდენობა, ან გამონათქვამი „კ მ ლ ი ს ბ ე გ რ ი ს ა“ სდევს თან, თავისდათავად ძნელი გამოსარკვევია. მხოლოდ ასეთი გამონათქვამი, როგორცაა, „ე რ თ ი ქ ა ნ დ ა ქ ი ს საყანე ლორი“ გვაფიქრებინებს „ათის თეთრის საკლავის“ ანალოგიით, რომ ამ შემთხვევაში „ქ ა ნ დ ა ქ ი“ თითქოს საფასის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს. მართლაც „ხ ბ ლ ა ს“ მოსაკრებლობაში ბევრგან სწერია კიდევ პირდაპირ ან „ე რ თ ი ქ ა ნ დ ა ქ ი ს ფ ა ს ი საყანე ლორი“ (გვ. 19—24). ან კიდევ „ე რ თ ი ს ქ ა ნ დ ა ქ ი ს ფ ა ს ი საყანე საკლავი“-ო (გვ. 20).

არც საბა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს თავის ლექსიკონში მოეპოვება ცნობა ქ ა ნ დ ა ქ ი ს შესახებ, არც სხვა რაიმე წყაროებში, თუ რა საფასე უნდა ყოფილიყო. უცხოეთის ფულთაგან მე-XVIII ს. იხსენიება „ქ ე ს ა“. ი ე ს ე ო ს ე ს - შ ე ლ ს თავის თავგადასავალის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს სხვათა შორის: „მამა ჩემი ბარძიმი ერისთავს ო რ ი ს ი ს ქ ე ს ი ს თავდებად დასდგომოდა... ეს ორი ქება თეთრი თავს დაედვა“ მამა ჩემსაო (გვ. 6). ე ა ხ ტ ა ნ გ მ ე ფ ი ს განმარტებით „ო ც დ ა თ თ უ მ ა ნ ს უ რ უ მ ნ ი ე რ თ ს ქ ე ს ა ს ე ძ ა ხ ი ა ნ“ (სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა, § 16). მართლაც კ ა ნ ან კ ა ქ ე ს ა ჰ, ქ ის ა არაბულ-სპარსული სიტყვაა და თავდაპირველად ქ ის ა ს. საფულისა ჰნიშნავს, შემდეგ ოსმალურში გავსებული ქ ის ის ფულის ოდენობას, ამ ეამად 500 პიასტრს უდრის. ქ ა რ თ უ ლ შ ი ე ს ტ ე რ მ ი ნ ი ი შ ე ვ ი ა თ ი ა.

აკად. გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს სიტყვით აღმოსავლეთ საქართველოში 1772 წ. ქართულ ფულებს გარდა სპარსული, თურქული, ევროპიული და რუსული ფულიც ტრიალებდა. რუსული მხოლოდ ერთი ფულის ნიშანია დასახელებული იმ გვარადვე როგორც ევროპიული.

ქართული ფულის შემდეგი ერთეულები უნახავს მას საქართველოში ყოფნის დროს:

1) ერთი „ფული“—სპილენძის რგვალი ან კუთხოვანი მოყვანილობის ფული იყო და 2 1/2 დრახმას იწონიდა.

2) შაურიანი ვერცხლის ფული იყო, 10 ქართულ ფულს შეიცავდა, 12 $\frac{1}{2}$ გრანს იწონიდა.

3) უზალთუნი, ვერცხლისავე ფული იყო. 25 გრანს იწონიდა და 2 შაურს უდრიდა.

4) აბაზი, ვერცხლის ფული იყო, 4 შაურს შეიცავდა, 50 გრანს იწონიდა.

5) სამი აბაზიანი, ე. ი. ქართულად მარჩილი, 2 $\frac{1}{2}$ დრახმიანი ვერცხლის ფული იყო.

ყველა ზემოაღნიშნული ფულები საუკეთესო ვერცხლით განყოფილა მოჭრილი. ამ ფულთაგან ყველაზე უფრო აბაზიანი ყოფილა გავრცელებული.

ბაზარში შეხედებოდა ადამიანი ოსმალთა ბატონობის დროს მოჭრილ ქართულ შაურიანს და სპარსთა ბატონობის დროს მოჭრილს უზალთუნიანს და აბაზიანებს, თუმცა ამ დროს უკვე ეს აბაზიანები ძნელი საშოვარი ყოფილა.

საკუთრივ სპარსული ფულითგან გავრცელებული ყოფილა: 2 $\frac{1}{2}$ აბაზიანი, ანუ ათშაურიანი, რომელიც 3 დრახმასა და 6 გრანს იწონიდა, 1 $\frac{1}{2}$ აბაზიანი, ანუ 6 შაურიანი, რომელიც 52 გრანს იწონიდა, $\frac{1}{2}$ აბაზიანი ანუ 2 შაურიანი, მოგვძო ოთხკუთხედი მოყვანილობის აბაზიანი, რომელიც 50 გრანს იწონიდა და 3 გვარი კიდევ სხვა სპარსული აბაზიანები 1700 წლისა 1 დრახმისა და 15 გრანს და 1769 წლისა, რომელიც მხოლოდ 1 დრახმა ვერცხლს შეიცავდა. ამას გარდა ევროპიული დუკატებით იშოვებოდა, რომელთაც ქართველები „ოქროს“ ეძახდნენ, და რუსული იმპერიალი, ქართულად თუმნად წოდებული (L. A. G u l d e n s t ä d t. Reisen durch Russland u: im Caucas. Gesbürgen 356—359).

დასავლეთ საქართველოს როგორც ვიციტ საკუთარი ფული არ ჰქონია და აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით 1772 წ. უმათავრესად ოსმალური ფული ყოფილა გავრცელებული, ტრიალებდა აგრეთვე აღმოს. საქართველოს და სპარსული ფულიც, ყირიმისა და იშვიათად რუსულიც. ოსმალთა უკნიენი ფული „ფარა“ აღებმიცემობაში თურმე რუსულ 1 $\frac{1}{2}$ კაპ. უდრიდა ღირებულობით. შემდეგ „ხუთფარიანი“, „ათფარიანი“, „ოცფარიანი“ ოსმალური ფულების ქართული სახელები იყო, კუმში, რომელიც 39 ფარიანი იყო, და მარჩილი, რომელიც 52 ფარას შეიცავდა. რა ერქვა ოსმალურად მარჩილს, გვლდენშტედტს აღნიშნული არა აქვს. ოსმალური ოქროს ფული დუკატიც მოიპოვებოდა და 120 ფარად ფასობდა თურმე. ქართული ფულებითგან უფრო აბაზიანი და შაურიანი ყოფილა გავრცელებული. რუსული იმპერიალები ძნელი საშოვარი იყო, რათგან ოქროს ნივთების გასაკეთებლად გადასაღწომ მასალად უხმარიათ (Reisen etc: 390—393).

ფულის სისტემა და ფულის მოჭრის ტექნიკა.

საკითხი ქართული საფასის ლითონის ნიშნების სისტემისა და აღრიცხვის ერთეულის შესახებ არა ერთხელ ყოფილა აღძრული სპეციალურ მწერლობაში და თითქოს საბოლოოდ ვადაქრიალადაც ითვლება. მაგრამ არც ერთი საფუძვლიანი და ყოველმხრივი გამოკვლევა დაწერილი არ ყოფილა, რომ ყველა ის ცნობები, რომელიც მოიპოვება, გახშილული და გათავალისწინებული ყოფილიყოს და არაერთაოი ექვი არ იხადებოდეს. უუძველესი და მერმინდელ ქართული ფულების ერთეულებს ღირებულების შესახებ მათ ზედაწერილებში არაერთაოი ცნობები არ მოეპოვებათ. მხოლოდ ზოგიერთს აქეთ ნიშნები, რომელთა მნიშვნელობა ჯერ გამოარკვეული არ არის.

ვახტანგის კანონებისა და დასტურლამალის წყალობით, აგრედვე საბა ორბელიანის ლექსიკონითვანაც ვეციტ, რომ მე XVIII-ე ს-ის დამდევითვან მოყოლებული მაინცდამაინც ფულის სხედასხხეა ნიშნების შესახებ უკვე მტკიცე დებულება არსებულა და აღრიცხვის წესიც შემუშავებული ყოფილა. ასეთს პირობებში ცხადია ფულის აღრიცხვის ერთეულიც უნდა არსებულყო.

რათვან დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებს თავიანთი საკუთარი ფული არ ჰქონიათ, ამიტომ ქართული ფულის სისტემის შესწავლა მე-XVI—XVIII-სს. მხოლოდ აღმოსავლეთი საქართველოს შესახებ ცნობებზე უნდა იყოს დამყარებული.

საქართველოს სახელოვანს კანონმდებელს საქმაოდ ერცელი განმარტება ჩაურთავს თავის სასამართლო წიგნში და დასტურლამალში ფულის სისტემისა და სახელების შესახებ, რომელსაც „თეთრის გარბეგბას“ უწოდებს. სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წიგნში ეს დებულება ვახტანგ მეფეს იმიტომ შეუტანია, რათვან სასჯელი უმთავრესად ფულად დაურეგბებზე იყო დამყარებული. ამიტომ მოსამართლესთვის რომ სასჯელის შედარებითი რაოდენობა ნათლად ჰქონოდა წარმოდგენილი, მაშინდელი ფულის სისტემა ზედმიწევნით უნდა სკონდოდა. ვახტანგ მეფეს ნათქვამი აქვს: „ეს თეთრის გარბეგბა ამიტომ დაესწერეთ რომე თუ კაცმან ეს არ იცის. ან შაურ ი. ან უხალთუნი. ან აბანი ან თუმანი რა ერთი არის. სისხლის მიცემაში ვერას გაიგებს“-ო (ვახტანგის კანონი § 15). ამ ქართული ფულის ერთეულების ვახტანგ მეფის განმარტებაში ქართული წონის სისტემაც არის ახსნილი, რათვან თვით ფულის ანგარიში ამავე წონის სისტემაზე ყოფილა დამყარებული.

სახელოვანს კანონმდებელს ნათქვამი აქვს სახელდობრ:

„ახლა ჩვენ ივამის თეთრი ეს არის და ასრე იანგარიშები ს: ოთხის ხაშხაშის მარცვალი ერთი ფეტვის მარცულის წონა არის. ოთხი ფეტვის მარცვალი ერთი ცერცვის მარცულის წონა არის. ოთხი ცერცვის მარცვალი ერთი დანგ ი არის. ერთის ცერცვის მარცვალს ყირათი ცქქიან. ექუსი დანგი გინა ოცდა ოთხი ყირათი ერთი მისხალი იქმნების. ერთი მისხალი ორშაურ ნახვერის წონა არის“ (ვახტანგის კან. § 16).

თუ ვახტანგ მეფის მიერ აღწერილს წონის სისტემას ჩაუკვირდებით, ცხადი გახდება, რომ იგი ოთხობითს აღრიცხვაზეა დაფუძნებული:

- 4 ხაშხაშის მარცვალი=1 ფეტვის მარცვალს.
- 4 ფეტვის მარცვალი=1 ცერცვის მარცვალს.
- 4 ცერცვის მარცვალი=1 დანგს.

მხოლოდ დანგის როდენობითი დამოკიდებულება მისხალთან არღვევს ამ წესს, რათგან ნათქვამია, რომ 6 დანგი : 1 მისხალს. მაგრამ უქვევლია ამ წონით სისტემაში თავდაპირველად დანგ-მისხალის შეთანასწორება იმავე ოთხობითს აღრიცხვაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. მართლაც სპარსულში, ფაჰლაურად დანგ, საითუანაც ეს სიტყვა ჩვენს წინაპრებს შეთვისებული აქვთ, იყო *quarta pars dirhemi* (Hübsehman Arm. Gram. 134) ღრამის $\frac{1}{4}$ ითვლებოდა. მაშასადამე იქ 4 დანგი=1 ღირჰემს. მხოლოდ ასურულად დანგო იყო *sexsta pars dirhemi* (Hübsehman იქვე 134). შემდეგში სპარსეთშიაც გვხვდება ამ გვარი აღრიცხვა. საქართველოსაც ამგზითვე უნდა ჰქონდეს შეთვისებული დანგის უკანასკნელად მოხსენებული შეთანასწორება, რომელიც მთელს ოთხობით აღრიცხვაზე დამყარებულს ზემომოყვანილს სისტემას არღვევს.

განსაკუთრებით საგულისხმო ის გარემოებაა, რომ ეს ოთხობითი წონითი აღრიცხვის სისტემა არსებითად განსხვავდება ქართული სავაჭრო ანგარიშს წარმოებისა და თვით ფულების აღრიცხვის სისტემისაგან. ცნობილია, რომ ქართული სავაჭრო და საფინანსო ანგარიშის წარმოებაში ფულების როდენობის აღსანიშნავად განსაკუთრებული ასობით გამოსახული ნიშნები იყო მიღებული. ამისდა მიხედვით და თანახმად „ერთი ფულის“ აღსანიშნავად „ი“ იხმარებოდა. ამგვარიადვე ქართული ფულის სხვა ერთეულების აღსანიშნავადაც სავაჭრო ანგარიშის წარმოებაში ამგვარივე ასო-რიცხვითი წესი იყო ვაბატონებული, მაგ. ერთი შაურის ნიშნად „ნ“ იწერებოდა, ორი შაურის ნიშნად „რ“, ერთი აბაზისათვის—„ს“, ორი აბაზისათვის—„უ“, ათი შაურისათვის—„ფ“, სამი აბაზისა ანუ მარჩილისათვის—„ქ“, ერთი მინალთუნისა ანუ ხუთი აბაზისათვის—„ჩ“ და სხვა. ცნობილია რომ რუსეთის ბატონობის პირველ ხანაში რომ ტფილისში. ქართული ფულები იკრებოდა, ზედ შავ ფულს ეწერა: უმცირესს „ე ქართული ფული“, ამაზე ერთიორად მოზრდილს—„ი ქართული ფული“, ამაზე ერთიორად დიდს—„კ ქართული ფული“—ვერცხლის ანუ თეთრს ფულს ეწერა: ორშაურნიანს—„რ ქართული თეთრი“, აბაზნიანს—„ს ქართული თეთრი“ ორაბაზნიანს—„უ ქართული თეთრი“. ამ ფულების ნიშან-ასობის რიცხვითი მნიშვნელობა კარგა ხანია ცნობილია, რომ „ე“ 5-ს, „ო“—10-ს, „ქ“ 20-ს, „რ“ 100-ს, „ს“ 200-ს და „უ“ 400 ნიშნავს, ეს ცხადი იყო.

საქმარისია ადამიანმა ამ ორს ფულის აღრიცხვისა და ანგარიშის წარმოების სისტემას თვალი გადაავლოს, რომ დარწმუნდეს, რომ იგი ათობითს ჰაინციკზეა დაფუძნებული და ერთი ფულის ვარად, რომელსაც ნიშნად 5 აქვს და უწერია, დანარჩენი ერთი მეორეს ათით ამ ასით აღემატება. ცხადია რომ ეს ფულის ნიშნების აღრიცხვისა და ანგარიშის წარმოების სისტემა არსებითად განსხვავდება იმ ოთხობითი წონითი სისტემისაგან, რომელიც ვახტანგ მეფის სიტყვით ქართული ფულის ანგარიშის საფუძვლად უნდა ყოფილიყო. ცხადია ეს ორი სხვადასხვა სისტემაა, რომელიც უქვევლია ხნოვანობითაც და იქნებ სადაურობითაც უნდა განსხვავდებოდნენ ერთი მეორისათგან: ერთი მათგანი შედარებით უფრო ახალ იქნება.

თუ ქართული ანგარიშის წარმოებაში მიღებული და ფულზე წარწერილი ასო-ნიშნების რიცხვით მნიშვნელობა ადვილი მისახვედრი და მკვლევართა შორის საყოველთაოდ ცნობილი იყო, ამის შესახებ თუ აღრიცხვის რა ერთეული

იგულებსმებოდა ყველა ამ შემთხვევაში, რას ნიშნავდა ის 5, 10, 20, 50, 100, 200 და 400, რომელიც ფულების რაოდენობის ანგარიშებში ჩასაწერად იხმარებოდა ფულზეც ეწერა, ამის შესახებ მკვლევართა შორის თანხმობა არ არსებობს. ფრანგი ნუმიზმატის შოლუარის (Chaudoir) აზრით ორ აბაზიანზე წარწერილი 40, აბაზიანზე—20 და ორშაურიანზე—10 ვითომც ქართული თეთრის რაოდენობას უნდა ჰნიშნავდეს, ხოლო სპილენძის ფულებზე წარწერილი რიცხვები ვითომც 2, 1 და $\frac{1}{2}$ ქართული ფულის რაოდენობას უნდა ჰნიშნავდეს (იხ. Aperçu sur les monnaies russes c. IX). აქავტორს თეთრი შავი ფულების ზედაწერილისთვის ყურადღება არ მიუქცევია, ან არა და ქართულის უკოდინარობის გამო წაკითხვის დროს ცხადი შეცდომა მოსვლია იმიტომ, რომ ამ ფულებს სულ სხვა რიცხვები აწერია და უშუალოდ ერთს „ქართულს ფულს“ ნიშნად ხუთი აქვს და არა $\frac{1}{2}$.

მ. ბ რ ო ს ე ს აზრით კი ორაბაზიანის 400, აბაზიანის 200, ორშაურიანის 100 ქართული თეთრის რაოდენობას აღნიშნავს, შავი ფულის 20, 10, და 5-კი ვითომც ქართული ფულის რაოდენობას ნიშნავდეს (Introduction à l'histoire de la Géorgie, Journal asiatique 1875, p. p. CLXXXVI-CLXXXVIII). მაგრამ ბ რ ო ს ე ს აზრით რომ სწორი არ არის, იქიდანაც ჩანს, რომ იმ ფულის ნიშანს, რომელსაც 5 აწერია და ბ რ ო ს ე ს აზრით ვითომც ხუთ ფულს უნდა შეიცავდეს, ქართულს ანგარიშის წარმოებაში სწორედ „ერთი ფული“ ეწოდებოდა და არა ხუთი ფული. როგორც უნდა ჰქმნებოდა ბ რ ო ს ე ს თეორია რომ მართალი ყოფილიყო.

ფრანგი მეცნიერი ვიქ. ლ ა ნ გ ლ უ ა ც ბ რ ო ს ე ს აზრს ემხრობა და ფიქრობს, რომ ვერცხლის ფულზე ზედწარწერილი რიცხვები ვითომც თეთრის რაოდენობას, ხოლო შავზე—ქალი ფულის რაოდენობას ჰნიშნავდეს (Victor Langlois Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. Paris. MDCCCLX, p. 131).

პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ს ა ც აქვს გამოთქმული თავისი შეხედულება ამ მეტად რთული საკითხის შესახებ. ის ფიქრობს, ვითომც ორ აბაზიანზე, აბაზიანზე, ორშაურიანზე და შავ ფულებზე აღნიშნული რიცხვები 400 200, 100, 20, და 5 ძირითად ერთეულად, ქართულ ფულს გვაგულისხმებინებს. ეს თავისი განმარტება მას ცალკე არსად დაუბეჭდია, არამედ დიდი მთავრის გიორგი მიხეილის ძისათვის გადაუცია, როდესაც ის ამის შესახებ შეპკითხებია.

დიდი მთავრის გიორგი მიხეილის ძის ცნობილს შრომაში „Русские Монеты, чекапенный для Грузии, Грузин 1804—1833, Польши и Финляндии СПб. 1895 წ. გვ. III) ერთად ერთ სწორე და უტყუარ შეხედულებად პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ს აზრია ცნობილი და მისი განმარტება მიღებულია თვით ამ მშვენიერი გამოცემის ავტორის მიერაც. მაგრამ პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ს განმარტება რომ მცდარია და რომ შეუძლებელია „უ“ (400) 400 ფულსა ნიშნავდეს, ამას შემდეგი გარემოებაც ცხადჰყოფს. ქართული ლითონის საფასურის აღრიცხვის საფუძვლად და უშუალოდ ერთეულად „ფული“ რომ ყოფილიყო მიღებული, მაშინ „ერთს ფულს“ ან არაფერი უნდა სწერებოდა ზედ, ან ნიშნად „ა“ ე. ი. 1 უნდა ჰქონოდა. ნამდვილად-კი, როგორც ვიცით, ქართული საეპრო ან-

გარიშის წააშობებაშიაც „ერთი ფულის“ აღსანიშნავად „ე“ ე. ი. 5 იყო მიღებული და თვით უჩინეს ფულსაც ზედ „ე“ 5 ასო-რიცხვი აწერია. ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში შეუძლებელია „ე“ 5 ფული იგულისხმებოდეს, რადგან თვით ამ ერთეულს „ერთი ფული“ ეწოდებოდა. მაშასადამე არც ასო რიცხვის „უ“, რომელიც ორაბაზიანს ზედ ეწერა და სავაქრო ანგარიშშიაც ორაბაზიანის აღსანიშნავად იყო მიღებული უნდა ნიშნავდეს 400 ფულს. ესეც რომ არ იყოს დანამდვილებით შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ ორაბაზიანი 400 ფული არც იყო. ორ აბაზიანში 8 შაური იყო. ხოლო გერმანელ მეცნიერს გვკლდენ შტედტის აქვს აღნიშნული, რომ შაური 10 ქართულ ფულს უდრიდა („Tschauri eine Silbermünze, an Werthe 10 georgische Puli.“, Reise I, 357). აქეთგან ცხადია, რომ ორ აბაზიანში 80 ქართული ფული ითვლებოდა და არა 400; მაშასადამე სრული უეჭველობით ირკვევა, რომ პროფ. ალ. ცაგარელის აზრიც მცდარია და ქართული ფულის ლითონის ნიშნების სისტემის საფუძვლად „ფული“ არ ყოფილა.

მაგრამ იქნებ ის შეფარდება, რომელიც ქართულ სავაქრო ანგარიშში და ქართულ მე—XIX ს-ის ფულებზე რიცხვითი აღნიშვნით იყო მიღებული, ახალია და ძველად სხვანაირი აღრიცხვა იყო, იქნებ წინათ უმცირეს ერთეულად „ერთი ფული“ არ ითვლებოდა? გერმანელი მეცნიერის გვკლდენ შტედტის სიტყვით მტკიცდება, რომ 1772 წ. აღმ. საქართველოში უუჩინეს ნაშალ ფულს, რომელიც თურმე რვალიცა და კუთხიანიც კეთდებოდა, „ფული“ ეწოდებოდა (Reise, I, 357), უეჭველია აქ ნაგულისხმევია ქართული „ერთი ფული“, რათგან მისივე სიტყვით შაურიანში 10 ქართული ფული ითვლებოდა (იქვე). ამაზე უწინარესაც საქართველოში ამგვარივე შეფარდება ყოფილა მიღებული. ფრანგი მეცნიერი პროფ. ტურნეფორის ცნობითაც 1700 წელს საქართველოში ერთ შაურიანში 10 „სპილენძის თეთრი“ ე. ი. იგივე ფული ითვლებოდა, ხოლო აბაზიანში 40 სპილენძის თეთრი, ან ფული იყო (Voyage du Levant, t. I ამსტერდამის 1728 წ. გამოც.)¹. საბა ორბელიანიც ადასტურებს ტურნეფორის ცნობების სიმართლეს, მასაც ნათქვამი აქვს: „შაური ათი ფულის ვერცხლიაო“-ო, ხოლო „აბაზი ოთხი შაური, 40 ფული არისო (ლექსიკონი) მაშასადამე მე—XVIII-ს ს-ის დამდეგს და მეXVII ს-ს დასასრულს უმცირეს ერთეულად „ერთი ფული“ სპილენძის ნიშანი ყოფილა.

რაკი „ერთი ფულს“ ნიშნად „ე“ 5 უზის, მაშასადამე შეუძლებელია ქართული ფულის სისტემის საფუძვლად „ფული“ ყოფილიყო მიღებული, არამედ სხვა რამე. გვკლდენ შტედტის აქვს სხვათა შორის აღნიშნული რომ ერთი ფული 2¹/₂, დრახმს იწონიდა (2¹/₂ Drachmen schwer, Reise I, 357). ეს ძვირფასი ცნობაა. აქედან ცხადია, რომ ერთი ფულის წონა ¹/₂ დრახმი ყოფილა. ეს ცნობა საშუალებას გვაძლევს ქართული ფულის სისტემის საფუძველს მივაგნოთ. რაკი ერთი ფულს რიცხვითი ნიშანი ხუთი, ხოლო წონით ¹/₂ დრახმა იყო, ცხადია, რომ აღრიცხვის ერთეულად ¹/₂ დრახმა სპილენძი არის მიღებული.

ეს რომ სწორედ ასე უნდა ყოფილიყო, ამას ქართული დანარჩენი ფუ-

¹) Un Chauri, vaut 10 Aspres de cuivre. dont 40 font un Abagi-

ლების ნიშნებიც ამტკიცებენ. შაურთან ნიშნად „ნ“ ან 50 ჰქონდა. რატომ? იმიტომ რომ შაური, როგორც დაერწმუნდით 10 ფულს უდრიდა, ხოლო რაკი ერთ ფულში ხუთი $\frac{1}{2}$ დრახმის ერთეული ითვლებოდა, იმიტომ შაურიანშიც 50 ნახევარ დრახმიანი ერთეული უნდა ყოფილიყო და სწორედ ეს ერთეულების რაოდენობა აქვს კიდევ ზედ წარწერილი. ორშაურთან, რადგან ერთი ორად მეტია, ამის გამოვე ნიშნად „რ“ 100. აბაზიანსაც, რომელშიაც 4 შაური იყო სწორედ 200 ნახევარ დრახმიანი ერთეული იყო და ამიტომაც არის, რომ მის ნიშნად „ს“ 200 იყო. ორ აბაზიანსაც ამავე საფუძველით 400 უნდა სწერებოდა ზედ და აწერია კიდევ. მასასადამე გამოიჩვენა, რომ 1) ქართული ფულის აღრიცხვისა და სისტემის ერთეულად $\frac{1}{2}$ დრახმა სპილენძი ყოფილა მიღებული, 2) აღრიცხვა ლითონის წონის თაოდენობაზე ყოფილა დამყარებული და 3) რომ თვითვერცხლის ფულის ერთეულებისათვისაც საფუძვლად სპილენძის წონითი რაოდენობა მიუღიათ. ამგვარად საქართველოში მე-XVII—XVIII სს-ში მინც ფულის სისტემა თითქოს ერთ ლითონური გაზომის და აღრიცხვის საფუძვლად სპილენძი ყოფილა დაწესებული. ნავრამ ყოველთვის ასე იყო, თუ არა?

ქართული ფულების ზემოაღნიშნული სისტემის სადაურობის გამოსარკვევად ეგებების უმნიშვნელო არ იყო ის გარემოება. რომ თურქები და მათი გველენით სპარსელები და შემდეგ მე-XVIII ს-ში ჩინი წინაპრებიც ორშაურთან იუზალთუნს და ხუთ აბაზიანს „მინალთუნს“ ეძახდნენ. იუზალთუნ თურქულადაც ას ალთუნს, ხოლო მინალთუნი—ათას ალთუნსა ჰნიშნავს. ქართულ ფულებზე და ანგარიშშიაც, როგორც უკვე დაერწმუნდით, ორშაურთან, მართლაც „რ“ ანუ 100 ეწერა ზედ და ასე აღინიშნებოდა ხოლმე ანგარიშის დროსაც, მინალთუნისა ანუ ხუთი აბაზისათვისაც მართლაც „ჩ“, ე. ი. 1000 იხმარებოდა. „ალთუნის“ მნიშვნელობა რომ გვეცოდნოდა, მაშინ იქნებ მთელი ან სისტემის საფუძველიც გაგვეგო. ჩვეულებრივ ალთუნ $\frac{1}{2}$ ან $\frac{1}{3}$ ან $\frac{1}{4}$ ოქროსა ჰნიშნავს. ეს სიტყვა სწორედ ასეა განმარტებული მე-XIV ს. ერთს თურქული და მონღოლური ენების სათარჯიმანო წიგნში, რომელიც პრაფ. მელიორანსკიმ გამოსცა. ამ მნიშვნელობის გარდა ალთუნისათვის მას არაფერი აქვს აღნიშნული. მას მოეპოვება სიტყვა „ალტუნ“ $\frac{1}{2}$ რომელიც უთარგმანოთ აქვს დატოვებული, ხოლო მელიორანსკის განმარტებით ჰნიშნავს „ალტინ“ (И. М. Мелиоранский, Арабь филологъ о Турецкомъ языкѣ СИБ. 1900 წ. გვ. 071 და Арабь филологъ о Монгольскомъ языкѣ, СВОРАОБ. т. XV, выш. II—III, 1904 წ. გვ. 123). აღსანიშნავია, რომ ტერმინები ჭუზალთუნ და მინალთუნი ამ ლექსიკონებში არც-კი მოიპოვება. შესაძლებელია ამიტომ დავასკვნათ კიდევ, რომ მე-XIV ს-ში ამ გვარი ტერმინები ჯერ არც-კი ყოფილიყოს.

ცხადია „ალთუნი“-ს ოქროს აღმნიშვნელობით მინალთუნისა და ჭუზალთუნის სახელების გათვალისწინება ვერას ვეიშველის, რათგან სრულებით დაუჯერებელია. რომ ჭუზალთუნს, ანუ ვერცხლის ორშაურთან 100 ნახევარ დრახ-

ჰანი ოქრო ჰქონდა საფუძვლად დადებული და მინალთუნს ანუ ხეთ აბაზიანს 1000 ნახევარ—დრახმიანი ოქრო ჰქონდა.

მაგრამ ალთუნ, ან უფრო ჩვეულებრივი გამოთქმით რომ ითქვას „ალთინ“, წონით ერთეულის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. ძველ რუსეთში მონღოლთა ბატონობისა და გავლენის წყალობით ძალიან იყო მიღებული და გავრცელებული მე—XIV ს. მოყოლებული მე—XVII ს. დამლევამდე. ეს ტერმინი თურქული „ალთი“—საგან ითვლება წარმომდგარად, რაც ექვსსა ჰნიშნავს. ლაფციგის უნივერსიტეტის უიღურული და ჯალატაური ენების ხელთნაწერი ლექსიკონის ცნობით (جگر كد و زنى داك اتي) (Vocabularium linguae Iguuricae et Gissaicae, იხ. ცენკერის ლექსიკონში) ალთი მარცვლის წონაა, დანეკია—ცენკერის განმარტებით ალთინის წონითი მნიშვნელობა 6 გრანს უდრიდა. ძველი რუსული ფულის სისტემა თათრულ—მონღოლური ფულის სისტემაზე იყო დამყარებული. თვით ფულის სახელი რუსულად დენგი ДЕНЬГИ, როგორც აღნიშნული იყო, მონღოლური ფულის „თანგა“—საგან არის წარმომდგარი. მე XV ს. ითგან მოყოლებული რუსულ ფულებზე ორგვარი გამოხატულება იყო ხოლმე: ერთ გეარზე შუბიანი ცხენოსანი იყო გამოვანილი, მეორე გეარ ფულებზე ხმლიანი ცხენოსანი ეხატა. 1535 წ. მოყოლებული დიმი ზომის ფულებს მხოლოდ შუბიანი ცხენოსანის სურათი ჰქონდა და ამიტომ რუსის ხალხმა „შუბიანი თანგა“ копейная денъга უწოდა (აქედან არის „კოპეიკა“), პატარა ტანის ფულებზე—კი ხმლიანი ცხენოსანი ეხატა ხოლმე და ამის გამო Меченая денъга—ხმლიანი თანგა დაერქვა. შუბიანი თანგას (копейная денъга) წესიერი წონა 0,682 გრამს უდრიდა, ხმლიანი თანგას, ანუ Меченая денъга—სი—კი 0,341 გრამს (პროფ. П. К а у ф м а я в ъ Серен. р у с ъ 65—66,67). თათრულ—რუსულ ალთინში XIV—XVII ს. ს—ში სწორედ ექვსი ხმლიანი თანგა (Меченая денъга) ითვლებოდა. ჰერბერშტაინს აც თავის აღწერილობაში აღნიშნული აქვს, რომ მეფე ბასილი იაონნესძის დროს ალთინში 6 თანგა (6 денег) ირიცხებოდა (იქვე 71).

რაკი ალთინში 6 მომცრო თანგა ყოფილა, მაშასადამე ალთინის წონითი ოდენობა უნდა 2,046 გრამი (0,341×6) ყოფილიყო ანუ გრანებად 32,46 გრანი. ცენკერის სიტყვით—კი ალთინ 6 გრანს იწონიდა ე. ი. რუსულ ალთინზე 5 ჯერ და უფრო მეტად პატარა უნდა ყოფილიყო.

შესაძლებელია, თუ თანა რომ ქართული ფულის სისტემაში და რიცხვითს აღმნიშვნელობაში ეს სათარული „ალთინ“ ყოფილიყო მრღებული? ამას ქართული ფულების რიცხვითი და წონითი ოდენობათა შედარება გამოარკვევს, თუ საფუძვლად „ალთინ“ის წონას მივიღებთ. ქართული შაურიაანის აღსანიშნავად 50—50 იყო მიღებული ანგარიშში და ეს რიცხვივე ეწერა ზედ მე—XIX ს. პირველი ნახევრის ქართულ თეთრს. წარმოვიდგინოთ, რომ შაურიაანში 50 ალთინი ითვლებოდა. 1 ალთინი თუ 2,046 გრამს უდრიდა, შაურიაანში 102,3 გრამი უნდა იგულისხმებოდეს. მაგრამ შაურიაანი სპილენძისა—კი არა, ვერცხლის ფული იყო. ჩვენთვის—კი მთავარი მნიშვნელობა შავი ფულის აღრიცხვის საფუძვლის გაშორკვევას აქვს. შაურიაანში 10 ფული ითვლებოდა. ამიტომ 1 ფულში 10,23 გრამში სპილენძი უნდა ყოფილიყო. აკად გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა

გან-კი ვიცით, რომ 1 ფული 2¹/₂ ღრახმას იწონიდა. 2¹/₂ ღრახმა (ალბათ ნურენბერგულ რუსული წონა ივულისხმება) რომ გრამებად ვაქციოთ, 2¹/₂ ღრახმა=150 გრანს, 150 გრანი-კი 9,375 გრამს შეადგენს. ალთინის საფუძველზე დამყარებული ანგარიშის მიხედვით-კი 1 ფულში 10,23 გრამში სპილენძი უნდა ყოფილიყო ე. ი. მისი ნამდვილი წონითი ოდენობაზე 9,375 გრამზე 0,855 გრამით მეტი.

ამ გვარადვე ქართული ერთი ფულის წონითი ოდენობისდა მიხედვით, რაკი ერთ ფულს ზედ „ა“ 5 ეწერა და ასევე აღინიშნებოდა ხოლმე ანგარიშში, ამიტომ ერთ ფულს, როგორც დავრწმუნდით, საფუძველად ჰქონდა 2¹/₂ ღრახმი: 5, ანუ 1¹/₂ ღრახმიანი სპილენძის ერთეული უნდა სდებოდა. გრამებად რომ ვიანგარიშოთ 1¹/₂ ღრახმი=9,375 გრამს 5=1, 875 გრამს. ქართული ფულს-კი რომ საფუძველად თათრული „ალთინი“ სდებოდა უნდა 2,046 გრამში გამოსულიყო და არა 1,875 გრამში, როგორც ნამდვილად იყო. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ თათრულ-რუსული „ალთინი“ ქართული ფულის სისტემის საფუძველად მიღებული ერთეულს 0,971 გრამით სჭარბობდა.

ამავე საკითხთან დაკავშირებულია და მის გამოკვეცვასაც ვაადვილებს საკითხი მონღოლურ-ქართული „თუმნის“ მნიშვნელობის შესახებ. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ თუმანი მონღოლურად 10.000 უდრიდა და ფულად ნაანგარიშევი 10000 ოქროს დინარად ითვლებოდა. ქართულად-კი, როგორც ვიცით, უკვე XVII ს. დამდეგს ათ მინალთუნს უდრიდა და არა 10000 ოქროს დინარს. გამოსარკვევია, თუ როგორ უნდა მომხდარიყო ამ ტერმინის მნიშვნელობის ესოდენ დიდი ცვლილება. თუმანი სპარსეთში 3 მანეთიანს, ანუ 3 მინალთუნს უდრის.

ამ ტერმინის მნიშვნელობის ცვლილებას გაიგვწულად მონღოლური 10000 აღმნიშვნელი თუმანთან თითქოს არაერთი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს, მაგრამ თუ ადამიანი ჩაუკვირდება, სემასიოლოგიური პროცესის დედააზრსა და მიზეზს მიუხედავად. არსებითად ქართული თუმანი უმალ 10000 ერთეულის შემცველად წარმოგვიდგება, გავიხსენებთ თუ არა, რომ ქართული თუმანი 10 მინალთუნს უდრის, ხოლო მინალთუნი „ჩ“-ით, ანუ 1000-ით აღინიშნებოდა ხოლმე ქართული ანგარიშში და ოდენობითაც 1000 ქართული ფულის ძირითადი ერთეული ნახევარ ღრახმიანის შემცველად ითვლებოდა. რაკი თუმანში 10 მინალთუნი იყო, ქართული თუმანიც 10000 ქართული ფულის ძირითადი ერთეულის, ნახევარ ღრახმიანი სპილენძის შემცველ ოდენობად გამოდის.

ცნობილია, რომ ქართული სავაჭრო და სამდივანმწიგნობრო საქმის წარმოებაში და დავთრებ-საბუთებში თუმანის აღსანიშნავად სიტყვა თუმანს-კი არ სწერდენ, არამედ განსაკუთრებული ნიშანი¹⁾ იყო. რომელიც თუმანის რაოდენობის გამოხატველ ასარიცხებებს ზედ ჰქონდა მარჯვნივან მარცხნივ გადაფარებული, მაგ. 5 თუმანი ასე იწერებოდა ე (ნიშნით). აქამდე ამ ნიშნის წარმოშობა გაუგებარე იყო. ეხლა-კი, როდესაც გამოიკვია, რომ ქართული თუმანი 10000 უქინნეს ძირითად ერთეულს შეიცავდა, საფიქრებელი ხდება, რომ ეს ნიშანი

1) ს. კ. შხაბაძე შეს. ქ. რ. ნ. შანი არ აღმოჩნდა.

უნდა გადმოხრილად დაწერილი ასო ზ „ჰოე“-ს-გან იყოს წარმომდგარი, რათ-
გან ქართულ ანგარიშში 10000 სწორედ ამ ასოთი აღინიშნებოდა და ეხლაც
აღინიშნება ხლმე.

ამ გვარად რიცხვობრივი შედგენილობით ქართული თუ-
მანი მონღოლური თუმენისაგან, როგორც ირკვევა, არ განსხვავ-
დება. მათ შორის არსებითი განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგო-
მარეობს, რომ მონღოლური თუმენის ძირითად ერთეულად
ოქროს დინარი იყო, ქართული თუმენისა - კინახევარ
დრახმიანი სპილენძი. ამაზეა სწორედ დამყარებული ის ცვლილება,
რომელიც ქართულ თუმანს მონღოლურთან შედარებით დაეტყო, როგორც მნი-
შვნელობით, ისევე სიდიდითაც, მაგრამ აღრიცხვის სისტემა ორსა-
ვე შემთხვევაში ერთი და იგივე გამოდის.

უეკველია თუმნის ოდენობისა და მნიშვნელობის ამგვარი შეცვლა ფულის
ძირითადი ერთეულის შეცვლასთან არის დაკავშირებული. ცვლილება უმ-
თავრესად ძირითადი ერთეულის ერთბაში დიდ ჩამომ-
ცრობით ყოფილა განხორციელებული და ოქროს მაგიერ ძი-
რითადი უკინების სპილენძის ერთეული ათუნიათ. რაჟი ქართუ-
ლი თუმნის აღრიცხვის დედაზრის გასაგებად მინალთუნსა აქვს მნიშვნელობა
და მინალთუნს - კი ქართული სახელი არ მოკოვება, ფულის ძირითად უკინეს
ერთეულსაც ქართულად სახელი არ უწანს, ამიტომ შესაძლებელია ეს ფულის
სისტემა საქართველოში უცხოეთითგან იყოს შემოსული, იქნებ მე-XVI-ს.
დასასრულს, ან მე-XVII-ს-ში, იმავე დროს, როცა აბაზ-შაურიანი ფული შემოვი-
და ჩვენში. მაგრამ ეგების ამ აღრიცხვას უკვე „ერთ ფოლ“-თან ჰქონდეს კავ-
შირი და სულ სხვა გზითა და სხვა დროს იყოს შემოსული.

თუმნის ოდენობის ამგვარი აღრიცხვის წესი, რომ მარტო ქართულში არ
იყო მიღებული, არამედ ჩენი მეზობლებისთვისაც უცნობი არ არის, ამას თუმა-
ნის ლოღაც - თვრქის ლექსიკონითგან ამოღებული განმარტებაც ცხად-
ჰყოფს. იქ ნათქვამია, რომ თუმანი 10000 აყჩის შემცველი ოქროს ფულიაო (იხ.
ცენკერის ლექსიკ. სიტყვა თუმანის ქვეშე), ხოლო აყჩა აყჩაჰ თურქულად
არსებითად თეთრს, შემდეგ ვერცხლის პატარა ფულს $\frac{1}{2}$ ფარიანს ჰნიშნავდა
(იქვე, აყჩას ქვეშე). მართალია მსგავსებასთან ერთად სპარსულ-ოსმალურ-ქარ-
თული ფულის სისტემებში თვალსაჩინო განსხვავებაც არის (ერთის მხრით ძი-
რითად ერთეულად „ალთინ“, მეორეს მხრით „აყჩა“ ვერცხლის ფული, მესამეს
სპილენძის ნახევარ დრახმიანი, წონითი ოდენობითაც ერთგვარი განსხვავებაა,
ქართული 10 მინალთუნის თუმანის და სპარსულ-ოსმალური ერთ ლუკატი-
ანი თუმნის ოდენობათა შეუთანასწორებლობა) და ეს გარემოება საკითხის სა-
ბოლოო გადაჭრას აფერხებს, მაგრამ სპარსეთისა და ოსმალეთის, უფრო ჰირ-
ველის, ეკონომიური და ნუმისმატიკის ისტორიის წარმატება უეკველია ქართული
ამ მერმინდელი ფულის სისტემის გაღრმავებულ შანწავლას გაადვილებს და ისეთი
საკითხების გამორკვევასაც შეგვაძლებინებს, რომელთა გაშუქება ამჟამად ძნელი
არის. ქართული მე-XVII--XVIII ს.ს. ფულის აღრიცხვის სისტემა და ძირითადი უკინ-
ნისი ერთეულის ოდენობა მანც გამოირკვა.

ქართული ფულის სისტემის ისტორიის სრული და უტყუარი სურათის აღ-
დგენა მომავლის საქმეა. ქართულ-სასანური, ქართულ-არაბული, ქართულ-
ბიზანტიური, ქართულ-მონღოლური და ქართულ-სპარსული სახეობის ფულებს
გარეგნული სხვაობა მხოლოდ გაუგებანია. თუ ამ სხვაობას უფრო ღრმა საფუ-
ძველი ჰქონდა, სისტემის სხვაობაზე დამყარებული, ამის გამორკვევას მათი ქი-
მიური და წონითი ანალიზი გაგვიადვილებს და ამ საშუალებით ბევრი რამე
ცხადი შეეძენება.

თუმცა ქართული თემნის რიცკებითი შედგენილობის გამორკვევის დროს
დავრწმუნდით, რომ ოქროს ფულისათვისაც აღრიცხვის ძირითად ერთეულად
იგივე სპილენძის $\frac{1}{2}$ ღრანბიანი ყოფილა, მაგრამ იმავე დროს სხვანაირი აღ-
რიცხვაც ყოფილა. მართლაც როგორც წინათ, ისევე ვახტანგ მეფეც ოქროს ფუ-
ლის მიხედვით ანგარიშობს ვერცხლის ფულის ეჭრს. სამწუხაროდ პ. ო რ ბ ე-
ლი ი ა ე ს ა რ ა თ ვ რ ი ა ე კ ს ნ ა თ კ ე ა მ ი, როგორც ანგარიშეს თ ე ი მ ე რ ა ზ და
ე რ ე კ ლ ე მ ე ფ ე ე ბ მ ა, როდესაც ფლურის მოქრას შეუდგება.

მაინცდამაინც საყურადღებოა. თუ რა შეფარდება არსებობდა
ოქროსა, ვერცხლისა და სპილენძის ფულს შუა, იმ სამ
ლითონისა, რომლითგანაც ფული იკრებოდა. მაგრამ ჯერ ოასაკვირველია ამ
ფულების წონითი რაოდენობა უნდა გამოვარკვიოთ.

ოქროს ფულის ფლურის წონის შესახებ ვახტანგ მეფეს აქვს:
„ორი შურის წონა ოქროს, რომ მისი დალი აჯდეს, ერთი ფლური არისო“.
მაშასადამე ფლური ორი შურის წონა ოქროს შეიცავდა. ეხლა ორი შუ-
რიანის წონაა გამოსარკვევი, რადგან სახელაუან მეფეს არსად ამ ორ-
შაურიანის წონა პირდაპირ დასახელებული არა აქვს. სამაგიეროდ მას ერთი
ცნობა აქვს მოკვანალი, რომლის მიხედვითაც ორშაურიანის წონის გამოანგარი-
შება ძნელი არ არის. ვახტანგ მეფეს ნათქვამი აქვს, რომ „ერთი მის-
ხალი ორშაურ-ნახევრის წონა არის“-ო (იქვე). ამ გვარად თუ $2\frac{1}{2}$ შაური=1 მის-
ხალს, $\frac{1}{2}$ შაური= $\frac{1}{2}$ მისხალს, ხოლო 1 შაური $\frac{2}{3}$ ან $0,4$ მისხალი
ყოფილა წონით. მაშასადამე ცხადია, რომ ფლურში, რომელიც ორ-
შაურის წონა იყო, უნდა $\frac{1}{3}$ მისხალი ოქროს ყოფილიყო.

ეხლა ვერცხლის ფულის ნიშნების, ან თეთრის წონითი ოდენობა უნდა
გამოვარკვიოთ. ვერცხლის ფული ოთხნაირი იყო: შაურიანი, ორშაურიანი, აბა-
ზიანი და ორაბაზიანი. იხსენიება აგრეთვე სამაბაზიანი ანუ მარჩილი და ხუთ-
აბაზიანი ანუ მინალთუნი. ფლურის წონის გამორკვევის დროს უკვე დავრწმუნ-
დით, რომ შაურიანი $\frac{2}{3}$ ანუ $0,4$ მისხალს იწონიდა, რასაკვირველია ვერცხლს.
გვლდენ შტედტს. რომელიც საქართველოში 1772 წ. იყო, აღნიშნული
აქვს რომ მაშინდელი ვერცხლის შაურიანი $12\frac{1}{2}$ გრანს იწონიდა (Tschauri eine
Silbermünze... $12\frac{1}{2}$ gram wiegt¹⁴. Reise I. 357). ამისდა მიხედვით დანარჩენი
ნიშნების წონითი ოდენობის გამორკვევა ძნელი არ არის.

ამგვარად ორშაურიანი $\frac{1}{3}$ მისხალი ვერცხლის წონა უნდა ყოფილიყო,
გვლდენ შტედტსაც ნათქვამი აქვს, რომ ორშაურიანი 25 გრანს იწონიდა
(იქვე) ანუ გრამებად ვაქციოთ $1,5625$. აბაზი $1\frac{1}{3}$ მისხალი უნდა ყოფილიყო,
გვლდენ შტედტის სიტყვით აბაზიანი 50 გრანის წონა (იქვე). ესე იგი $3,125$

გრამში ყოფილა. ერთი მარჩილი $4\frac{1}{3}$ მისხალი ვერცხლის წონა უნდა ყოფილიყო და 5 აბახი ანუ 1 მინალთუნი 8 მისხალი იქმნებოდა, მაგრამ მინალთუნიანი, როგორც ეტყობა, იშვიათად იჭრებოდა.

სამწუხაროდ არც კანონებში, არც საისტორიო ძეგლებში ჯერ არც ერთი ძველი წერილობითი ცნობა არ არის აღმოჩენილი შავი, ანუ სპილენძის ფულის ნიშნების წონითი ოდენობის შესახებ. გასაოცარია, რომ შავი ფულის წონისათვის არც ქართული ფულის მკვლევარებს მიუქცევიათ ყურადღება და ვერც თანაპედროვე ნუმისმატების თხზულებაში იპოვის ადამიანი მათი წონის შესახებ რაიმე ცნობებს. ამიტომ უნდა უნებლიეთ ერთადერთს გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს მიერ 1772 წ. ჩაწერილს ცნობას დავეყაროთ. მას, როგორც უკვე მოხსენებული გვქონდა, აღნიშნული აქვს, რომ სპილენძის ნაშალი ფული ერთი „ფული“ $2\frac{1}{2}$ დრახმს იწონიდა („Puli ist kupferne Scheidemünze.. $2\frac{1}{2}$ Drachmen schwer“ Reise I, 375).

რაკი ქართული ფლურისა, თეთრისა და შავის ანუ ოქროსი, ვერცხლისა და სპილენძის ფულების ნიშნების წონითი ოდენობა გამორკვეული გვაქვს, მათი ურთიერთშორისი შეფარდების გამორკვევაც შეიძლება ჯერ სპილენძსა და ვერცხლზე, შემდეგ ვერცხლსა და ოქროზე.

თუ „ერთი ფული“ $\frac{1}{2}$ დრახმინი სპილენძი იწონიდა, ერთი შაურის შესატყვისი რაოდენობა, ათი ფული წონით 25 დრახმი სპილენძი იქმნებოდა. ერთი შაურიანი-კი, როგორც ვიცით, ვერცხლის ფული იყო და $12\frac{1}{2}$ გრანს იწონიდა მხოლოდ. ათი ფულის სპილენძის წონა 25 დრახმი რომ გრანებად ვაქციოთ, 1500 გრანი იქმნება. ამ გვარად 10 ფულის წონა 1500 გრანი სპილენძი ღირებულებით ერთ შაურიანის $12\frac{1}{2}$ გრანს ვერცხლს უდრის, ე. ი. ამნაირი შეფარდება გვექნება: $2\frac{1}{2} : \frac{300}{12\frac{1}{2}}$ ანუ 1:120. მაშასადამე საქართველოში ვერცხლსა და სპილენძს შუა შეფარდება გამოიხატებოდა 1:120. ათინაში III ს. ქ. წ. ვერცხლისა და სპილენძის შეფარდება უდრიდა 1:72, ხოლო რომში 1:240.

ოქრო-ვერცხლის შეფარდების გამოსარკვევად უნდა გავიხსენოთ, რომ 1 ფლური $\frac{1}{3}$ მისხალ ოქროს შეიცავდა. ხოლო ვახტანგ მეფის დროს ხან შეიდ აბახად, ხან „შვიდაბაზუხალთუნად, ხან ერთ შაურ ნაკლებადაც“ იყო ხოლმე. ერთს 1764 წ—ის საბუთში მოხსენებულია „სამი ფლური რვა-რვა აბახიანი“ (თ ე ო რ დ ა ნ ი ა. ქართლ-კახეთის მონასტრების საბ. გვ. 204). ჩვეულებრივ ფლური 30 შაური ფასობდა ხოლმე, ამგვარად 1 ფლური ღირებულებით ან 26 ან 30 შაურიანის ვერცხლს უდრიდა, ხოლო უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ 1 შაური $\frac{1}{3}$ მისხალს შეიცავდა. მაშასადამე $\frac{1}{3}$ მისხ. ოქრო = ან $26 \times \frac{2}{3}$, ან $30 \times \frac{2}{3}$ მისხ. ვერცხლს, $\frac{1}{3}$ მისხ. ოქრო ღირებულებით = ან $\frac{52}{3}$, ან $\frac{60}{3}$ მისხ. ვერცხლს. ამ გვარად ოქროსა და ვერცხლს ურთიერთშორის შეფარდება საქართველოში გვეხატება როგორც 1:12, ან 1:15. მაგრამ ოქრო-ვერცხლის ფულის კურსის განხილვა ცხად-ჰყოფს, რომ სხვადასხვა დროს განსხვავება ყოფილა. საზოგადოდ ოქროსა და ვერცხლის შეფარდება სახალიფოში უდრიდა 1:10, მაგრამ ასე მხოლოდ პირველ ხანებში იყო და შემდეგ 1:15-მდისაც ასულა (M. Sauvair Matériaux pour l'histoire de la numismatique etc. Journal asiatique 1882 février—mars). საქართველოშიც მე-XII-ე ს-ში

შეფარდება 1:13 უღრიდა, მე-XIII-ე ს-ში 1:12^{1/2} (საქართველოს ეკონ. ისტ. I, 96). დასავლეთ ევროპაში და კლასიკურ ქვეყნებშიაც ოქრო-ვერცხლის შეფარდება 1:10-ითგან მოყოლებული 1:21 აღიარა.

ვერცხლისა და ოქროს ფულების ღირებულების გასათვალისწინებლად დიდი მნიშვნელობა რასაკვირველია ფულად ნახშიარი შენადნობის შედგენილობის შესწავლას აქვს. მაგრამ ამ საკითხისათვის არავის არავითარი ყურადღება არ მიუქცევია და ვერც ქართული ნუმიზმატიკის სახელმძღვანელოებში, ვერც სხვაგან სადმე იპოვის ამაზე რამეს მკითხველი.

ეს საკითხი შეიძლება ორის გზით იქმნეს შესწავლილი, ან თვით ფულების ანალიზით, ან წერილობით ცნობების განხილვით. რასაკვირველია ამ ორივე გზის ერთად გამოყენება საუკეთესო შედეგსა და თანაც სრულ სურათსაც მოგვცემდა. მაგრამ რათგან ქართული ფულების ანალიზი ჯერ არც კი დაუწყვია ვისმე და მხოლოდ განზრახულია, რომ ჩვენნი უ-ტის ერთ-ერთ ქიმიურ ლაბორატორიუმში ძველი ქართული ლითონის ნივთების და უპირველესად ვერცხლის ფულების ანალიზი იქმნეს მოხდენილი. ამ ეკამად აღძრულ ეს საკითხის შესახებ წერილობითი ცნობებით უნდა და დავკმაყოფილდეთ. ამითაც ჩვენ საგულისხმოდ გარემოება და სურათი გადაგვეშლება თვალ წინ.

უძველეს დროს მე-XVII ს-მდე, როგორ იყო ჩვენში შენადნობის ტენიკა დაყენებული, ამას ქიმიური ანალიზი გამოგვიჩვენებს და მომავალში გვეცოდინება. მე-XVIII ს-ის შესახებ მეტადრე მეორე ნახევრის ნამუშავეარზე-კი უკვე წერილობითი მასალებიც მოგვეპოვება. აკად. პროფ. ი. გვლდენშტედტის სიტყვით სპარსელებმა და ქართველებმა ოქრო-ვერცხლის მედნობის ზეირიანი ტენიკა არ იცოდნენ. 1786 წ. საქართველოში ორუსეთის წარმომადგენლად მყოფს ბურნაშევიმ ამგვარადვე აქვს საქმის ვითარება წარმოდგენილი: ოქრომქედლები საქართველოში თავიანთ ხელობაში დახვლონებულა არ არიან და ოქრო-ვერცხლის სხვა ლითონებთან შედნობა არ იციანო².

ამ საზოგადო უარყოფითი დახასიათების გარდა ქართული საკონონდებლო ძეგლის ვახტანგ VI-ის დასტურლამალის ცნობაც მოგვეპოვება და ამ უკანასკნელს მისი ზედმიწევნილობის გამო ზემომოყვანილ ავტორთა აზრზე გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს.

დასტურლამალში „ზარაფხანის რიგისათჳს“-ის სათაურით შენკულ თავში სხვათა შორის მაშინდელი ქართული ფულის ჩამოსხმის ტენიკაც არის აღწერილი და იქ ნათქვამია: „ოთხასი სიკლა ერთს ურსად უნდა ჩავიდეს ცეცხლში. ამისგახ გამოვა ცეცხლიდამ თამამ აიარი ვეცხლი ორი ათას სამასი. ამისი ვე-

1) „Die Perser und Georgianer wissen noch nicht edle Metalle gehörig zu legieren und mützen sie daher fein aus Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. St. Peterburg. 1787 წ. გვ. 969).

2) Мастерство из золота и серебра плохи и безъ искусства не умиють смѣшати оное съ другими металлами* (Б у р а ш е в з Картина Грузии или описаніе политическаго состоянія царства Карталинскаго и Кахетинскаго. 3 ე გ ე

ჯუბი დასტურლამა უწინ ყოვილა ორი ათასს მისხალხედ ექუსი მინალთუნი და ახლა ვაჟიმეით ხუთს მინალთუნს“ო (პ. უ მ ი კ ა შ ვ ე ი ლ ს გამოც. 33).

აქ სპარსულ-არაბული ტენხიკური ტერმინებია ნახმარი და ამ ნაწყვეტის შინაარსის გასაგებად ამ სპეციალური ტერმინების მნიშვნელობის ცოდნა აუცილებლად საჭირო. „უ უ რ ს ი ა“ არაბული *صفت* გუნდას, რვეალ კვერსა ჰნიშნავს და ევროპიულ სათანადო ტენხიკაში ამას გერმანულად ძველად *albedo, Witte, Brand, Gelb*, ხოლო ეხლა *Korn*-ი ქვიან (*Prof. A. Luschin von Ebengreuth Allgemeine Munzkaude 1904 წ. გვ. 156*). იგი ლითონის წმინდა შედგენილობის გულგულას წარმოადგენს და თანამედროვე ქართული ტერმინოლოგიაშიც გულგულა შეიძლება ეწოდოს.

„ა ი რ ი“-ც სპარსული სიტყვაა *عيار* და შენადნობი ლითონის სწორი, კანონიერი შედგენილობაა, ის, რასაც ფრანგები *aloi*-ს, ხოლო გერმანელები *Puriss*-ს და მათგან შეთვისებით რუსებიც *чистота*-ს უწოდებენ. „თამამ აიარი“-ც აზოხულ-სპარსული გამონათქვე მია *عيار تمام* დაიმასვე ჰნიშნავს. ასევე აქვს ეს ტერმინი განსვენებულ პ. უ მ ი კ ა შ ვ ე ი ლ ს განმარტებული. მაგრამ თუ მკითხველი ზემოთაღნიშნული ანონაფურის აზრს ჩაუკვირდება, ადვილად დარწმუნდება, რომ ქ ა რ თ უ ლ ა დ ა მ ტ ე რ მ ი ნ ს ც ო ტ ა გ ა ნ ს ხ ე ა ე ე ბ უ ლ ი მ ნ ი შ ვ ე ნ ე ლ ო ბ ა აქვს მინიკებულ ი ამ ადგილას მაინც და აქ აიარი ყ უ რ ს ი ს საწინააღმდეგო ცნების გამომხატველი გამოდის: თუ ყურსი წმინდა ლითონის გულგულას ეწოდება, ა ი ა რ ი უკვე შენართიან ლითონის ოდენობის კანონიერი შენადნობის აღმნიშვნელი გამოდის და გერმანულს ტერმინს *Schmelze, Raupzawickeln*-ს უდრის. „ვეჯუბი დასტურლამალი“-კი აუცილებელ, სავალდებულო წესს ჰნიშნავს.

ამ წინასწარ განმარტებათა შემდგომ ზემოთაღნიშნული ნაწყვეტის შინაარსი ასე შეიძლება გადმოცემულ იყოს: ოთხი სიკილა ერთი გულგულის გუნდად უნდა ჩაეიდგეს სადნობ ქუჭელში და ცეცხლითგან შედნობის შემდგომ კანონიერი ვერცხლის შენადნობის მთელი ოდენობა 2300 მისხალი გამოვა. წინანდელი სავალდებულო წესისდა თანახმად 2000 მისხალზე საბატონოდ, ანუ სამეფოდ 6 მინალთუნი იყო განკუთვნილი, ახლა კი 5 მინალთუნს ვიღებთო.

შენადნობის ნაწილების რიცხვობრივი დამოკიდებულების გამოსარკვევად აუცილებლად საჭიროა, რომ „სიკილა“ ს წონითი ოდენობა ვიცოდეთ. დასტურლამალიას დაუკაწკარს გამოცემელს პ. უ მ ი კ ა შ ვ ე ი ლ ს თანდართულ ლექსიკონში ნათქვამია აქვს, რომ „სიკილა“ სამი მისხალი და ერთი მესამედიაო. საითგან აქვს მას ეს ცნობა ამოღებული, არ ჩანს, მხოლოდ თვით დასტურლამალის ცნობით „ერთი სიკილა... თოთხმეტი შაურია“ (გვ 33 ზარაფხანის რიგისათვის). ხოლო შაური, როგორც ვიცით, 0,4 მისხალს იწონიდა. ამგვარად ს ი კ ი ლ ა 3 და $\frac{1}{3}$ მისხალი-ქ. ი. ა. რ. ა. რ. ა. მ. ე. დ. 4, 8 მისხალი გამოდის.

ქართული ვერცხლის ფულის შენადნობის პროცენტული შედგენილობის განოსარკვევად შეიძლება სწორედ ეს საგულისხმო ცნობა იყოს გამოყენებული. მაშასადამე ფულის მოსაჭრელი ნივთიერების დასამზადებლად „ოთხასი სიკილა

ერთს ყურსად უნდა ჩავიდეს ცეცხლში“ და „ამისგან გამოვა ცეცხლიდამ თამამ აარი ვეცხლი ორი ათს სამსა“-ო (გვ. 33). რათგან სიკილა 4,8 ზისხალი ყოფილა, 400 სიკილიანი ყურსი 1920 მისხალი იქმნებოდა. თუ „ამისგან“ და „ცეცხლიდამ“ 2300 მისხალი აირი ანუ კანონიერი შენადნობი ვეცხლი გამოდიოდა, ცხადია შენართის მიმატებით შენართი ლითონის ოდენობა ყურსში, როგორც ჩანს, 358 მისხალს უდრიდა. მაშასადამე თვითოეულ ყურსში 1920 მისხალი წმინდა ვერცხლი ყოფილა და 388 შენართი ლითონი, ალბათ სპილენძი. ამგვარად ირკვევა, რომ 100 მისხალ საფულო შენადნობში 16,87% შენართი ლითონი იყო, ხოლო 83,13% წმინდა ვერცხლი. წმინდა ვერცხლის ოდენობა ვახტანგ VI ხანის ქართული ფულების შენადნობ ნივთიერებაში ჩვეულებრივ დასავლეთ ევროპაში მიღებული სათანადო წესის მიხედვითაც კანონიერად იყო ცნობილი და დიდ ოდენობად არის მიჩნეული. ისეა მიღებული, რომ თუ შენადნობში, რომელშიაც წმინდა ლითონის ოდენობა იდეალურად 440 ათასეული ნაწილი (Tausenteile) უნდა ყოფილიყო, ნამდვილად 424—457 ათასეული ნაწილი აღმოჩნდებოდა, კანონიერი შედგენილობისა და შენაერთობისად ითვლებოდა (A. Luschin von Ebenreuth Allg. Münzkunde, 163). მთელ დასავლეთ ევროპაში, ინგლისის გარდა. სადაც 88,8% იყო, 84% ვერცხლის ფული იყო მიღებული. რუსეთში კი ეს ოდენობა ბოლოდ მე-XVII ს. საუკეთესო ხანაში იყო დაცული, ისე-კი, მეტადრე პეტრე დიდისა და თვით მე-XVIII—XIX ს. დამდეგს 80--70% იყო ვერცხლის ოდენობა შემცირებული (И. Казымаев. Серебряный рубль в России III, 141, 152, 163—4, 172). ალბათ ამ გარემოებაზევე უნდა იყოს დამოკიდებული ის, რომ რუსთა ბატონობის საქართველოში დამკაუბების დროს ქართული რუსთამიერ მოკრილი ფული 88 ზინჯადობის იყო (იხ. Вел. кн. Георгии Мухамазовича Рус. Монеты, გვ. II).

ვახტანგ VI დასტურლამალის ზემოპყვანილი ცნობითგან საფიქრებელი ხდება, რომ ფულის მოსაქრელად განკუთვნილი ვერცხლის შენადნობი ჩვეულებრივ 2300 მისხლიანს ოდენობას წარმოადგენდა ხოლმე. ეს ერთგვარად ზარაფხანის საქარხნო სანაგარიზო ერთეულად ყოფილა მიღებული. დასტურლამალის ეს საყურადღებო ცნობა საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ ერთგზის რაოდენი ღირებულების ფული იჭრებოდა ვახტანგ მე-VI დროს. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ვერცხლისა შაურიანი $\frac{2}{3}$, ანუ 0,4 მისხალს იწონიდა. მაშასადამე აბაზს 1,6 მისხლის წონა უნდა ჰქონოდა, ხოლო მინალთუნი 8 მისხალი უნდა ყოფილიყო. დასტურლამალის დებულებისდა თანახმად ფულის მოსაქრელად დაწესებული ყურსი 2300 მისხალი რომ ავიღოთ, ცხადი გახდება, რომ ყოველ ამგვარი ოდენობის ყურსითგან უნდა 2875 მინალთუნი, ან რათგან ჩვეულებრივ ფული აბაზიანებადა და უფრო მომცრო ერთეულებად იჭრებოდა, 14.375 ვერცხლის აბაზიანი იჭრებოდა.

საქართველოს მადნის ქარხნების უფროსს თქდ სოლომონ მელიქიშვილს 29 მაისს 1801 წ. გენ. კნორინგისათვის მიართვეულს მოხსენებაში-კი ნათქვამი აქვს: როდესაც ზარაფხანაში 1 ლიტრი (9 გარვანკა) ვერ-

ცხლითგან ფელსა სკრიდენ, გამოდიოდა 211 მინალთუნი და 1 აბაზი (Вел. Ку. Георгі: # Михайловичъ. Рус. Монеты СІІВ. 1893 г. 4 № 26. *შეად. АБАН I. № 623 შემდგომ).

1 ლიტრა ვახ ჯანვ VI ცნობით 4 ჩარეკს, ანუ 20 სტილს შეიცავდა, სტილი-კი 3 მინალთუნისა და 10 შაურის წონა იყო. ხოლო შაური 0,4 მისხალს უდრიდა. 1 სტილი=70 შაურის წონას=70×0,4 მისხ=28 მისხალს. მაგრამ გვლდენ შტედტის სიტყვით 1772 წელს 1 სტილი 36 მისხალს ანუ 5¹/₂ უნჯიას შეიცავდა (Reise 359). ხოლო რათგან მისხალი=70 გრანს, მაშასადამე მისხალი=70×36=2520 გრანს, ანუ გრამებად რომ ეაქციოთ 157,40 გრამს უდრიდა. რათგან 1 ლიტრა 20 სტილს უდრიდა, მაშასადამე ვახტანგ მეფის დროინდელ ლიტრაში 560 მისხალი ყოფილა. რაკი ლიტრაში 20 სტილი ყოფილა, 1 ლიტრა=87,50 გრამს, გვლდენ შტედტის სიტყვით-კი ლიტრა 8³/₄ რუსული გირვანქას უდრიდა (Reise 359). ამიტომ ერეკლე მეფის დროინდელი ლიტრა 720 მისხლიანი უნდა ვიგულისხმოთ. თუ სოლ. მელიქი-შვილის ცნობა სამართლიანია და გამოზანდობის ყურსად 1 ლიტრა ანუ 720 მისხალი ვერცხლის შენადნობი იყო დაწესებული ერეკლე მეფისა და გიორგი XII დროს, მაშინ ცხადი ხდება, რომ ვახტანგ VI შემდგომ ფულების საჭმეში ცვლილება ყოფილა შეტანილი. წინათ ყურსი 2300 მისხლიანი იყო, მე-XVIII ს. დამლევის-კი სამჯერ უფრო ნაკლები ოდენობა 720 მისხლიანი ყოფილა.

სამწუხაროდ სოლ. მელიქიშვილს შენართ და წმინდა ლითონის ოდენობის შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი, რომ მათ შორისი არსებული პროცენტული დამოკიდებულების გამოკვევა შესაძლებელი იყოს.

როგორც აღმოსავლეთში, ისევე დასავლეთში სზირად ყოფილა, მეტადრე სახელმწიფოს პოლიტიკურსა და ეკონომიური დაქვეითების დროს, რომ ფულის მოკრა შემოსავლის წყაროდ ექციოთ და ბოლოს იჯარითაც-კი ყოფილიყოს გაცემული. შორს რომ არ წავიდეთ და მართა საქართველოს მეზობლებით დავკმაყოფილდეთ, სპარსეთის მაგალითიც კმარა.

სპარსეთის შაჰების ზარაფხანა ოლეარიუსის 1637 წ. ცნობით იჯარით ყოფილა გაცემული და ასე ყოფილა მოწყობილი: თუ ევროპიელს სპარსელისაგან რამე სასყიდელი ჰქონდა, სპარსული ფული-კი თან არ ახლდა, უნდა გერმანული ტალერი, ან ესპანისის რეალები მიეტანა და იქვე შეიღანში სხვადასხვა მეკეუმე და ზარაფები ისხდენ, რომელნიც ფულს ახურდავებდენ, ან ზარაფხანაში, რომელიც იქვე ბაზრის მახლობლად იყო, და სადაც ევროპიული ფულითგან სპარსულსა სკრიდენ. ზარაფხანა დიდ ფასად იჯარით იყო გაცემული და მოიჯარადრებს ევროპიული ფულის გადადნობით დიდი სარგებლობა და გამორჩენა ჰქონიათ. მაგ. იმავე ოლეარიუსის ცნობით 1637 წ. სპარსეთში აბაზში 40 შავს. ანუ სპილენძის ფულს „ყასბეგს“-ს იძლეოდენ (Beschr. d. n. orient. Reise, 425). ხოლო მისივე სიტყვით სპარსეთში მაშინ ერთი გირვანქა (Das Pfund) სპილენძი ერთ აბაზად ღირდა. მაგრამ ამ ერთი გირვანქა სპილენძითგან 64 „ყასბეგ“-ს მოკრა შეეძლოთ (იქვე 426). რაკი აბაზი 40 „ყასბეგად“ და არა 64-და ფასობდა, საფიქრებელი ხდება, რომ სპარსეთის შაჰ-

ბის ზარაფხანას 24 „ყასბეგი“ ფულის მოკრის ხარჯად ჩაუთვლია და თავის-თვის დაუტოვებია. ამ გვარად თითო ყასბეგის მისა ღირებულების ¹/₂-ზე მეტი აკლდებოდა. ხაზინას და მოიჯარეს რასაკვირველია მოგება უნდა ჰქონოდა.

საქართველოს სამეფო ზარაფხანას ლიონი ოქრო, ვერცხლი და სპილენძი საქართველოს მადნის მალაროებითგან მისდიოდა. როგორც ბურნაშევი, ისევე რაჟინევი და აკად. გვილიძე აღნიშნავენ ეს გარემოება ერთხმად აქვე ² აღნიშნული (L. A. G ü l d e n s t ä d t. Reisen... im caucas. Gebürge 356). მაგრამ დასტურლამალის ერთი ცნობა გვაფიქრებინებს, რომ უცხოეთის ფულის გადადნობა საქართველოს ზარაფხანაშიც ჩვეულებრივი მოვლენა უნდა ყოფილიყო. იქ ფულის მოკრის აღწერილობაში ნათქვამია: „ასლანეს ოთხას მარჩილი ერთს ყურსად ჩაეა ასლანუ მარჩილი“-ო (გვ. 33—34). ასლანუ-კი, როგორც გამორკვეული გვაქვს, ჰოლანდური ფული იყო აღმოსავლეთისთვის მოკრილი. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ჩვენ ზარაფხანაში ეს ჰოლანდური ფულიც გამოუყენებიათ ფულის ლითონ-დ.

საკმარისია დასტურლამალისავე ერთი თავი, რომელსაც სათაურად აქვს „ზარაფხანის რიგისათვის“, გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ დარწმუნდეს, რამდენად ძლიერი, წამლკეაი ყოფილა სპარსეთის გაელენა ზარაფხანაში. ყველა თანამდებობის და ტენიკური ტერმინები სპარსულია (იხ. გვ. 33—34). მაგრამ სპარსეთის ძლიერი, თუმცა ცაკილებით უფრო ნაკლები, გაელენა ამ დროს აღმ. საქართველოს სხვა დაწესებულებებსაც ემჩნევა, მაგრამ ეს, როგორც ცნობილია, როსტომ მეფის ხანის ნაშთია და წინათ სათიქრებელია საქმე აქაც სხვანაირად უნდა ყოფილიყო.

ვახტანგ მეფის დასტურლამალითგანა ჩანს, რომ ზარაფხანის მოხელები, აელოსნები თავიანთ სარგოს მოკრის ფულის ოდენობის კვალობაზე იღებდენ, ანუ უფრო შენადნობი ლითონის გუნდობრივ, „ყურსზედ“. თითო შენადნობის გუნდა 2300 მისხალს უდრიდა, რომლითგანაც, როგორც დაერწმუნდით, 2875 მინალთუნი, ანუ 14375 ვერცხლის აბაზიანი უნდა გამოსულიყო.

აქედან ზარაფხანის ხელოსნების სარგოს საერთო ჯამი იყო „ოთხი მინალთუნი, თერთმეტი შაური და ერთი ბისტი“ (დასტურ. 33). სამეფოდ განკუთვნილი „უწინ ყოფილა ორი ათასს მისხალზედ ექუსი მინალთუნი და ახლა ვართმევთ ხუთ მინალთუნს“-აო (იქვე). გამოურკვეველი რჩება მხოლოდ რამდენი ერგებოდათ სალთხუცესსა და მდიენებს, რათგან მათ „გარდაკვეთითა აქუსთ. ბეერი მოვა თუ ცოტა... ზარაფხანიდამ სალთხუცესსა წელიწადში იუშმანი კე,, მდიენებს წელიწადში იბ კ“ ე. ი. 12 თუმანი და ხუთი მინალთუნი (იქვე 34,

¹ „Wenn die Europäer mit ihnen handeln und umb Paar Geld kaufen wolien, müssen sie Reichsthaler bringen, welche dann: in ihre Mütze verwandelt werden. Hierzu sitzen auff dem Ma:dan unterschiedliche Wechsler S e r a f. Die Mütze S e r a b c h a n e ist nicht weit vom Basar. Die Mützer, welche sehr grosse Summen die Mützen Pachtweise inne haben, können vorerwehater ursach halber grossen Forteil und Nutzen an den Reichsthaler haben. Die Spanische Realen nehmen sie... tastlieber, als Rhhlr“ (Beschreibung 425-426).

² „Der Zaar lässt kupferne und silberne Landesmünze schlagen, wozu ihm cigene Bergwerke die Metalle liefern“.

შედ. 76 და 139). თითო შენადნობის გუნდაზე რა ერგებოდა ამ მოხელეებს არა ჩანს. ამიტომ ანგირიში ჩასაგდები რიცხვი არ მოგვეპოვება. 2875 მინალთუნს რომ 4 მინალ. 1 $\frac{1}{2}$ შაური და 1 ბისტი გამოეკლოთ, 2870 მინალ. 7 შაური და 6 ფული დარჩება. რაკი მეფეს აქეთგან 5 მინალთუნი ერგებოდა, რჩება 2865 მინალთუნი 7 შაური და 6 ფული. ვერცხლისა და სპილენძის მაშინდელი ფასებს ეს უკოდინარობის გამო, ჯერჯერობით გამოურკვეველი რჩება შედნობაზე რამდენი მოგება ჰქონდა სამეფო ხაზინას.

შემდეგ სამეფო ზარაფხანა საქართველოშიაც იჯარით გაუციათ.

უკანასკნელ დროინდელი საქმის ვითარება სამეფო ზარაფხანაში თდ ს ო ლ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ს ა აქვს აწერილი თავის რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლისადმი მირთმეულს მოხსენებაში, მაგრამ სამწუხაროდ ამ მოხსენების მხოლოდ რუსული თარგმანია გამოქვეყნებული და რამდენად სწორეა თარგმანი ძნელი სათქმელია. ტექსტი-კი სხვადასხვა ექვს იწვევს, რომლის გადაწყვეტა უდენდნო შეუძლებელია.

თდ ს ო ლ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ს ი ს სიტყვით ზარაფხანიდან მეფეს 51 მინალ. და 1 აბაზი ეკუთვნოდა, ხოლო 160 მინალ. ზარაფხანის იჯარადარს (Вел. Кн. Георгій Александровичъ. Рус. Монеты СПб. 1893 გვ. 4 შენ. *შედ. АКЦИИ I, 623 შემდგ.). აქეთგან არა ჩანს, თუ რა ხნის განმავლობაში უნდა მისცემოდა მეფეს, ეს ოდენობა 1 ლიტრიდან უნდა მიეღო, თუ მეფის წლიურს შემოსავალს შეადგენდა ზარაფხანიდან? რაკი ს. მელიქიშვილის ცნობით 1 ლიტრა ვერცხლის ყურსითგან 211 მინალ. და 1 აბაზი გამოდიოდა და 51 მინალ. 1 აბაზი - 160 მინალ. = სწორედ 211 მინალ. და 1 აბაზს, ამიტომ თითქოს ისე გამოდის, რომ 51 მინალ. 1 აბაზი თვითოეული ყურსითგან ნაჯარაუდევ მეფის შემოსავლად უნდა ვიგულისხმოთ. მაშინ ისე გამოვიდოდა, რომ ზარაფხანიდან სამეფოს მხოლოდ $\frac{1}{3}$ -ედზე ნაკლები რჩებოდა და ორმესამედზე მეტი იჯარადარს მიჰქონდა. აქ ჯერ კიდევ ბევრი რამაა გამოსარკვევი, რომ ასეთ ცნობაზე საბოლოო მსჯელობის დამყარება შეუძლებლობდეს.

ფულის ფასობა.

ძველად, როდესაც ადამიანს ფულის წონითი ოდენობის ყველგან და ყოველთვის სისწორით დაცვის იმედი ჯერ არ ჰქონდა და ხმარებისაგან გაცვეთილი ფულიც კელაინდებურად ტრიალებდა, ფულს აღებშიცემობის დროს წონით ანგარიშობდენ და იღებდენ ზოლმე. ეს წესი ებრაელთა საღმრთო წერილში, დაბადებაშიაც არის აღბეჭდილი და ძველი საბერძნეთისა და რომის ეკონომიური ისტორიითგანაც საკმაოდ არის ცნობილი. აი მაგ. რა სწერია დაბადებაში: „ვიხილე ტუვენასა მას შინა შატროვანი ერ[ტი] ქრელი და ორასი სატირი ვეცხლი და ენა ერთი ოქროსა ერგასი სატირი სასწორით“ (ისუ ნავესი 7₂₁). „და მოვივე აგარაკი ანამელისაგან... და მიუწონე მას ვეცხლი შვლთასი კილათა ღ ათთა ვეცხლთა.. ღ მიუწონე ვეცხლი სასწორითა“ (იერემია 30₉₋₁₀). უსასწოროთ საქმე არ კეთდებოდა, როგორც ირკვევა, და ფულის გადათელა ნამდვილად სასწორით „მიწონა“-ს წარმოადგენდა თურმე. სპარსეთსა და არაბთა სახალიფოშიაც სასწორს ფულეების მიღება-ჩაბარების დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. როცა არაბთა სახალიფოში ფულის მოქრის ახალი საქმე ებრაელს სომეირს ჩააბარეს, გარდმოცემით თითქოს მას ფულის ზედმიწევნით შესამოწმებელი **سنج** სასინჯი სასწორი უნდა გამოეგონოს (ეტი ზენჭაუზენ. Монеты вост. халифата XIII).

ქართულ საისტორიო ძეგლებში ჯერ არსად შემხვედრია, რომ ფულის სასწორით მიწონაზე იყოს საუბარი, მაგრამ უეცველია ამგვარი წესი ჩვენშიც იქმნებოდა. ათაბაგ ალბულას სამართლის წიგნში რომ ნათქვამია: „თუ კაცსა თეთრი წიგნითა ანუ ვეცხლი აწონით აელოს“-ო, აქ ფულის აწონაზე-კი არა, ლითონ ვერცხლის წონით სესხად აღებაზეა საუბარი. ფული „თეთრი“ ამ მუხლის მიხედვით პირიქით „წიგნით“ ანუ ეალის წიგნით, თამასუკით უნდა აელოთ. ფულის წონითი მიღების შესახებ ათონის მონასტრების აღაპებშია ხშირად საუბარი. მაგრამ ჩვენშიც რომ ფულის სასწორით „მიწონა“ სრულებით უცნობი რამე არ უნდა ყოფილიყო, ამას ერთის მხრით ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ამგვარი მოვლენა ჩვენ მეზობელ სპარსეთშიაც იყო, მეორეს მხრით ისიც, რომ ფ. გორგოჯანიძეს თავის ქართულ-არაბულ-სპარსულ ლექსიკონში ფულის სასწორი „თეთრის სასწორი“-ს სახელით შეტანილი აქვს.

შოთას ვეფხისტყაოსანში-კი ერთგან ფულის სწორედ ამ წესით გადაცემაზეა საუბარი. იქ ნათქვამია, რომ ფრიდონმა ავთანდილს სხვათა შორის მიართვა: „სამოცი ლიტრა წითელი აწონით, არ ნაკლულითა (ს. კაკ. 137 § 975, ი. აბულ. 122 § 952). უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ წითელი წმინდა ოქროს ფულის აღმნიშვნელი ტერმინია. საქართველოს დიდებულ მგოსანს სურდა

თავისი მკითხველისათვის ემცნო. რომ ეს საჩუქრად მიძღვნილი ოქროს ფული ხმარებისაგან ვახეხილ-გაცვეთილი და ამის გამო „ნაკულუ“-კი არ იყო, არამედ კითარცა წონით მიწული სრული იყო. ამ ცნობითგანა ჩანს, რომ გაცვეთილ ფულს „ნაკულუ“-ს ჰქმევია, ხოლო გაუცვეთელს ალბათ სრული ერქმეოდა.

ზედმიწვევით აწონილს ძვირფასს ნივთს, როგორც ეტყობა. „მართა-აწონილი“ ეწოდებოდა: ვეფხისტყაოსანში ნათქვამია: „ერთი ბეჭედი აიღო მართა-აწონილი დრამითა“-ო (ს. კაკ. 352, ი. აბულ. § 327₃).

ოქროსა და ვერცხლის ფულის ფასობა ცვალებადი იყო და სხვადასხვა დროს მათ შორის სხვადასხვა რიცხვითი დამოკიდებულება არსებობდა. ამიტომ დრაჰკანისა, ფლურისა, ოქროსი, დრამისა და თეთრის ფასების აწვე-დაწვეა შესწავლილ-გამორკვეული უნდა იყოს. ჩვეულებრივ დრაჰკანიცა და დინარიც, არაბულიცა და ბიზანტიურიც, წონით, ერთ მისხალ წმინდა ოქროს შუიკავდა (ბარ. ტიზენჰაუზენ. *Monety wostocznego xalifata* გვ. XI. Bergmann. *Die nominale der Münzreform* 6—9). ბიზანტიური ოდნავ უფრო მეტს იწონიდა და $1\frac{1}{18}$ მისხლიანი იყო (პროფ. Кауфманъ. *Рус. вѣсъ, его происхождение и развитіе въ связи съ исторіею рус. денеж. системъ с. д. р. времени: Запис. п. у. м. н. о. т. д. Арх. общ. I.* 164).

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ პირველ ხანებში და თეორიულად ერთი ოქროს დინარი ათ დირჰემს უდრიდა ხოლმე (M. N. Sauvage. *Matériaux pour l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes: Journal asiatique* 1882 წ., février-mars. გვ. 111). კოლამას დროს მე-X ს. (300 წ. ჰიჯრ.) 1 დინარში უკვე 15 დირჰემს ანუ დრამას იძლეოდნენ (იქვე გვ. 114). არაბთა ისტორიკოსის იბნ ალ-ასირის სიტყვით 330 წ. ჰიჯრით (941—942 წ. ქ.) „ებრიზი“-ს სახელით ცნობილი ნასერ ედ-დოულაჰ იბნ ჰამადის მოკრილი მალაღლირსებიანი დინარი 13 დირჰემი ღირდა, ძველი-კი 10-ად ფასობდა (იქვე 115). ელ-მუჟადდასის მოწმობით ერაყის ფულს წონით იღებდნენ. მათი ფულის წონა („სანჯ“) ხორასნულისას სკარბობდა თურმე (იქვე 116—117). იმავე ავტორის ცნობით ისპაჰანში აწონილ 1000 დირჰემს ტოსტარში 25 აკლდებოდა, ხოლო ტოსტარის 100 დირჰემს აჰვაზისას 6 დირჰემი რჩებოდა, ყაზვინში აწონილს 100 დინარს ტოსტარში 4 დინარი და 5 დანეკი ანუ დანგი რჩებოდა, ხოლო 100 ხორასანში აწონილ დირჰემს ხუზისტანში 2 დირჰემი აკლდებოდა (იქვე 117). 1234—35 წ. (632 წ. ჰიჯ.) ბალდაღში მოსტანსირის ახალი დირჰემების ღირებულება 1 დინარი 10 დირჰემად გადაკვეთეს (იქვე 127). ასე ფასობდა დრაჰკანი და დრამა საქართველოს მოსამზღვრე კვანებში.

უძველეს დროს საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფული ტრიალებდა, სანამ მე-III-VI ს. ქ. შ. სასანიანთა მეფეებმა სპარსეთში ვერცხლის ფული არ შემოიღეს. ამის შემდგომ საქართველოშიაც ვერცხლის საფასე შემოვიდა და თვით ქართველებიც საკუთარ ფულს სპარსთა წაბადულობით ვერცხლისას და სპარსულის სახეობისასა სკრიდნენ მე-V ს-ითგან მოყოლებული. დავით აღმაშენებლამდე ვერცხლის საფასე იყო ჩვენში გავრცელებული.

ბული. არაბთა ბატონობის ხანაში საქართველოში არაბული ვერცხლის დირჰემი, ანუ დრამა ვრცელდება. დავით აღმაშენებელმა-კი სპილენძის ფულის ნიშნები შემოიღო და ვერცხლის საფასე ამის შემდგომ მთელ მე-XII და მე-XIII საუკუნის დასაწყისის განმავლობაში არც გიორგი III, არც თამარ მეფისა და არც ლაშა-გიორგის მეფობაში საქართველოში არ მოკრილა. საფასის გამოცვლა უუკველია რაიმე ღრმა ეკონომიურ მიზეზს უნდა გამოეწვია. საყურადღებოა, რომ აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებშიაც ამავე ხანაში ვერცხლის საფასე ქრება და სამაგიეროდ სპილენძის ფული შემოდის. ამიტომ ცხადია ვერცხლის საფასის ნიშნების გაქრობა საერთო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს მთელი მახლობელი აღმოსავლეთისათვის და ერთსა და იმავე მიზეზსაც უნდა გამოეწვია ყველა სახელმწიფოებში. სამწუხაროდ ეს საკითხი საბოლოოდ ჯერ გამოკვლეული არ არის.

თავისდა-თავად ცხადია, რომ საფასის მადნის გამოცვლას ხალხის ეკონომიურ ცხოვრებაზე დიდი გავლენა უნდა მოეხდინა და კვალი დაეჩნია. საინტერესოა, რომ აღმოსავლეთის მაშინდელი მმართველნი და მთავრობა ამგვარ სპილენძის ფულს წინანდელ ვერცხლის ფულის ფასსა სდებდა. თეთ სპილენძის საფასეს ზედწერილად ჰქონდა გაკეთებული „ეს დირჰემია“-ო. რაკი დირჰემი ანუ დრამა ჩვეულებრივ ვერცხლისა იჭრებოდა და ვერცხლის საფასის სახელად იქცა ეს ზედწერილი იმასა ჰნიშნავდა, რომ ამ სპილენძის ფულის ნიშანს ვერცხლის დრამის ფასი უნდა ჰქონოდა. ასევე მოქცეულა საქართველოს მთავრობაც. ეს გარემოება მაშინდელი ფულების ქართული ზედწერილითაც მტკიცდება. თამარ მეფის 1187 წ. მოკრილ ფულსა და ლაშა-გიორგის 1210 წლისას აწერია: „ქრონიკონსა (აჲა და აჲას) სახელითა ღეთისათა იქნა ქედაჲ ვერცხლისა ამის“-აო. რაკი სპილენძის ფულს საქართველოს მთავრობა „ვეცლად“ აცხადებდა, ამით მას უნდოდა აღენიშნა, რომ მის მოკრილ სპილენძის ფულს ვერცხლის ფულის, ანუ დრამის ფასი ჰქონდა. მაშასადამე ამით მთავრობას სპილენძის ფულისათვის სავალდებულო გადაკვეთილი ფასი დაუწესებია.

ასეთი საშუალება აღმოსავლეთში ახალი საქმე არ იყო. სამარყანდში მოკრილ სპილენძის დირჰემებზეც მაგ. ასეთი ზედწერილი იყო: შუბლზე—„სამარყანდსა და ქალაქის სანახებში“, ხოლო ზურგზე—„ვინც (იგულისხმება—ამ ფულს) არ მიიღებს, ბოროტმომქმედად ჩაითვლება“-ო (В. Бартольдъ. Изъ Министр-Кабинета при СПетербурѣ. университетъ ЭВРОАОб. т. XIV, 36). ამ გზით მთავრობას სამარყანდში კანონით სავალდებულო გაუხდია სპილენძის ფულის მიღება და, ვინც არ მიიღებდა, დაისჯებოდა. სპარსელ ისტორიკოსს ნერშაჰის აღნიშნული აქვს, რომ სპილენძის ფულის მოკრა ლიტრიფმა მოიგონა. იგი ჰარუნ აღ—რაშიდის მოადგილე იყო ხორასანში. ამის გამო ან ფულს ლიტრიფის სახელს ეძახდნენ. თავდაპირველად 1 ვერცხლის დირჰემში 6 ლიტრიფს აძლევდნენ. 522 წელს ჰიჯრ. ამავე ისტორიკოსის ცნობით 100 ვერცხლის დირჰემი 70 ლიტრიფად ფასობდა, ხოლო 1 მისხალი 7 $\frac{1}{2}$ ლიტრიფს უდრიდა, М. Нершахи. Исторія Бухары, переводъ съ персидскаго .Лыкошева.

რ. Ташкентъ 1897 წ. გვ. 49, 50. სპარსული ტექსტი სამწუხაროდ ხელთ არა მაქვს).

თვით საქართველოში და სომხეთში ფულის ფასობის შესახებ X—XIII სს. შედარებით მცირე ცნობები მოიპოვება. 1184 წ. გიორგი III სიკვდილის წელს მხითარ გოშის მიერ შედგენილ სომხური სამართლის წიგნში აღნიშნულია, რომ იმდროინდელი ფასობის კვალობაზე ოქროს დრაჰკანი 13 ვეცხლის დრამას ეთანსწორებოდა (იხ. *Բաստამხանց. Մխիթարայ Գուշ Կասասանագիրք հայոց*, გვ. 309). ოღიშში ყოფილი მე-XIII ს. პირველ ნახევრის ხატის წარწერის ცნობა საშუალებას გვაძლევს დრაჰკან-დრამის მაშინდელი ფასობა გამოვარკვიოთ. კახაბერისძეთა ასული თენგელა, ზვიადის დედა, ძე მათი ვან დადიანი და მანდატურთ-უხუცესი ბედიანი და ცოლი მისი ქართლის ერისთავის ბეგაძს ასული ხუაშაქი აცხადებენ, რომ ხატის მოჭედილობაზე „იყო ორას ოცი ვერცხლი“, ხოლო მათ მიერ შემკობის დროს მოუნდა „რვა ასი ვერცხლი ორმოცდა ათი ოქრო დრამის წონა“ (Brossel, Voyage archéologique, VII, 43). ამგვარად 800 ვერცხლის წონითი ერთეული 90 დრამის წონა ოქროს ეთანსწორებოდა. როგორც „შაჰრ ელ-ჯევაჰირ“-შია აღნიშნული $1\frac{2}{3}$ დრამისა=1 მისხალს (Sauvaire: Matériaux, Journal asiatique 1879 წ. octobre-novembre-décembre, გვ. 492). მაშასადამე 90 დრამის წონა ოქრ.=90 $\frac{10}{3}$ =63 მისხალ ოქროს. ამგვარად 800 ვერცხლის წონითი ერთეული დრამა=63 ოქროს დინარს. 1 ოქროს დინარი= $\frac{800}{63}=12\frac{2}{3}$ ვერცხლის დრამას. ამისდა მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ რომ მე-XIII ს. პირველ ნახევარში ოქროს დინარი, ანუ დრაჰკანი საქართველოში დაახლოვებით $12\frac{2}{3}$ ვერცხლის დრამად უნდა ფასებულიყო. სტეფანოს ორბელიანის ცნობით 1294 წ. ახლო ხანებში 500 დრაჰკანი 5000 დრამას შეადგენდა („հինգ հարիւր դահեկան ու լինի 5000 գրամ“ Պատմ. მოსკოვის გამოცემის გვ. 357). აქეთგან ცხადია, რომ დრაჰკანი=10 დრამას. მაშასადამე დრაჰკან—დრამას შორისი რიცხვობრივი დამოკიდებულება მე-XIII ს. დამლევს საქართველოშიაც თავის ნორმალურ კალაპოტში ჩამდგარა.

როგორა ფასობდა ის „პერპერა“, რომელიც ზაქარია ყაზვინის სიტყვით ქართული ფული იყო და ერთ მისხალს წმინდა ოქროს შეიცავდა, არა ვიცით რა. საგულისხმოა, რომ როცა შოთა რუსთველს ოქროს ფულზე აქვს საუბარი, ყოველთვის ან დრაჰკანს ან „პერპერას“, ან წითელსა ხმარობს ტერმინებად. ზღვითა მეფისგან გადახდილი ქორწილის შესახებ მაგ. მას ნათქვამი აქვს: „უხუდა ვასცემს საბოძვარსა, საქურჭლესა ანაკიდსა და პერპერასა და ფანტულსა ზედან სკვეთდენ ვითა კიდსა“-ო (ს. კაკ. § 1387, ი. აბულ § 1364). ავთანდილი რომ ვაზირსა სთხოვდა როსტევეან მეფისაგან მისთვის წასვლის ნებართვა მოეხერხებინა, დიდებულ მგოსანს ნათქვამი აქვს:

„მიაჯე ამოდ გაშვება და თავი გაიგმირო

და ასი ათასი წითელი შენ ქრთამად შეიწირო.

ვაზირმან უთხრა სიცილით: «ქრთამი შენ გქონდეს შენია.. შენი ოქრო

შენვე დავარჩის“-ო (ს. კაკ. § 702₁₋₂, 703, 704₂, ი. აბულ. § § 679₂-, 680, და 681₂). ავთანდილისათვის შირთმელს ფრიდონის საჩუქარშიაც სხვათა შო. რის ყოფილა: „სამოცი ლიტრა წი თ ე ლ ი აწონით, არ ნაკლულითა“ (ს. კაკ. § 975, ი. აბულ. § 952₂). ხატელთა დამარცხების შემდგომ „ხარაჯა დასდევს, შეჰკვეთეს დრაჰკანი ასჯერ ასია“ (ს. კაკ. § 437₁, ი. აბულ. § 412₁). ი. აბულაძეს თავისი საძიებელის ფულეზ-წონის ნაწილში „ხატური“-ც შეუტანია (იხ. 1914 წ. გამ., გვ. 230) და როგორც ჩანს ეს ტერმინი ფულის აღმნიშვნელად მიაჩნია. ეს სიტყვა მას მხოლოდ ერთგან § 412₂ აქვს მოხსენებული და იქ მგოსანს ნათქვამი აქვს: დამარცხებულ ხატაელებს. „ხარაჯა“ დასდევს, შეჰკვეთეს დრაჰკანი ასჯერ ასია, კვლა ხატური ათასი, სხვა სტავრა, სხვა ატლასია“. რაკი ხატური დრაჰკანს მისდევს და თანაც რაოდენობის რიცხვია აღნიშნული, შეიძლება ადაშიანმა იფიქროს, რომ ეს ტერმინიც დრაჰკანით ფულის ერთეულის აღმნიშვნელი იყოს. მაგრამ იმ ერთი შემთხვევის გარდა, რომელიც ი. აბულაძეს თავისი საძიებელში ხატურისათვის აღუნიშნავს, სხვაგანაც აქვს ნახმარი მგოსანს ეს სიტყვა და აქ ამ ტერმინის ნამდვილი, მნიშვნელობა უკვე მკაფიოდ მოჩანს. როდესაც ავთანდილი ვაზირის სანახავ-სასაუბროდ გაეშურა, ვაზირი სტუმარს მიეგება და „ყმა გარდასეა მას-პინძელმან, არ ლაფალმან, აემან, უქმან, ფერკთა ქვევში ხატურსა უფენენ და მიწად უქმან“ (ს. კაკ. § 6691₁₋₂, ი. აბულ. § 66₁₋₂). ამ უკანასკნელი ტაეპის დედააზრი ცხად-ჰყოფს, რომ ხატური ძვირფასი ს-ფენი, ან ქაოვილი უნდა იყოს და არა ფული. თუ ამის შემდგომ ადამიანი პირველ ზემომოყვანილ მაგალითსაც გადარკობავს, დარწმუნდება, რომ სტავრასა და ატლასთან ერთად მოხსენებული ხატური აქაც ძვირფას ქსოვილად არის ნაგულისხმევი.

გიორგი ბრწყინვალის „თეთრი“ უდრიდა, როგორც გამოიკვია, ორიან ხუთ დანგს და „წმიდა ვეცხლი“ იყო. ალბულას სამართლის წიგნის 1672 წ. გადამწერის განმარტებით ეს გიორგი ბრწყინვალის „თეთრი“ ღირებულებითა და რაოდენობით მერმინდელს აბაზს უდრიდა. ათაბაგ ალბულას სიტყვებით-განა ჩასს ამასთანავე, რომ „ორიანი დანგი“- ვერცხლის ფულის „თეთრის“ ერთს მეხუთედს შეადგენდა, ერთიანი დანგი-კი მაშასადამე თეთრის ერთი მეათედი იქმნებოდა.

როცა საქართველოში აბაზიანები შემოვიდა, მაშინ, როგორც ჩანს, „აბაზი“ ძველი „თეთრის“ ოდენა ერთეულად ყოფილა მიჩნეული. ასე იყო თუ არა იმთავითვე, ამას ჯერ კიდევ გამოკვება უნდა, მაგრამ მე-XVII ს. სწორედ ამგვარი დამოკიდებულება ყოფილა „თეთრსა“ და აბაზს შორის. მე-XVIII ს-ში აბაზში, როგორც აღნიშნული იყო 4 დანგი ითვლებოდა. რათგან ამავე დროს და უკვე მე-XVII ს-შიაც აბაზშიც 4 შაური ითვლებოდა, ცხადი ხდება, რომ დანგი და შაური თანასწორი ღირებულებებისა ყოფილა. რასაკვირველია ამ შემთხვევაში „ორიანი დანგი“ უნდა ვიგულისხმოთ, ერთიანი დანგი-კი მაშა-

სადაბე 1, შაურს უდრის. ჩვენ ვიცი, რომ ნახევარ შაურში 5 ფული და შაურში 10 ფული ითვლებოდა. ამგვარადვე ერთიან და ნახევარში 5 ფული და ორიან და ნახევარში 10 ფული უნდა ყოფილიყო. ზემონათქვამის შემდგომ შემდეგი შეუარდება გვექვანება: 1 ფული=1/3 დანგს

5 ფული=1 დანგს

10 ფული=1 ორიან დანგს

40 ფული=4 ორიან დანგს=1 აბაზს

აიბაბე აღბუღას სამართლის წიგნის ცნობით-კი ჩვენ ზემომოყვანილი შეუარდება ასე წარმოვიდგებთ:

1 თეთრი=5 ორიან დანგს

1 ორიანი დანგი=1/3 თეთრისას

1 ერთიანი დანგი=1/30 თეთრისას.

ქართული ან საქართველოში გავრცელებული ფულების სხვადასხვა ერთეულების უზოთიერთმორისი დამოკიდებულების გამოსარკვევად „კელმწიფის კარის გარიგებისა“ და გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადების უძველეს ხელნაწერში, რომელიც პროფ. ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა, ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება, კიდევ მე-XVII ს. მინაწერის სახით შენახული. გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადების იმ მუხლის გასწვრივ, სადაც აღნიშნულია, რომ ჰეროვანის მკვლევლობისათვის უნდა „ორასი დრაჰკანი დაუურვოს. ათას ორასი თეთრი“, ასეთი განმარტებაა. „თეთრი: რა არის: ანუ: დრაჰკანი“-ს სათაურს სხვა, უფრო მკრალი მელნითა და ხელით ნაწერი ამგვარი ცნობა მისდევს: „ერთი დრაჰკანი: ფლური ერთი: თეთრად: ორ მარჩილ ნახევარი და: ერთი თეთრი ხუთიანი: არის“ (იხ. ხელთნ. გვ. 7, შუად. ე. თაყაიშვილის კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. III. ტუილისი 1920). ამ განმარტებითან ცხადი ხდება, რომ დრაჰკანი და ფლური თანასწორლირებულებიანი ოქროს ფულად ითვლებოდა.

„თეთრი“ საკუთრივ ნახმარი „ხუთიანი“ არსებობდა. რაკი თეთრის რაოდენობითი შედგენილობის ამგვარი განსაზღვრა საკიროდ ყოფილა მიჩნეული, ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ „თეთრი“ სხვა შედგენილობისა უნდა ყოფილიყო.

ოქროს ფული დრაჰკანი, ანუ ფლური ვერცხლის ფულად. „თეთრად“ ნაანგარიშევი ზემომოყვანილი განმარტების და ნიხედვით 2¹/₂ მარჩილი და 1 ხუთიანი თეთრი ყოფილა. საფიქრებელია, რომ 1 თეთრი ხუთიანი აქ ხუთდანიანი თეთრის მნიშვნელობით არის ნახმარი. ხოლო ხუთდანიანი 1 თეთრი ერთ აბაზს უდრიდა. მარჩილი კიდევ 3 აბაზს შეიცავდა. ამგვარად ვერცხლის ფულად, თეთრად დრაჰკანი, ანუ ფლური=6¹/₂ აბაზსაჲ; 1 აბაზს, ანუ 7¹/₂ აბაზს. მართლაც ვახტანგ მეფის სამართლის წიგნის სიტყვით „დრო არის... ფლურის ფასი შვიდაბაზ უზალთუნად იყოს, ან ერთ შაურ ნაკლებათაც იქმნების“ (§ 16).- აბაზების მაგიერ რომ ქართული ფულის სახელი ვიმაროთ, იგივე დრაჰკანი და ფლური 7¹/₂ თეთრს ხუთიანს უნდა უდრიდეს.

ამ მერწინდელ განმარტებაზე ნაკლები არ არის ის ცნობა, რომელიც „ძეგლის დადების“ თვით ძირითად დადგენილებაშია შენახული. იქ რომ ნათქვამია „ორასი დრაჰკანი დაუურვოს. ათას ორასი თეთრი“-ო, საკითხი იბადება, ეს ორი ერთი მეორის შესატყვისი ოდენობა იყო, თუ დამნაშავეს დაზარალებულის ოჯახისათვის 200 დრაჰკანი და 1200 თეთრი ერთად უნდა დაეურვა. მეორე აზრი რომ უფრო სწორე ყოფილიყო, მაშინ ზემომოყვანილი წინადადება ასე იქნებოდა გამოთქმული: „ორასი დრაჰკანი და ათას ორასი თეთრი დაუურვოს“-ო. რაკი კანონმდებლებს ასე არ დაუწერიათ, უფრო საფიქრებელია, რომ აქ დამნაშავესთვის ერთგვარი თავისუფალი არჩევანის შესაძლებლობა იყო და მას შეეძლო გინდ ოქროს, გინდ ვერცხლის ფულად გადაეხადა. თუ ოქროთი მონღღომებდა დაურვებდა, მაშინ ორასი დრაჰკანი უნდა გამოეღო, ხოლო თუ ვერცხლის ფულით უფრო ემარჯებოდა, 1200 თეთრი უნდა მიეცა დაზარალებულთათვის.

მაგრამ იქნებ 1200 თეთრი 200 დრაჰკანის შესატყვისობა კი არ იყოს. არამედ ორივე ერთად ჰეროვანის სისხლის საზღაურს შეადგენდა? კევისბერის სისხლის ფასი 6000 თეთრი იყო. მისი განაყოფისა და გვარისკაცისათვის 3000 თეთრი, ჰეროვანისათვის 200 დრაჰკანი, 1200 თეთრი,—ციხისთაობის მქონებელი კადელი კაცისათვის 3500 თეთრი, უციხისთავო კადელს ჰეროვანის სისხლი უნდა დაურვებოდა (იხ. ს. კაკ. გამ. 8). უკანასკნელი ცნობა ცხადყოფს, რომ ჰეროვანს 3500 თეთრზე საგრძნობლად ნაკლები უნდა ჰქონოდა მიკუთვნილი. ხოლო რათგან კევისბერის განაყოფსა და შოგვარესაც-კი მხოლოდ 3000 თეთრი ჰქონდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ჰეროვანს 3000 თეთრზე საგრძნობლად ნაკლები უნდა ჰქონოდა. თუ იმ გარემოებას გაეითვალისწინებთ, რომ კევისბერს ვითარცა თანამდებობით მოსილს ბერს თავის თანამოგვარებებზე, რომელთაც 3000 თეთრი ეკუთვნოდათ სისხლად, ერთი ორად მეტი ჰქონდა და 6000 თეთრი დაეურვებოდა ხოლმე, მაშინ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ უბრალო კადელი ციხისთავის ნათესავესა და მოგვარეს, რომელსაც ჰეროვანის სისხლის ოდენი თეთრი უნდა დაურვებოდა, კადელი ციხისთავის სისხლს $\frac{1}{2}$ -ზე მეტი არ უნდა ჰქონოდა, ე. ი. 3500 : 2 ანუ 1750 თეთრზე ნაკლები. რომ წარმოვიდგინოთ, ვითომც ჰეროვანს 200 დრაჰკანი + 1200 თეთრი ჰქონოდა სისხლად, გამოვა რომ ჰეროვანს 2600 თეთრი უნდა ჰქონოდა, ე. ი. ციხისთავზე მხოლოდ 900 თეთრით ნაკლები და არა 1750 თეთრი როგორც IIIAIXMUSH-ად მოსალოდნელი იყო. ძეგლის დადების სიტყვით-კი ციხისთავის ნათესავე-მოგვარეს ჰეროვანის სისხლი ეკუთვნოდა. რათგან 1200 თეთრი უფრო უახლოვდება 3500 თეთრის იახევარს, 1750 თეთრს, ვიდრე 2600 თეთრი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ჰეროვანის სისხლის ოდენობა ან 200 დრაჰკანად, ან 1200 თეთრად უნდა ყოფილიყო გადახდილი.

მაშასადამე 200 დრაჰკანი ღირებულებით 1200 თეთრს უნდა უდრიდეს. თუ ჩვენ არ ვცდებით, მაშინ ცხადი ხდება, რომ იმ დროს 1 დრაჰკანი 6 თეთრს ეთანასწორებოდა და არა 7 $\frac{1}{2}$ -ს, როგორც ეს შემდეგში, მაგ. მე-XV—XVIII სს., იყო ხოლმე.

ცნობილია, რომ ყაზან-ყაენმა სპარსეთში ფულის მოქრასა და სისტემაში თვალსაჩინო ცვლილება შეიტანა. ჩვეულებრივი მისი ვერცხლის ფული დრამა, ანუ დირჰემი, როგორც ამას მრავლად შენახული ფულების წონა ამტკიცებს, 2,15 გრამს იწონიდა ე. ი. ნახევარ მისხლიანი იყო (A. Марковъ, Каталогъ Джелаяридскихъ Монетъ СПб. 1897 LXXVIII). მაგრამ ყაზანმა ოქროს დინარის მაგიერ ვერცხლის დინარი შემოიღო და ისე მოაქრეინა, რომ ერთ დინარში (مى فردى نقدى مكوك نیز بوزن خرج كند ه مقال بيك دينار) სამი მისხალი ყოფილიყო. ხოლო რათგან ნახევარი მისხლიანი ვერცხლის ფული ერთი დირჰემი იყო, ამიტომ, როგორც პროფ. ვ. ბარტჰოლდსაც აქვს უკვე აღნიშნული ეს ყაზანაური ვერცხლის დინარი 6 დირჰემიანი, ანუ დრამიანი იყო (об. Персидская надпись на стѣнѣхъ Анійской Мечети Мануа СПб. 1911 წ., გვ. 18).

იბადება ბუნებრივად საკითხი, თუ რატომ უნდა ყოფილიყო ყაზან-ყაენის მიერ მოქრილი ვერცხლის დინარი სწორედ ექვსდრამიანი და არა მეტი, ან ნაკლები? უპეველია თანაშეფარდების საფუძვლად აქ გარკვეული ანგარიში უნდა ყოფილიყო დადებული. ვფიქრობ, რომ ქართული ახლოდროინდელი და მერმინდელი ცნობები ოქრო-ვერცხლის ფულების თანაშეფარდების შესახებ ზემოაღნიშნული საგულისხმო გარემოების ასახსნელად შესაძლებელია გამოყენებულ იქნეს. პაპუნა ორბელიანს აღნიშნული აქვს სხვათა შორის: „გამოეგზავნა შაჰ-სულთან იბრეიმს თავის სახელზე ზარაფხანა ქალაქში და დაჰკრეს სიქა ბრძანებისაებრ მისისა, მოსკრეს სამ-აბაზიანი და შაური, ფლური 30 შაურისა“—ო (ამბავნი ქართლისანი, ჩუბინა შვ. 417, კიქ. 158). აქ საუბარია შაჰსულთან იბრეიმის-დროინდელ, ანუ 1748 წ. ტფილისში მოქრილ სპარსულ ფულზე. ფლური, როგორც უკვე გამოარკვეული გვექონდა, ქართულად ოქროს ფულის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაშასადამე სპარსელების მოქრილი ფლური ვერცხლის ფულად ნაანგარიშევი 30 შაურიანი, ანუ 7½ აბაზიანი ყოფილა. რათგან აბაზიანი, როგორც თავის ადგილას ეს განმარტებულია ძველი დრამის მაგიერ ტერმინად შემოვიდა, ამიტომ ზემომოყვანილი ამბავი შეიძლება ასე გამოითქვას: სპარსელებისაგან საქართველოში მოქრილი ოქროს ფლური 7½ დრამად ფასობდა ვერცხლის ფულად ანგარიშის დროს. ამგვარი შეთანასწორება ყოფილა მე-XVII ს-შიც საქართველოში.

მაგრამ გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“ როგორც უკვე დავრწმუნდით, ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ, მე-XIV ს. პირველ ნახევარში ოქრო-ვერცხლის ფულების სხვანაირი შეთანასწორება უოფილა. მაშინ: 1 დრაჰკანი, ანუ ოქროს დინარი 6 თეთრს ანუ დრამას უდრიდა. ასე ყოფილა მაშინ საქართველოში.

ყაზან-ყაენის ხანა გიორგი ბრწყინვალის მეფობას ოდნავ წინ უსწრობს და საფიქრებელია, რომ ოქრო-ვერცხლის ფულების შეთანასწორებას რაიმე თვალსაჩინო ცვლილება არ უნდა გამოეარა. ყველა ზემონათქვამის შემდგომ

იქნებ შესაძლებელი იყოს იმ საკითხის პასუხის მოძებნაც, რომელიც ზემოთ იყო დასმული, თუ რა მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რომ ყაზან-ყაენმა სწორედ ექვს-ღირაქემიანი და არა მეტ-ნაკლებიანი ვერცხლის დინარი მოაკრინა? ალბათ ის, რომ ყაზან-ყაენის დროსაც ნამდვილი ოქროს დინარსა და ვერცხლისღირაქემს შორის ამგვარი რიცხვითი დამოკიდებულება არსებობდა და 1 ოქროს დინარი 6 ღირაქემად ფასობდა.

თავდაპირველად არაბთა სახალიფოში ოქროს დინარი 10 ვერცხლის ღირაქემად ფასობდა, მაგრამ შემდეგ 12-დე და თვით 15-მდისაც ავიდა (Alfred von Kremer. Culturgeschichte des Orients 60 შენ. 2 და ტიზენჰაუზენი. Мonetы восточнаго халифата XII). შემდეგში, შესაძლებელია ვერცხლის ფულის ჯერ სიმტირისა, ხოლო შემდეგ გაქრობის გამო და სხვა მიზეზების წყალობით, ვერცხლის ფულის კურსს ძალიან აუწყევია. ნამდვილი ვერცხლის ფულის ფასობის აწვევის მთავარი მიზეზი იქნებ ის ყოფილიყო, რომ წინააღმდეგი მე-XII ს. ღირაქემი ანუ დრამა მხოლოდ „ვეცხლი“ იყო, ნამდვილად-წი, როგორც ცნობილია, სპილენძისა იკრებოდა. როდესაც წმინდა ვერცხლის ღირაქემები და დრამები შემოვიდა, მათ ფასს სპილენძის „ვეცხლ“ ღირაქემთან შედარებით რასაკვირველია უნდა აეწია. ასეა თუ ისე, ამგვარი ვითარების გამომხატველია ყაზან-ყაენის დროინდელი 6 ღირაქემიანი ვერცხლის დინარი და გიორგი ბრწყინვალის დროის 1 დრაჰანი რომ 6 დრამად ფასობდა, თუმცა მე-XIII ს. ვერცხლის ფული უკვე მეორე მეთხედითგან მოყოლებული კვლავ გაჩნდა. მე-XIV ს. აეტორებს ნუვეტარის (d'Olsson Histoire des Mongols Ier, 609) და ალმარისა (Notices et Extraits XIII, 194 და 244, ბარონ ვ. ტიზენჰაუზენი Сборникъ: Материаловъ, относящихся къ исторіи Золотой Орды т. I. 242 СИБ: 6 ღირაქემიანი დინარი მოხსენებული აქვთ (იხ. პ. რუფ. ვ. ბარტჰოლდი. Персидская надпись на стѣнѣ Амійской Мечети Мануче. 18).

ამგვარად ყაზან-ყაენის ღვაწლად თითქოს მხოლოდ ოქროს დინარების მაგიერ ვერცხლის დინარების შემოღება უნდა ჩაითვალოს. მაგრამ შენახულია მაკრიზის ცნობა, რომ ჰარუნის დროს, როცა ზარაფხანა ელსინდი იბნ-შაჰჰეკს ჩააბარეს, პირველად მან დაიწყო დინარის ოდენა ღირაქემების ანუ დრამების მოქრა (ვ. ტიზენჰაუზენი. Мonetы восточнаго халифата XIII, შენ. 7). ამიტომ შეიძლება აქაც მხოლოდ ძველის განახლებასთან გვეკონდეს საქმე.

შემდეგში ღირაქემის, ანუ დრამის ფასი კვლავ ეცემა და მე-XVII ს-ში როგორც დაერწმუნდით უკვე 7^{1/2}, ავიდა ოქროს ფლურის კურსი. მაგრამ ჯერ კიდევ 1700 წელს ტფილისში ფრანგი მეცნიერი პ. რუფ. ტურნეფორის სიტყვით ვენეტიკური ფლური (les sequins de Venise), რომელიც როგორც ცნობილია ნამდვილად ოქროს ფული იყო, ექვს აბაზად და სამ შაურად¹, ანუ დრამით რომ გამოეთქვით, 6^{2/3}, დრამად ფასობდა.

¹) „Les Sequins de Venise, qui ont cours par tout l'Orient, valent dans Tiflis six Abag's chacun et trois Chaouris" (Voyage du Levant I. 32. 131).

მე-XVIII ს-ში უფრო აუწყვია ოქროს ფულის ფლურის კურსს და 7¹/₂ დრამად ან აბაზად და მეტად ფასობდა თუშზე. ამავე დროს 1 ოქრო, რომელიც ქართულად დუჟატიის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, 10 აბაზად ვადიოდა. მე-XVIII ს. პირველი ნახევრის დამლევს სპარსეთში ამაზე უფრო მოზრდილი ოქროს ფულიც სყოდნიათ. ისტორიკოსს პაკუნა ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ იბრემ მირზას სპარსეთის შაჰების ტახტის ხელში ჩაგდების შემდგომ, ე. ი. 1748 წ. ერეკლე მეფისათვის საჩუქრად გამოუგზავნია „ათასი თუმანი სულ ფლურად. რომელი იყო ერთი ფლური ექვსის მინალოუნისა“-ო (ამბავნი ქართლისანი, ჩუბ. 416, ქიქ. 157). მაშასადამე ფლური 30 აბაზი ყოფილა თუნდაც რომ ფლურის ოქროს ფულის აღმნიშვნელობა არ გვეცოდნოდა, ცხადია 6 მინალოუნისანი ფლური შეუძლებელია ვერცხლის ფული ყოფილიყო: ასეთი სიმძიმის ფული გამოუდევრი იქმნებოდა. ამგვარად ირკვევა რომ ეს სპარსული ოქროს ფული იმდენად მოზრდილი უნდა ყოფილიყო, რომ ვერცხლის ფულად ნანგარიშევი 30 აბაზად ღირებულა. რათგან ჩვეულებრივი სპარსული ოქროს ფლური, თვით იმავე შაჰსულთან იბრემისაც, როგორც უკვე გამოიკვეთული გვაქვს, მხოლოდ 7¹/₂ აბაზიანი იყო. ამიტომ ეს ერეკლე მეფისათვის საჩუქრად მორთმეული 30 აბაზიანი აპარსული ფლური უეკველია ჩვეულებრივზე ოთხჯერ უფრო მოზრდილი უნდა ყოფილიყო.

საბა ორბელიანს თავის ევროპაში მოგზაურობის აღწერილობაში აღნიშნული აქვს, რომ „ერთი სკუტი ოთხი აბაზია“-ო (ციხკარი 1852 წ. № 3, კვ. 65). ქართულ ძეგლებში არ გვხვდება ამ ფულის შესახებ სხვა რაიმე კნობები.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნისა და ფრანგ მეცნიერი პროფ. ტურნეფორის ცნობებითგან ჩანს, რომ მე-XVII ს. დამლევს და მე-XVIII დამდეგს ტფილისსა და აღმოსავლეთ საქართველოში შემდეგი უცხოეთის ფულიც ტრიალებდა:

1. „ასლანი“, რომელსაც ჰოლანდიაში სკრიდენ აღმოსავლეთში ვაქროპისათვის და ზედ ლომი ჰქონდა გამოხატული და ამის გამო ოსმალნი და სხვებიც აღმოსავლეთში „ასლანი“-ს ეძახდნენ. ეგვიპტეში ამ ოქროს ფულს „აბუყელ“-ს (Abouquel) უწოდებდნენ თურმე.

2. ვენეტიკური ფლური (les sequins de Venise).

3. „ქისა“, რომელსაც „ურუმნი“ 30 თუმნის სახელად ხმარობდნენ თურმე.

4. „რუბი“, რომელსაც ფრანგნი 3 შაურიანს უწოდებდნენ თურმე.

5. „იუზალთუნი“ რომელსაც ყიზილ-ბაშნი ორშაურიანის აღსანიშნავად ხმარობდნენ (ვახტანგ. სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა და ტურნეფორის Voyage du Levant, I, ამსტერდამის 1728 წ. გამ. გვ. 131).

პროფ. ტურნეფორის ცნობით 1700 წ. ტვილისში თუმანი 12¹/₂ რუპელ ვერცხლის ფულად (ecus), ან 18 ასლანად, ანუ აბუყელად ფასობდა. ვახტანგ VI სიტყვით-კი თუმანი 10 მინალოუნს შეადგენდა. ხოლო ვენეტიკური ფლური 7 აბაზად და 3 შაურად ღირდა. ფრანგულ ფულად აბაზი 22 სუს,

(:01:) უდრისო. შაურიანი 5¹/₂, ორშაურიანი — 11 სუს, პისტრია-კი ათშაურ ნახე-
ვრად ფასობსო !).

1772 წ. რუსულ მაშინდელ ფულთან შედარებით ქართული 1 ფული = 1 კაპ.
1 შაური = 3 კაპ.
უზალთენი, 2 შაური = 10 კაპ.

აბაზი = 20 კაპ., მაგრამ ეკატერინესეულ რუსეთის ვერცხლის მანეთიანში
თურმე 5¹/₂ აბაზს, ე. ი. 2 შაურით მეტს იძლეოდენ, ხოლო ელისაბედისეულსა
და ანასეულში 6²/₃ აბაზსაც-კი იძლეოდენ, ე. ი. 6 შაურით მეტს.

რუსულ ოქროს იმპერიალებს, რომელსაც მაშინ საქართველოში თურმე
აუშმანს ეძახდენ, ხალისით ეტანებოდენ. აქეთგან საფიქრებელია, რომ რუს.
იმპერიალი 10 მინალთუნად, ანუ 50 აბაზად ფასობდა (J. A. Gildenstein.
Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge I, 355—357, 359), მაგ-
რამ გვლედენ შტედტის სიტყვით რუს. იმპერიალებს სამკაულისათვის ოქ-
როს მასალად ხმარობდენ.

სპარსთა ბატონობის დროს მოჭრილი ქართული აბაზიანები, რომელიც
დრანხმასა და 14 გრანს იწონიდა, თუმცა იწვიათად, მაგრამ მაინც იწოვებო-
და, ეს ძველი აბაზიანები თურმე 1¹/₂ აბალ აბაზად ფასობდა (იქვე 358).

დასავლეთ საქართველოში ამავე დროს 1772 წ. ოსმალური ფული რომ
პატონობდა, ოსმალური 1 ფარა რუსულს 1¹/₂ კაპ. ფასობდა, მაგრამ ქართული
შაურიანი 4 ფარად, ხოლო აბაზიანს 16 ფარად იღებდენ თურმე (იქვე 392),
მანასადამე ქართული ფული დასავლეთ საქართველოში უფრო მეტად ფასობდა,
ვიდრე თვით აღმოსავლეთ საქართველოში. რუსული მაშინდელი ფულით რომ
გამოიხატოს ეს განსხვავება, დასავლეთ საქართველოში შაურიანი 1 კაპიკით,
ხოლო აბაზიანი 4 კაპ. უფრო ძვირი ყოფილა. ქართული ფულით გამოხატული
ვანსხვავება შაურზე 2 ქართული „ფული“, ხოლო აბაზიანზე 8 ქართული ფუ-
ლი გამოდის.

ოსმალური ოქროს დეკატი თურმე 120 ფარად ფასობდა (იქვე 392).

როგორც უკვე გამოჩვენებული გვექონდა, „ერთი ოქრო“ ქართულად დუ-
კატსა ჰნიშნავდა. ფულის ამ ერთეულის ღირებულებისა და მისი ოდენობის
გამოსარკვევად შეიძლება ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების ორი წიგნის

1) „un Tomian vaut 12 écus et demi Romains qui font 18. Aslanis ou Abou-
quels, ce sont des écus qui l'on frappe en Hollande pour le Levant. Les Orientaux
les nomment Aslanis, à cause de la figure du Lion qu'ils appellent Aslan. Cette
monnoye est connue en Egypte sous le nom d' Abouquet. (Voyage du Levant, t. I,
გვ. 131. ამსტერდამის გამოცემა 1728 წ.).

„Les Sequins de Venise, qui ont cours par tout l'Orient, valent dans Teflis
six Abagis chacun et trois Chaouris ou Sains. Le Sequin vaut sept livres dix
sols monnoye de France, ainsi l'Abagi vaut environ vingt et deux sols; quatre
Chaouris font un Abagi... Ainsi le Chaouri revient à 5. sols 6. derniers; Un Usalton
vaut demi Abagi ou deux Chaouris, c'est-à-dire, 1: sols. Un Chaouri ou Sain vaut
10 A s p r e s de cuivre ou Carbeguis. dont 40. font un Abagi. Anfin une Piastre
vaut dix Chaouris et demi“. (იქვე ტ. I, გვ. 131).

კნობა იყოს გამოყენებული. პირველში ნათქვამია: „სირაჯების ნიხრანა თორ-მეტე მინალთუნი წელიწადში ერთხელ, როცა მოურავის ნებაა, უნდა მიაწოდონ სირაჯებმა,—ერთი ოქრო მოურავის ნაცვალს უნდა მისცენ“-ო (სქს სძელნი II, 529 § 7). „ოქროს“ ოდენობის გასაგებად ნიხრანაში მოურავისა და ნაცვლის წილადობა უნდა გექონდეს გათვალისწინებული. ამის შესახებ განსაკუთრებული დებულება არსებობდა და ქ. მოურავის სარგოს გარ-იგების პირველი წიგნის § 19 არკვევს, თუ ნიხრანას რამდენი წილადობა უნდა უგებოდა მოურავსა და რამდენი წილადობა ნაცვალს.

იქ სახელდობრ აღნიშნულია, რომ „წელიწადში ერთხელ საერთოდ სირაჯებმა მოურავს უნდა მოართვან დებულებისაებრ ნიხრანასი თოთხმეტი მინალთუნი. აქედამ ორი მინალთუნი მოურავის ნაცვლისა არის და სხვა მოურავისა. ეს ლენოს ნიხრის თოთხმეტი მინალთუნი წელიწადში ერთხელ აიღება, თუნდა მარიაშობისთვეში და თუნდა სხვას თვეში“-ო (სქს სძელნი II, 525 § 19).

ოოივე ზემოყვანილი მუხლის შინაარსი ერთი და იგივეა, მაგრამ აზრი ცოტა სხვანაირადაა გამოთქმული. პირველი წიგნის § 19-ის დებულებისაებრ ნიხრანის⁴ მოურავისა ყოფილა და $\frac{1}{7}$ ნაცვლისა. მოურავს 12 მინალთუნი ერგებოდა, ნაცვალს-კი მხოლოდ 2 მინალთუნი. მართლაც მეორე წიგნის § 7-ნოც ნათქვამია, რომ სირაჯებს მოურავისათვის ნიხრანას ფასში 12 მინალთუნი უნდა მიერთმიათ. ხოლო მოურავის ნაცვლის შესახებ-კი აქ სწერია, რომ „ერთი ოქრო“ უნდა მისცენო. ცხადია, რომ ამ შენთხვევაში „ერთი ოქრო“ ღირებულებით პირველი გარიგების წიგნის § 19-ის 2 მინალთულს უდრის.

მაშასადამე ირკვევა „ერთი ოქრო“ ღირებულებით 2 მინალთუნს ვერცხლის ფულს, ანუ 10 აბაზს უდრიდა. უკვე გამოჩევეული გვექონდა, რომ „ფლური“, რომელიც აგრეთვე ოქროს ფული იყო, 6, ან $7\frac{1}{2}$ აბაზს უდრიდა. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ „ფლური“ და „ოქრო“ ერთი და იგივე არ იყო იმისდა მიუხედავად, რომ ორივე ოქროს ფულის სახელად იხმარებოდა. 1 ოქრო ფლურზე 4, ან $3\frac{1}{2}$ აბაზით უფრო ღირი ყოფილა. რათგან აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით ქართველები „ოქროს“ დუკატს უწოდებდენ, უნდა დავასკენათ, რომ 1 დუკატი ღირებულებით 10 აბაზს. ან 2 მინალთუნს ვერცხლის ფულს უდრიდა.

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ 1717 წ. ერთს მობარების წიგნში იხსენიება „ათის თუმნის ფლური, ერთი ფლური ორ მინალთუნად“ (სქს სძელნი II, 361), ე. ი. ფლური აქ ერთ ოქროს უდრის.

2. სანქციები.

სივრცე-სიმაღლის რაოდენობის გამოსარკვევად უძველესი დროითგან განსაკუთრებული ერთეულები არსებობდა, რომელთაც საერთო სახელად „საზომი“ ეწოდებოდა (რკონის 1259 წ. სიგ., ქები II, 137). რიცხვითი ოდენობით აღნიშვნისათვისაც, როდესაც ნივთიერი საგნების შესახებ იყო მსჯელობა, გარკვეული ერთეულები ჰქონდათ. ქვემოთ კვლევა ამ საზომ-ერთეულების შესახებ გვექმნება საუბარი. დანიშნულებისდა გვარად საზომები სამ მთავარ დარგად იყოფებოდნენ: მკვრივი და მარცვლეული სხეულებისა და საერთოდ არასითხოვანი ნივთიერებისათვის მიღებულ საზომს— „საწონი“ ერქვა. სითხოვანი ნივთიერების საზომს „საწყაული“, „საწყაო“ ან „საწყეო“ ეწოდებოდა, სივრცის გასაზომად განკუთვნილს ერთეულებს— „გასაზომი“, „საზომი“. ეს უკანასკნელი სიტყვა საზოგადო ტერმინად იქცა სამივე დარგის ერთეულების აღსანიშნავად.

დროთა განმავლობაში, საუწყუნეთა სივრცეზე სხვადასხვა მიხეზების გამო საზომების ახალი და ახალი ტერმინები და ერთეულებიც შემოდიოდა, რომელნიც ზოგჯერ ძველ ტერმინებსა და ერთეულებს სპობდნენ. თვით ერთეულების ოდენობაც იცვლებოდა ხშირად ისე, რომ ერთი და იგივე საზომი სხვადასხვა სიდიდისა იყო ხოლმე. მართალია თვითეულ მათგანს თავისი სახელი ჰქონდა და ან თემობრივად, ან ქალაქურ—სოფლურად, ან საბატონო, სამონასტროდ ან კალოს, ან საეპაროდ, ან კიდევ ძველად და ახლად ითვლებოდა, მაგრამ ნათშორის მაინც ხშირად საგრძნობი განსხვავება იყო და იმისდა მიხედვით. თორომელი მათგანი იყო ნაბზარი საზომად, აწონილ-აწყულ-გაზომილის ოდენობაც სხვადასხვა სიდიდისა გამოდიოდა. ამას გარდა ამ საზომთა სხვაობაში მთავრობას თავისი, კანონიერად მიჩნეული, საზომები ჰქონდა. ამის გამო ისტორიკოანი და ეკონომისტი ვალდებულია საზომების სიდიდის თავგადასავალი ზედმიწევნით იცოდეს, რომ საბუთებში არსებული ცნობებით სარგებლობის დროს ყოველი ხანისა და ყოველი თემის ძეგლისათვის შესაფერისი ოდენობის საზომი ჰქონდეს გათვალისწინებული.

არსებობდა ერთი ძირითადი, მტკიცე კანონიერი ოდენობის საზომი. რომლის საშუალებითაც კვლეა დანარჩენი საზომების ნამდვილი სიდიდის გამოარკვევა და განსაზღვრა შეიძლებოდა. საზომების ამგვარს შემოწმებას „გამოწყეა“-და შემოწმებულს საზომს „გამოწყეული“ ეწოდებოდა. კახა ერისთავთ-ერისთავს რკონის 1259 წ. სიგელში ნაბრძანები აქვს: „საზომი ლუინოისა; და ფქუილი[სა] ანუ სეფისკუერისა და კიქაი, კოკაი და კაბიწი“—ყუღლაი გამოწყეული იყოს და ვგრე წაიგებოდეს“-ო (ქები II, 137). ვახტანგ მუფესაც დასტურლამალში ხაზგანმით აქვს მოხელეთათვის ამ აუცილებელი პირობის

ასრულება დავალებული. ღვინის დანახარჯის ანგარიშის წარმოების შესახებ მაგ. იქ ნათქვამია: „ჩვენს სურათზედ რაც ღვინო დაიხარჯოს, იმის დახარჯვა საღვინის თავლიდარისათვის გვიბრძანებია. სურები გამოწყული იქონიოს. რამდენიც სურა დაიხარჯოს, სურაში რამდენი ლიტრაა, ის შეიტყონ და რასაც სახლში რამდენი კოკა დაიხარჯოს, იმას თავლიდარი ნახირს შეატყობინებდეს, ის რემ უშრიბს დააწერინებდენო (გ. 103) ერეკლე მეფის-დროინდელ ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგებაში ხომ საზომების კანონიერებისათვის თვალყურის დევნება დავალებული აქვს მეფის მოხელეს და თვით ქალაქის მოურავს მისი ხელქვეშეთი მოხელეთურთ. იქ ნათქვამია: „ბატონის (ე. ი. მეფის) ნაცვალი და მოურავის ნაცვალი ყოველთვის უნდა სინჯედეც ლიტრას, ადლს, საწყაოს და ყოველსავე საწონს და გასაზომს და თუნეს და რომელსაც ნაკლებობა და სიმრუდე შეაჩნდეს, ჯარიმა უნდა წაერთვას“-ო (სქს სძვლნი II, 527 § 47).

ამ დებულებითგანა ჩანს, რომ ზოგ ბაზარ-ვაჭრობაში მიღებულ საზომებს „ნაკლებობა“ და „სიმრუდე“ ემჩნეოდა. ნაკლები საკარბი, აბრა, ადლი და საწყაოები იქნებოდა. მრუდე კიდევ სასწორი შეიძლება ყოფილიყო. ვაჭრობა აღებმცემობაში მოტყუება უკვე ებრაელთა საღმრთო წერილში იხსენიება და დაგმობილია. „ნუ იპოვებინ ქურქელსა შენსა სასწორი ერთი დიდი დ. ერთი მცირე. ნუ იყოფინ სახლსა შენსა ორი საწყაული ერთი დიდი და ერთი მცირე, არამედ... საწყაული ქეშმარიტი და მართალი“-ო, ნათქვამია იქ (II მჯუღერ XXV, 13). ეზეკიელსაც უწერია: „სასწორი მართალი და საწყაო მართალი და კაბიწი მართალი იყავნ თქნდა“-ო (თავი 45₁₀). სასწორის უქანონობა და სიმრუდე „უსჯულო“-დ არის ნაწოდები დაბადებაში, იოლო ნაკლულევანი წონის საზომი მოხსენებულია როგორც „საწონი ზაკული“ (მიქია VI, 11) რაც ბერძნულს *αζυμια βελας*-ს უდრის, ე. ი. ნატყურ საზომს.

ზემომოყვანილითგან ირკვევა, რომ კანონიერ და სწორ საზომებს „ქეშმარიტი“ და „მართალი“ ერქვა, ხოლო უქანონო და ყალბს—„ნაკლები“. „ცნინი“, „მცირე“. ან „დიდი“ და საერთოდ „მრუდე“ და „ზაკული“ ეწოდებოდა.

სასწორი ნივთიერების სიმძიმის გასაგებად ხმარობდენ „სასწორს“. ესაიას ნათქვამი აქვს: „ვინ აწონნა მთანი სასწორითა“ (თავი 40, § 12), სასწორს „უღელი“ ჰქონდა. ეზეკიელის ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „მოილო... უღელი სასწორისა და აღწონე ივინი“ (V, § 1), ბერძნულადაა *αγμια, ζαχνη, αζυμια*. დ. გურამიშვილს ერთგან ნათქვამი აქვს „სიმძიმით მიხედვით უღელსა ჩემთა სასწორის წონათა“ (დავითიანი, კიკ. 39). სასწორის უღელი შუაზე ჰქიდი ისე, რომ მას თავისუფალი მოძრაობა „მიმოდოვებდა“ შეუძლიან. ამ შუა ადგილას უღელს აღმა ამართული ისარი აქვს დამაგრებული, რომელსაც „სასწორის წამი“ ეწოდება. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის დავით აღმაშენებლის პირუთენელი სამართლიანობის დასახასიათებლად ნათქვამი აქვს: „არა სადეთ მიდრკებოდა წამი სასწორისა

მისი მართლმსაჯულებისაო (უ-ა მეფეთ მეფისა დაეთისი * 552, გვ. 320). ტერ-
მინი „წაში სასწორისაჲ“ დაბადებაშიცაა ნახმარი (11 სიბრძნე და ესაიას
40 § 15) და ბერძნულს *καθηγητης*-ს უღრის. სასწორის უღელზე აქეთ-იქით
დამატრებულია „საკიდარი“. საბა ორბელიანს ამიტომ თვით უღელის
გასამართავად ნათქვამი აქვს „სასწორისა საკიდარი“-ო (ლექსიკონი).
ორთავე საკიდარზე ჩამოკიდებულია ორი თეფში, რომელთაც „პინაკი“, ან
„თეფში“ ერქვა.

სასწორში სახმარებელს წონითს ერთეულებს საბა ორბელიანის სიტ-
ყვით ქართულად „საკარბე“, ანუ „საკარბი“ და „აბრა“ ეწოდებოდა
(ლექსიკ.). ამ ტერმინთაგან აბრა მისივე ცნობით „თათართა ენაჲ“ ვ. ი. სიტყვაა:
აბრა აღბად არაბულ *عبر* „იბრაჰ“-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, რაც სა-
მაგალითო, სანიმუშო საგანს და დედანსა ჰნიშნავს. ამ ორი სიტყვის მაგიერ
დაბადების ქართულ თარგმანში ტერმინი „კეცი“ არის ნახმარი საქარბის აღ-
სანიშნავად (ლექსიკონი XI, 35), რათგან მაშინ ასირიელთა ჩვეულებისაებრ
გამომწვარ თიხისაგან აკეთებდენ.

ორ-საკიდრიან სასწორს გარდა „უკალსასწორი“-ც არსებობდა, რო-
მელსაც საბა ორბელიანის სიტყვით, „ლოლარიკი“-ც ეწოდებოდა
(ლექსიკ.).

ჩვეულებრივს საქულბაგე ანუ ღუქნის სასწორს გარდა ბაზარში, სავაქრო
ადგილას, მოედანზეც იყო ხოლმე დიდი სასწორი დიდი ტვირთისა და საქონ-
ლის ასაწონად. ამგვარი სასწორები მთავრობას ეკუთვნოდა. მე-XI ს. ბაგრატ
მე-IV სიგელში იხსენიება განსაკუთრებული „საკოშრე“ გადასახადი, რო-
მელიც პოფ. ნ. მარჩის განმარტებით საქონლის სასწორზე აწონისათვის და-
დებული გადასახადი უნდა ყოფილიყო. გადასახადისათვის მიღებული ტერმინის
მიხედვით საფიქრებელია, რომ თვით ამ სამოედნო სასწორს „კოშირი“- ან
„კოში“ ჰქმეოდა.

შემდეგში ამ დიდი საბაზრო სასწორის აღსანიშნავად იხმარება
ტერმინად „ყაფანი“, რომელიც ვახტანგ VI დასტურლამალში იხსენიება
და საფიქრებელია, რომ მე-XVII ს. უნდა იყოს შემოსული. დასტურლამალში
ნათქვამია: „ყაფანის რიგი ასრე არის— ფქვილზედ, ქერზედ, ბრინჯზედ,
შაბზედ, წაბლზედ, ფეტვზედ ერთს საპალნეს რომ ასწონენ, საპალნეზედ“ თუ
სხვა ოდენობაზე ამდენამდენს გამოართმევენო. „ეს ყაფანი ხან ორმოცს თუმ-
ნად ხან მეტ-ნაკლებად იჯარით აიღების ხოლმე“-ო. (გვ. 91-92). ყაფა-
ნი თურქული სიტყვაა *قافان* და იქაც დიდ სასწორსა ჰნიშნავდა.

ამავე ხანაში აბრეშუმისა და სხვა სათუთი საქონლის ასაწონად საბაქოში
განსაკუთრებული სასწორი იხმარებოდა, რომელსაც „მიზანი“ ერქვა. ჩელიე-
ქის ბაჯის რიგის დებულებაში ვახტანგ VI დასტურლამალში ნათქვამია: „აბრე-
შუმის თუ აქ მიზანში ასწონეს, ბათმანზედ ერთი აბასი“-აო (გვ. 100).
„მიზანი“ არაბულად *ميزان* სასწორის წამს. შემდეგ თვით სასწორსაც ჰნიშ-
ნავს.

ფულისა და ოქროვერცხლის ასაწონადაც მეკერძეებს, ზარაფებსა და ოქრო-
მკედლებს განსაკუთრებული სასწორი ჰქონდათ, რომელსაც „თეთრის სას-
წორი“ ჰქმევია. (ფ. გორგიჯანიძის ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსი-
კონი).

არსებობდა თუ არა ძველად ქართულად განსაკუთრებული თხზულება სა-
ზომების შესახებ, როგორც მაგ. ჩვენ მეზობლებს, არაბებსა, სპარსელებს და
სომხებს ქონდათ, დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შეიძლება. ის გარემოება,
რომ ქრონოლოგიისა და სიგელთამკოდნეობისათვის ერთგვარი სახელმძღვანელოები
იყო ქართულად და თანაც ის დიდი და ფრიალ მნიშვნელოვანი მუშაობა საზომე-
ბზე. რომელიც საქართველოში საუკუნეთა განმავლობაში გაჩაღებული ყოფილა
ამაზე საუბარს კვეთთ გვექნება), გვაფიქრებინებს, რომ საზომთამკოდნეობის სა-
ხელმძღვანელოც უნდა ყოფილიყო. მაგრამ თუნდაც რომ ყოფილიყო ძველად, საბა-
ორბელიანის დროს, როგორც ეტყობა, უკვე აღარაფერი მოიპოვებოდა. რო-
დესაც ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი საზომებზე ლაპარაკობს, ის თავის წყაროდ
მხოლოდ რომელღაც ხრონოგრაფში და დაბადების თარგმანებში შეტანილ ცნო-
ბებს ასახელებს. წყრთის სიდიდის განსაზღვრის დროს მას მაგ. აღნიშნული აქვს,
რომ „ხრონოლორაფში მწყრთა მხარად აღუწერიათ მრულად“ (ო
ლექსიკ.), „ხრონოლორაფში ეწერა 30 მოდი ერთი გრია“ (ო (იქვე 61) და
„გრია—ეზეკიას თარგმანში ეწერა 22 ქსესტი ერთი გრია“ (ო (იქვე). რო-
მელ ხრონოგრაფს ჰგულისხმობს ს. ორბელიანი, ძნელი სათქმელია, მხოლოდ
საფიქრებელია, რომ მას ხრონოგრაფის ხელნაწერში სქოლიოს სახით შეტა-
ნილ განმარტებაზე უნდა ჰქონდეს ლაპარაკი დაახლოვებით იმგვარზე, როგო-
რიც ტფ. ს. უნივ. №№ 65 და 238 ხელნაწერებში მოიპოვება (იხ. თ. ყორდა-
ნიას Ошиц. р. II. М. გვ. 63).

1210 წ. დაწერილი № 65 ხელნაწერი მაგ. 348 გვერდზე შემდეგ ცნო-
ბებს შეიცავს: „ტალანტი არს 125 ლიტრა, ან 9000 დოაკანი: ამას მოლად
უწოდებენ და ეგრეთვე ლ (30) ასსარონ ბერძენთა ენითა ლებტონად ეწო-
დების, რომელ არს მწულილი, ესე იგი არს დანგი, რომელი იგი თვთ მაცხო-
ვარმან თქა: არა ხუთის სირი ორის დანგის, გინა ასსარონად ეწოდების ებ-
ოალებრ, ესე იგი არს ნაკლული. დენარპო,, რომელ არს დარაჰკანი კენდინარი
ჰრომელებრ: რ: (100) ლიტრა. კენტონ ჰრომელებრ ასი თქმის. ხოლო ლიტ-
რა ობ (72) დრაჰკანი არს და ნახევარ ლიტრაა: ლვ: (36) დრაჰკანი არს და
უნკია ექესი დრაჰკანი არს და თორმეტი უნკია ლიტრაჲ ერთი და უნკია არს
ორი სატირი... ხოლო სატირი მცირედ ნაკლულ ოთხსა დრამასა. დრამაჲ რომელ
არს დიდ დრაჰმა (sic). ორი დიდ დრაჰმაჲ სიკლა ერთი: ორნი სიკლანი სიწ-
მიდისა არს სიკლისა პატირიერი (sic) არს. გრამაჲ ექესი კერატი არს და
კერატი არს რქისა გურკაჲ ოთხისა ქრთილისა მარცულისა სწორი და
უნკიასა აქუს გრამაჲ :კდ: (24) და დრაჰკანი არს გრამმაჲ დ: (4), სიმისი არს
ნახევარი დრაჰკანისა და ტრიმისი არს სამადქანი დრაჰკანისაჲ; ს ა წ ყ ა უ ლ-
თ ა თ ვ ს. საწყაული არს კოროს ერქუმის. არს ლ: (30) მოდი ბერძნულითა ენი-
თა. ხოლო ებრაელებრითა ქორო და ასურულისა და სომხურისამებრ მარდა (sic)

და ქართულა მერი (sic). რომელ არს სატონი ბერძულისაებრ ენისა და არს საწყაული საწუნებელისა :დ: (4) ქსესტისა ქონებითა გომორ. რ'ლ არს არღოჲ. ხოლო ბერძულისაებრ ენისა არს :ე: (5) მოდი საწყაული. ხოლო მოდი სახელი ებრაელებრ არს :კბ: (22) თა მათათჳს საქმეთა ლეთისათა... რამეთუ ებრაელთა უწოდეს საწყაული სიწმიდისა, სახელსდეს მოდ... ბისინე არს (?) მრგული. მანისა (?) არს ე'ა ნახევარი პატერიისა კაფსაკი ზეთისა, რომელ არს ქარახსი... და არს კამფსაკი ოთხისა ქსესტისა სასწორი"... 1793 წ. გადაწერილს № 238 ხელთწერილში-კი ერთგან კიდეზე ნათქვამია „ერთი მოდი ხუთნახევარი კოდი იქმნება“-ო.

მართა ის გარემოება, რომ სახელოვან ქართველ ლექსიკოგრაფს ძველი და ახალი ლიტრების განსხვავების არსებითი თვისებები გაუგია, შესაძლებლად ხდის, რომ ეს ძეგლები შესწავლაზე დამყარებული საკუთარი დაკვირვება-კი არ იყოს, არამედ რომელსამე ძველ საზომთაძეგნების სახელმძღვანელოში ჰქონდეს ამოკითხული.

რაკი საბა ორბელიანი მიზნად ლექსიკონისათვის საქურო მასალისა და განმარტების შეგროვება ჰქონდა დასახული, მისი სხვადასხვა დროისა და ხასიათის ძეგლებითგან ამოკრებილი ცნობებიც საქართველოში საუკუნეთა განმავლობაში გავრცელებულ საზომებს საკმაო დიდის სისრულით გვისურათებენ. მათი სხვადასხვა ადგილას გაფანტულობა და უმეტეს შემთხვევაში წყაროების აღწერილობა საერთო შთაბეჭდილებას ვერ ჰქმნის და მნიშვნელობას საგრძობლად ასუსტებს. საბა ორბელიანის ცნობები მიანიც ძვირფასია ჩვეულებრივ, უძველეს ლიტრის ოდენობის შესახებ-კი სწორედ . რომ ფასდაუდებელია.

საყურადღებო ცნობები აქვს ვახტანგ მეფეს თავის-დროინდელი საზომების ოდენობაზე სამართლის წიგნში. საბა ორბელიანის ლექსიკონი და ვახტანგ VI აღწერილობა-განმარტება აღმოს. საქართველოს მე-**XV**II — **XVIII** ს.ს. საზომების შესასწავლად თვით ძეგლების შემდგომ მთავარი ხელმძღვანელები არიან. გასაოცარია, რომ ჩვეულებრივ ისე დაკვირვებულსა და შორგამკვრეტს სახელოვან მეცნიერ ვახუშტ ბატონი შვილს საზომებისათვის არაერთარი ყურადღება არ მიუქცევია.

ფრიად მნიშვნელოვანი ცნობები აქვს მათი სიმოკლისდა მიუხედავად გერმანელ მეცნიერს აკად. გულდენშტედტს თავის მოგზაურობაში მე-**XVIII** ს. მეორე ნახევარს, 1772 წ. საქართველოში გავრცელებული საზომების შესახებ. მისი ცნობები იმით არის ძვირფასი, რომ ჯერ ერთი ცალკალკე აქვს აღმოსავლეთისა და დასავლეთი საქართველოს საზომების შესახებ ყველაფერი აღწუსხვილი, მეორეც იმიტომ, რომ მას განმარტებული აქვს საზომთა ურთიერთშორისი ოდენობითი დამოკიდებულებაც და მათი შესატყვისობა მაშინდელი რუსული და ერთხელ ინგლისური საზომებისდა მიხედვითაც. ეს უკანასკნელი გარემოება საშუალებას გვაძლევს მაშინდელი ქართული საზომების ოდენობა გამოვარკვიოთ სრული ზედმიწევნით.

რასაკვირველია გერმანელ მეცნიერს თავის ცნობაში ყველაფერი არ უნდა ჰქონდეს და არცა აქვს აღნუსხული, რაც იმ დროს აღმოსაღვლეთ-დასავლეთ საქართველოში საზომად იხმარებოდა, არამედ მარტო ისაა მოხსენებული, რის ნახვა მას, ვითარცა უცხოელ მოგზაურსა და დამკვირვებელს, შეეძლო საქართველოში ყოფნის დროს. ამის გამო მისი ცნობა უმთავრესად ქალაქებში ვაჭრობის დროს ჩვეულებრივ სახმარებელს საზომებს უნდა ეხებოდეს და სრულად მაინც ვერასვხით ვერ ჩაითვლება.

ყველა ზემოდასახელებული ავტორების მიზანი სრულებით განსხვავდებოდა იმ მიზნისაგან, რომელიც ამ ჩვენს ნაშრომშია დასახული. ჩემი მიზანი იყო: საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოში არსებული ყველა საზომების შესახებ პირველ წყაროებიდან ამომეკრიფა ცნობები, თვითოეული მათგანის გაჩენის თარიღი და მოქმედების ხანგრძლივობა გამომერკვია, სადაურობა შემეტყო და შეძლებისდა გვარად ოდენობაც განმესაზღვრა.

ამგვარი მიზნის გამო უმთავრესი ყურადღება უნდა ძეგლებისათვის მიმექცია და გამომერკვია, სად და როდის პირველად და რა ხნის განმავლობაში იხსენიება ყოველი საზომის შესახები ტერმინი. ვცდილობდი საზომების სიდიდეს თვით პირველწყაროების მოწმობითა და გამოყენებით გამომერკვია და მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ძეგლებში ამისთვის გამოსადეგი მასალა არ მოიპოვებოდა, ზემოდასახელებული ავტორების ცნობებს დავყარებოდი.

რაკი ქართული საზომთამცოდნეობის შესასწავლად წინათ არავის შეუწყუბებია თავი, ყველაფერი ერთბაშად უნდა გაკეთებულყო: მასალებითგან ცნობების ამოკრეფა და მათი მეცნიერულად დამუშავება. ძეგლებითგან ყოველგვარი მოწმობის ამოკრებიანათვის აუცილებელი წინასწარი მუშაობა მეტად დამკანცველი და მომაბეზრებელი იყო, მეტადრე რაკი ქართულ საზომთამცოდნეობის შესწავლის შედეგი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მეორე და მესამე წიგნზე ადრე უნდა გამოქვეყნებულყო და მუშაობის ერთგვარად დაჩქარება აუცილებელი შეიქმნა. მაგრამ განზრახული საქმე ასე-თუ-ისე მაინც დამთავრებულია და საზომების შესახები ცნობები გამოქვეყნებული საისტორიო თუ იურიდიულ-ეკონომიური ხასიათის ძეგლებითგან, თუ არ ვცდები, თითქმის ყველაფერი ამოკრეფილი უნდა იყოს. სამწუხაროდ ყველა საზომის ოდენობის გამორკვევა შეუძლებელი შეიქმნა და აქ მომავლისათვის ჯერ კიდევ ბევრი სამუშაო დარჩა. ჩემი ყურადღება უმთავრესად საზომების თავგადასავალის შესწავლასა და ოდენობის განსაზღვრაზე იყო მიპყრობილი. მკითხველი იმედია დარწმუნდება, რომ ამ მხრივ ბევრი საყურადღებო და საგულისხმოდ გარემოება ირკვევა. იგი დარწმუნდება, რომ ამ გარეგნულად მოსაწყენ დარგშიაც შესაძლებელია მკვლევარმა ბევრი რამ საინტერესო ჰპოვოს, თანაც იგრძნობს, რომ ჩვენ წინაპრებს აქაც აქტივობა გამოუჩენიათ, რომ მაშინდელ ფინანსისტთა აზრს ამ სფეროში დიდი საზრუნავი ჰქონია.

საქართველოში არსებული ყველა საზომების შესახები მასალების შესწავლამ ცხადყო, რომ საზომთა თავგადასავალი სამ მთავარ ნაწილად უნდა დაიყოს:

1) საზომები, რომელნიც სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს მთლიანობის დარღვევამდე იყვნენ გავრცელებულნი და ქართული სამწერლობო ენისა და სახელმწიფოებრივობისათვის საერთო კუთვნილებას შეადგენენ. 2) საზომები, რომელნიც მთლიანობის დაშლის შემდგომ ცალ-ცალკე სამეფო-სამთავროების არსებობისდა მიუხედავად მაინც მთელს, იმიერ-ამიერ საქართველოში იყვნენ გავრცელებულნი და ამიტომვე საერთო კუთვნილებად უნდა იყვნენ მიჩნეული, დასასრულ 3) საზომები, რომელნიც განსაკუთრებით ან აღმოსავლეთს, ან დასავლეთ საქართველოში, ან მხოლოდ რომელსაჲმ თემში იხმარებოდნენ.

სწორედ ასე მაქვს თვით ჩემი ქვემოთმოყვანილი გამოკვლევა დალაგებული. ჯერ სამ პირველ თავში საწონ-საწყაობის საზომებია განხილული: წყაროებით-გან მოყვანილია ყოველგვარი ცნობები ტერმინების შესახებ, შეძლებისაებრ განსაზღვრულია ქრონოლოგიურად მათი სუფევის მიჯნები და გამორკვეულია სადაურობა. შემდეგ მეოთხე თავში განხილულია ყველა იმ საზომების ოდენობისა და ურთიერთშორისი სიდიდის საკითხი, რომელთა ოდენობაზე ეხლანდელი მასალების საშუალებით მსჯელობა შესაძლებელი იყო და ნაყოფიერი გამოდგებოდნ. შემდეგ უკვე საგანგებო საზომებია განხილული მცენარეულობისათვის, ნართისა და სამოსელისა, საქმლისა და სიერტისათვის. ამ საზომების როგორც ტერმინოლოგიურ-ქრონოლოგიური, ისევე ოდენობის შესახები ცნობები ერთად არის მოთავსებული. პირველ სამ თავში ქრონოლოგიური რიგის გარდა საზომთა განხილვა ისეა დალაგებული, რომ ჯერ წონის საზომებია განხილული, შემდეგ საწყაობები მისდევს. მეოთხე თავში-კი ოდენობის განსაზღვრა მთავარ და მნიშვნელოვან ერთეულების განხილვით იწყობა და შემდეგ მეორე ხარისხიან საზომებზეა საუბარი. აღსანიშნავია, რომ ზოგი საზომის ტერმინი უკვე დაბადება-სახარების ქართულ თარგმანში გვხვდება, მაგრამ საისტორიო ძეგლებსა და საბუთებში-კი გვიანა ჩნდება. ბევრ შემთხვევაში თუ არა, ზოგჯერ მაინც ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს და ალბათ იმით აიხსნება რომ სივლები და დავთრები უძველეს დროითგან ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მე-XXI—XXV სს-ისა-კი ცოტაა შენახულ-გამოცემული. შესაძლებელია და უეჭველიც არის, რომ მომავალში ზოგიერთი საზომების გაჩენის თარიღები შეიცვლება და პირველ თავში იქმნება ვადასატანი, მაგრამ ამ ეჲმად საზომთა განხილვა ცხადია აწ არსებული და გამოცემული წყაროების ცნობათა მიხედვით უნდა დალაგებულიყო.

თავი პირველი.

საწონის საზომთა აღმნიშვნელი ტარმინები უძველეს დროიდან მე-XV ს. დამლევამდე.

ცნობები საზომების შესახებ უმთავრესად საბუთებში და შემოსავლის დავთრებში მოიპოვება ხოლმე. საბუთები-კი მე-X ს—ემდე შენახული არ არის. ამის გამო უძველესი ხანისათვის უნდა საღმრთო წერილის ქართული თარგმანითა და საისტორიო თხზულებებით ვისარგებლოთ. პირველი ებრაელთა საზომების შესახებ შეიცავს ცნობებს, საისტორიო ძეგლებში-კი საზომები ძალიან იშვიათად და შემთხვევით იხსენიება. ასეთ პირობებში ჩვენი ცნობები მე-IX—XIII ს—მდე რასაკვირველია სრული არ იქნება. უნდა აღვნიშნო, რომ დაბადებაში ნახმარ ტერმინთაგან მხოლოდ ისეთ საზომებზე გვექნება დაწვრილებით საუბარი, რომელიც საქართველოში მიღებული იყო.

დაბადების ქართულ თარგ. წონის საზომთაგან იხსენიება: ლომორ კაბიწი, ვფი, ოვოლი, სიკლა, მინა, კატკლი, გრივი, სახარების თარგმანში-კი ლიტრა გვხვდება. ეზეკიელი ს და იოსებ ფლავიოსის ცნობათა მიხედვით გამომანგარიშებულა, რომ 1 ჰომერ, ან ლომორ=კორს და 10 ეფას ანუ ვფის შეიცავს, 1 ეფა=3 სეას, ანუ სატას, 1 სუა=6 ქაბს (Prof. H. G. Gültre. Kurzes Bibelwörterbuch 1903 წ. გამ., 418). ხოლო ებრაელთა მიერ ბაბილონურ-ასურული საწონთა სისტემის შეთვისების გამო ძველ აღთქმაში ეს საზომებიც იხსენიება. ტალანტი, ანუ როგორც ქართულ თარგმანში იწოდება, „ქანქარი“=60 მინას, რომელიც=60 სეკელს, ანუ სიკილას. ამგვარად 1 ტალანტი 3600 სიკილას შეიცავდა.

ქართული თარგმანის „კაბიწი“ ბერძნული დაბადების ტექსტის ἡ γυνή-ს უდრის (ეზეკიელი. XI, 11), ხოლო ქართული ტექსტის „გრივი“ ბერძნული ἡ ἰσθμίου-ის შესატყვისობას წარმოადგენს (იქვე § 13 და 14). აღსანიშნავია, რომ ამავე ძეგლში გვხვდება „სიკილაჲ“ (რიცხუთა XVIII, 16 და ეზეკიელი XL, 11), „გურდი“ (რიცხუთა XV), „საწყაულთა“ (ლევიტელთა XIV, 10, 12 და 15 და ესაქსი V, 10) სახარებაში ბერძნულს ἡ ἰσθμίου და ლათინურ mensura-ს შესატყვისად არის ნახმარი (ლუკა XIII. 21). სახარებაშივე გვხვდება „ლიტრა“ (იოანესი XII, 3 და XIX, 39).

დაბადებისა და სახარების ქართულ თარგმანში ნახმარ ტერმინთაგან შემდეგ საუკუნეებშიც საქართველოში გრივი, კაბიწი, დრაქმა-დრამა და ლიტრა გვხვდება.

გრივი. გ. მერჩულს თავის თხზულებაში მოხსენებული აქვს „სამი გრივი ფეტვ“ (ცა გვლ ხმძოლსა. გვ. მე). ნიკორწმინდის მონასტრის მე-XI ს-სიგელში დასახელებულია „ხუარბალი გრივი გ“ (3) და „ყანჯა გრივისა

ერთისა სათესავი“ (ქები II, 46, 47, და 48). ეს საზომი მე-XIII ს-შიაც ცოცხალი ყოფილა და რკონის 1259 წ. სიგელში კახა ერისთავთა-ერისთავს ნაბრძანებთ აქვს. „მწირველსა თხუთმეტი გრივი ხვარბალი ხოდაბუნთავან მიეცემოდეს“-ო (ქები II, 136), ხოლო ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონში (შიომლ. ისტ. საბ. 34—35) ნათქვამია: „მიეცემოდის მოძლუარსა რეაჲ გრივი პური... და იკონომოსსა ექუსი გრივი... ვგრეთვე დეკანოზსა ექუსი გრივი პური... ხოლო უთავადესთა ძმათა... პური ფრი გრივი“-ო.

მე-XV ს. მოყოლებული გრივი უკვე აღარ გვხვდება საბუთებში და როგორც ეტყობა ყოველდღიურ ცხოვრებაშიაც გამქრალი უნდა იყოს. ამგვარად გრივი საქართველოში თუ ამჟამად არაა მე-V ს.—XIV ს-მდე იხმარებოდა. ამ საზომის სახელი მთელ აღმოსავლეთში იყო გავრცელებული: ასურულად ერქვა „გრიბა“, სპარსულად „გირიბ“, სომხურად გრივ (*გრիლ*) და არაბულად „ჯერობ“ *الجرب*

კაბიწი. ეს ტერმინი დაბადების ქართულ თარგმანს გარდა ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში გვხვდება: „ხაქოჲ კაბიწი ბ, ფეტვ კაბიწი ე, ყანაჲ ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ქები II, 47, 48). რკონის 1259 წ. სიგელშიც ეს საზომი იხსენიება და იქ აღნიშნულია 15 გრივი ხორბალი, რომელიც „სეფითა კაბიწითა“ მიეცემოდესო (იქვე II, 137). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ამ დროს ჩვეულებრივს გარდა განსაკუთრებული „სეფე კაბიწი“-ც არსებობდა. ეს საზომი შემდეგშიაც უხმარიათ და საბუთებში გვხვდება. მართლაც ხელმწიფის კარის გარიგებაშიც „ერთი კაბიწი ფქვილი“- იხსენიება (ე. თაყაიშვილი, კელმწიფის კარ. გარ. გვ. 5, სტრ. 85). კაბიწი საზომად საშუალო საუკუნეებშიც იხსენიება: მაგ. ალექსანდრე მეფის 1441 წ. სიგელში ნათქვამია „თქუენ მაკუქასძეთა... არასთანა სათხოვარი არ გეთხოვბოდეს... კალოს კაბიწი არცა ამას წინათ სათხოვია და არც ამას უკანით ეთხოვბოდეს“-ო (ისტ. საბ. III, 24). მამია ზევედგინიძის 1475 წ. შიომღვიმის შეწირულობის წიგნშიაც გვხვდება „შიოუბანს სამი კაბიწი პური დიდითა კაბიწითა“ (ისტ. საბ. III 40). სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის 1459 წ. შედგენილ ნაწილში წონის საზომად „კაბიწი“ არის ნახმარი (იხ. ქები II, 273 და ტფ. სახ. უნივერ. სიძვ. მუზ. გრაგნილები №№ 559 და 918 სვ. ჯანაშიას გადმონაწერიით). ასევეა წილკელის სარგოს გარიგების წიგნში (ტფ. სახ. უნივერ. სიძვ. მუზ. გრაგნ. № 15 და ქები I). მცხეთის 1514 წ. სიგელშიაც სწერია: „შემოგწორეჲ ახალიუბნით ათი კაბიწი პური“ (ქები II, 333). მერაბ ციციშვილის 1520 წ. შეწირულობის წიგნში იხსენიება 400 პური „ერთისა კაბიწისა“ ნამცხუარი (ისტ. საბ. II, 30). 1524 წ. დავით მეფისგან ნაბოძებ საბუთშიაც გვხვდება „თხუთმეტი კაბიწი პური“ (ისტ. საბ. II, 33). 1590 წ. ალექსანდრე კახთა მეფის დავით გარეჯის მონასტრის სიგელშიაც „ორმოცი კაბიწი პური“ იხსენიება (ისტ. საბ. III 81).

მე-XVII—XVIII ს. ს-ში კაბიწი უკვე იშვიათად იხსენიება. ვახტანგ მეფის დასტურლამაღში ვგონებ მხოლოდ სამგანა გვხვდება. იქ სახელდობრ ეკლესიის მოურავისათვის გადაკვეთილ გამოსაღებზე საუბრის დროს ნათქვამია სხვათა შორის, რომ „გუთანზელ სამი კაბიწი პური“ უნდამოეცათ (გვ. 31 § 6 ვ), სომ-

ხითის მელიქს-კი ერგებოდა „გუთანზედ პური კაბიწი ერთი“ (გვ. 77 § რაა) ხოლო შულაერის მელიქის სარგოში აღნიშნულია „გუთანზედ პური კაბიწი“ ერთი (გვ. 99). მაინცდამაინც მე-XVIII ს. მეორე ნახევარში კაბიწი უკვე სრულეობით მივიწყებული და უხმარებელი საზომი უნდა ყოფილიყო. როგორც ეტყობა აკად. გვლ დენ შტედტს 1772 წ. მისი სახელიც-კი გაგონილი არ ჰქონია. საქართველოში გავრცელებულ საზომთა შორის იგი კაბიწს არ იხსენიებს.

ამგვარად კაბიწი ქართულ მწერლობაში იხმარებოდა საყოველთაოდ მე-VI ს. მოყოლებული მე-XVI ს. დამლევამდე აღმოსავლეთ საქართველოში-კი მხოლოდ მე-XV ს-მდე, დასავლეთ საქართველოში, მე-XVII—XVIII ს. დამდეგამდე უკვე იშვიათად გვხვდება ამასთანავე მარტო აღმოსავლეთ საქართველოში.

კაბიწის სახელიც მთელ აღმოსავლეთში იყო გავრცელებული. ქსენოფონტეს აღნიშნული აქვს, რომ იმის დროს, მე-IV ს. ქ. წ. ἡ ἀναίτη კაბითეს სპარსეთში საწყაოდ ხმარობდნ (Anabasis I, 5, 6). ებრაელებს ეს საზომი „კაბო“-ს სახით ჰქონიათ შეთვისებული (A. Büchh. Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Alterthums გვ. 260, 262). ასურელ მემატინანეს იოსუა მესეცეტის 551 წ. ქრ. შ. დაწერილ თხზულებითა მტკიცდება, რომ ეს საზომი „კაბო“-ს სახითვე ასურელებსაც სცოდნიათ (Chronique de Iosue Stylite. 3. მარტენის გამ. ასურული დენდის გვ. 31, თავი XL ფრანგ. თარგმანის გვ. XXXV, 40). ეს ერთეული არაბებსაც ჰქონდათ القفيز კაბიზ-ის სახით შეთვისებული (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 62, 63, 200 და Liber Masâtili al-olum ٧٧, ٦٨) სომხები ამ საწონს *კააქიო* „კაპიტ“-ს ეძახდნ.

დრამა. ჯერ კიდევ გამოსარკვევია დრამის პირველად შემოსულობის თარიღი ქართულ მწერლობაში. საისტორიო ძეგლებში ჯერ-ჯერობით მეთვე საუკუნითან გვხვდება.

ნიკორწმიდის მე-XI-ს. სიგ-ში ნათქვამია: ვიყიდე 1/4 ვენახი და „მივეც ძროხაჲა და ორ მოციისა დრამის კმელადი“-ო (ქქები II, 45). დავით აღმაშენებლის ანდერძში იხსენიება: „პური [ცხობილი ფურნისაჲ ხუთასისა დრამისა წონი ნუმცა ოდეს მოაკლდების“-ო (შიომლ. ისტ. საბ. 16-17).

ოდიში ყოფილი მე-XIII ს. პირველი ნახევრის ხატის წარწერაში აღნიშნულია „რვა ასი ვერცხლი ორმოცდაათი ოქრო დრამის წონა (Brosset. Voyage VII, 43). ეს საზომი ვეფხის-ტყაოსანშიც იხსენიება და იქ ნათქვამია, რომ ასმათმა რჩეული საჩუქრებითგან მხოლოდ „ერთი აილო ბეჰედი მართ აწონილი დრამითა“-ო ს. კაკ. § 352, ი. აბულ. § 327).

ერწო — თიანეთის საეკლესიო გამოსაღების გარიგების წიგნში (ტფ. უნივ. სიძე. მუზ. გრაგნილი № 15), რომელიც მე-XIII-XIV სს. უნდა ეკუთვნოდეს, პიტლოვანის შესახებ ნათქვამია, რომ მას უნდა „ქალაქური დრამაჲნ“ (40) გამოეღო. მართალია დრამა ფულსაც ერქვა და ზოგან ამ ძეგლში პირდაპირ ნათქვამიც არის „ვეცხლი დრამაჲ“, ე. ი. ფული დრამა ამდენი და ამდე-

ნო, მაგრამ რათგან ქალაქური ფული არ შეიძლებოდა რომ ყოფილიყო, ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ აქ დრამა წონითი ერთეულის ტერმინია. ცნობილია და ამ გამოკვლევაშიც ხშირად გვხვდება ამის დამადასტურებელი მაგალითები, რომ წონისა და სითხის ქალაქური საზომები-კი სოფლურისაგან განსხვავდებოდა.

ლიტრა. სახარების გარდა ლიტრა შატბერდისეულ წმ. ნინოს ცა-ში იხსენიება: „მოილო სეტყუა ლიტრისა სწორი“-ო (Опис. II, 754). მე-XI ს. ნიკორწმინდის სიგელში მოხსენებულია „რკინაა ლიტრაა რუაჲ“, „ცკლი ლიტრაა იდ (ქვ-ბი II, 46, 48). თამარ მეფის 1190 წ. სიგელში ნაბრძანებია: „მიიღებდენ ყოველთა წელიწადთა შინა ცუილსა თხუთმეტსა ლიტრასა“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 22, იხ. აგრეთვე დავით ნარინის სიგ. ქვ-ბი II, 159, 160). „თხუთმეტი ლიტრა აბრეშუში კარვი“ იხსენიება შიომღ. 1227—30 წ. სიგელში, ხოლო 1246—50 წლისაში „თხუთმეტი ლიტრა ზეთი“ (ქ-ბი II, 102 და 128).

საგულისხმოა, რომ „ლიტრა“ ვეფხისტყაოსანშიაც იხსენიება საზომად და იქ აღნიშნულია, რომ ფრიდონმა ავთანდილს უძღვნა საჩუქრად „სამოცი ლიტრა წითელი აწონით, არ ნაკლულითა“ (ს. კაკ. § 975, აბულ. § 953).

მე-XV ს. საბუთებშიაც ხშირად არის ნათქვამი ხოლმე „არცა კოკა და ლიტრა გაგიდილოთ“ და არც გადასახადების პირობები შევიცვალოთ (1454 წ. მცხეთის სიგ., ისტ. საბ. III, 34).

ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგარის 1578 წ. დავითოვან და მერმინდელ ყველა ძეგლებითგანაც, მაგ. წილქელის 1669 წ. გამოსაღების გარიგების წიგნში ქერისთვის (ა. ხაჩანაშვილის გუჯარები) და თევზისთვის (1611 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 8—1629 წ. იქვე IV, 14), ერბოსთვის (1629 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 14; 1708 წ. სიგ. იქვე V, 16), ყველისათვის (1629 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 14), მარილისთვის (1631 წ. სიგ. ისტ. საბ. IV, 17), დასაეღოთ საქართველოს საბუთებში (1550—70 წ. და 1586 წ. სიგ.; დასაე. საქ-ს ისტ. საბ. I, 22 და 33, სხვაგანაც ბევრგან, დასასრულ დასტურლამალითგან (გვ. 7, 18, 19, 51, 63, 72, 85, 90—91, 92, 117 და 125) და სხვა ძეგლებითგანაც ჩანს, რომ ლიტრა მე-XV III ს. არამცთუ კვლავინდებურად ყველაფრის ასაწონ საზომად სუფევდა, არამედ სხვა საზომსაწყაოებისათვის საფუძვლად იყო მიღებული. ეს გარემოება ქვემოთ, როდესაც საზომების ოდენობის განსაზღვრაზე გვექნება საუბარი, ძეგლებითგან მოყვანილი მაგალითებითგანაც ცხადი შეიქმნება.

ჩვეულებრივს გარდა, „ქალაქური ლიტრა“-ც იხსენიება, მაგ. ერთს 1524 წ. სიგელში „გორულ ლიტრა“-ა დასახელებული (ისტ. საბ. II, 33).

სახლთუხუცესის ივანე სოლღაშვილის 1519 წ. ქვათახვისადმი შეწირულობის წიგნში ნათქვამია, რომ შეწირული ყმა „მიიღებდეს ქვათაყვესა ოთხსა ლიტრასა ცუილსა და ერთსა ლიტრასა საკმელსა ტფილის ქალაქურითა ლიტრითა“-ო (ისტ. საბ. III, 48). თაყა ზევდგინიძესაც 1523 წ. შეწირულობის წიგნში ზეთის ვადასახადი „ქალაქურითა ლიტრითა“ აქვს განსაზღვრული (იქვე III, 54 იხ. აგრეთვე 1546 წ. სიგ. III, 61). სრულ ლიტრას ვარდ

— ნახევარი ლიტრა — ც არსებობდა (ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოს. დაეთარი № 382, 409, 411, 412 და დასტურლამალი 63). დას. საქართველოს საბუთებში „ლიტრის მესამედნი“ ც (ქუთაის. საყდრის 1578 წ. დაეთარი № 419 — 421) და „შამახური ლიტრა“ — ც იხსენიება (1586 წ. სიგ., დას. სქ-ს საბ. I, 33).

ლიტრა საზომის ტერმინიც ძალიან გავრცელებული იყო: ბერძნულად „λίτρα“ ეწოდებოდა, ლათინურად libra „ლიბრა“, ასურულად „ლიტრა“, სომხურად „ლიტრა“ და არაბულ-სპარსულად „კატირიტი“. A. Büchli-ის აზრით ეს სახელი სწორედ იტალიური უნდა იყოს და ბერძნებს რომაელებსაგან შეუთვისებიათ (Metrologische Untersuchungen 293); შესაძლებელია, ქართველებს-კი ბერძნებისაგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული.

„კერატი“ ანუ „ყირათი“ ძველი საზომის სახელია. მაგრამ ძველ საისტორიო ძეგლებში ჯერ არა ჩანს, რასაკვირველია შემთხვევით. მთარგმანებლებს, საბა ორბელიანი და ვახტანგ მეფის მოეპოვებათ. „კერატი“ ბერძნული ἄρτεμις-ისგან არის წარმომდგარი, რაც ერთი მცენარის (carubier, Iohannisbrot) თესლი, ან კურკაა. ხოლო ყირათი ამავე სიტყვის არაბული ფორმა قيراط და შემდეგში არის არაბ-სპარსთა გავლენით შემოსული.

„სიკილა“ ებრაული წონითი ერთეულია და დაბადების ქართულ თარგმანთან ერთად შემოსულია საქართველოში. ძველ ქართულ საისტორიო ძეგლებსა და საბუთებში არა ჩანს ჯერჯერობით, მაგრამ ეს შემთხვევითი გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს. უძველესია იგი შემდეგშიაც, თვით მე-XV III ს — მდევ, იხმარებოდა ძვირფასი ლითონის წონის ოდენობის გამოსახატავად. ფულის მოსაქრელად შემზადებულ ლითონსაც სიკილობით ანგარიშობდნენ. მაგ. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ნათქვამია: „ოთხასი სიკილა ერთს ურსად უნდა ჩაეიდეს (ეცხლში). ამისაგან გამოვა თამამ აიარი ეცხლი ორი ათას სამასი“-ო (გვ. 33).

მე-XV ს — ში გვხვდება წონითი ოდენობის ერთეულად აგრეთვე „მიტყალი“. სახელდობრ გიორგი მეფის 1460 წ. მცხეთისადმი ნაბოძებს სიგელში იხსენიება „ოქროს სალტე სამი ოცდათორმეტი მიტყალია“ (ისტ. საბ. III, 36). 1524 წ. მცხეთის სიგელში ეს ტერმინი „მუტყალი-სახით არის მოხსენებული: გორთა ჯამბეგაშვილი ალაპად მოუტანდეს „წელიწადშიგან გორულით ლიტრითა ოთხასით მუტყალითა ოცდაოთხსა ლიტრასა ზეთსა და ცხრასა ლიტრასა ცვილსა“-ო (ისტ. საბ. II, 33). სამცხით წმინდა ადგილების მოსალოცავად წასული მღვდელმონაზონი ფილიპე შაქარაშვილის მიერ ნაწერს 1565 წ. სალაპო წიგნში ნათქვამია, რომ მან მისცა „სინელთა ოქროს საყური ჩასაწერელად და სამლოცველოდ თორმეტის მიტყლის წონა“ (ქვ-ბი II, 406).

„მუტყალი“ იერუსალემის ჯვარის მონასტრის ალაპებშიც გვხვდება. იქ ნათქვამია, მაგ.: დისამისძეს ვარამს „ასი მუტყალი ოქრო გამოეგზავნა“-ო (გვ. 25), დანიელ წინამძღვარს კიდევ „ორასი მუტყალი ოქრო“ შეუწირავს სალაპედ (გვ. 29), ვინმე „შუაის ორასი მუტყალი ოქრო ებოდა“ (გვ. 43), მეფე-

თაქმეფესა დაეთოს „ათას ორასი მკტყალი ოქრო გამოგვზანა“ (გვ. 48, შეად. გვ. 70) შევნიერ-ყოფილს, მაკინეს მეორე შემოწირულობის დროს სხვათა შორის „ორას ორმოცდაათი მუტყალი ოქრო“ შეუწევია (გვ. 52), თავდირიძე ამირასგან „ოთხასი მუტყალი ოქრო მოგუვიდა“-ო (გვ. 57).

შემდეგში ეს ტერმინი უკვე ამ სახით აღარა გვხვდება და „მუტყალის“ მაგიერ ჯერ ისევ „მიტყალი“ იხმარება, ხოლო მერმე „მისხალი“ შემოდის. აღსანიშნავია ამ მხრივ, რომ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში „მიტყალი“ უწერია და ნათქვამი აქვს „ოცდაათამეტი მიტყალი და ნახევარი—ერთი თუხტი“-აო (იხ. ლიტრა). ვახტანგ VI სამართლის წიგნში-კი „მისხალი“ იხსენიება: „ექესი დანგი გინა ოცდაოთხი ყირათი ერთი მისხალი იქმნების“-ო (კარი თეთრის გარიგებისა § 16). დასტურლამაღში მისხალი ვერცხლის საზომად იხსენიება (გვ. 33—34). რათგან საბა ორბელიანი და ვახტანგ მეფე თანამედროვენი იყვნენ, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ცნობა „მიტყალის“ შესახებ მას უფრო ადრინდელი ძეგლითგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული. მისხალი „მიშკალ“-ის სახით დაბადების ებრაულ ტექსტში გვხვდება, მაგრამ იქ საწონსა ჰნიშნავს (Prof. H. Guthe Kurzes Bibelwörterbuch Gewichte). მიტყალი-კი არაბულის გზით უნდა იყოს ქართულში შემოსული. ქვ. არაბულად საწონია.

აბდულაჰ ზეარაზმელს ეს საზომი მხოლოდ არაბთა საწონ-საწყაოების აღწერილობაში აქვს მოხსენებული (Liber Mafātīl al-olum გვ. 147).

„მოდი“ საზომად ქართულ საისტორიო ძეგლებში ჯერ არა ჩანს. 1246-50 წ. იგელში რომ ნათქვამია „ტყ[ე]ი[ბული]საგან მოდი რაიცა მოვალს-იჟქლი, ფეტვი და ლომი „ქ[ე]ბი II, 129), აქ მოდი საზომი-კი არა, გამოსაღების სახელია (იხ. ამის შესახებ ჩემი ს[ქ]ს ეკონომიური ისტორიის II წიგნი). სამაგიეროდ მოდი რამდენჯერმე გვხვდება ათონის ალაპებში (იხ. ათონის კრებული გვ. 217, 218, 244). მაგრამ რათგან ეს ცნობები საბერძნეთში მდებარე მონასტერს ეხება, ამით მოდის საქართველოში არსებობა, სანამ პირდაპირი ცნობა არ აღმოჩნდება, ვერ დამტკიცდება, რათგან გამოსაღები „მოდი“ საზომის სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ მოდი საზომად საქართველოშიაც უნდა ყოფილიყო მიღებული: ამ საზომის სახელიც ბევრგან იყო გავრცელებული და ასურულადე ერქვა „მუდიაო“, ლათინურად mudijs, ბერძნულად $\mu\delta\iota\alpha\varsigma$ „მოდიოს“.

ღერინსა და სხვა სიტხებისათვის საზომად ჩვეულებრივ „კოკა“ იხმარებოდა ხოლმე. აღბათ შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს, რომ ქართულ საისტორიო ძეგლებში ეს ტერმინი მე-X ს. უწინარეს ჯერ არ გვხვდება. მაგრამ საყურადღებო გარემოებაა, რომ დაბადებაში იქ, სადაც კოკაა მოსალოდნელი, ამ სიტყვის მაგიერ სარწყულია. კოკის ხმარებაში პირველად შემოსულობის თარიღი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია ისევე, როგორც ამ სიტყვის ეტიმოლოგიაც. გ. მთაწმინდელის თხზულებითგან ჩანს, რომ კოკა მაშინ ჩვეულებრივი ტერმინი იყო (ც-ა იე-სი და ე-ფთსი 46). მე-XIII და შემდეგი საუკუნეების ძეგლებშიც კოკა ყველგან გვხვდება (იხ. 1250—60 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 59-და აგრეთვე ქ-ში II, 137, 150, 153 და ბევრგან სხვაგანაც). დასტურლამაღში

კოკა ტკბილისა (გვ. 9, 32, 45, და 98) და ძმრისთვისაც იხსენიება საზომად (გვ. 103). სრულიადი საქართველოს სახელმწიფოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდგომაც კოკა დასავლეთ საქართველოშიაც წინანდებურად იხმარებოდა, როგორც ლეინისათვის, ისევე სხვა სითხეებისათვის, მაგ. 1569 წ. სიგელში დასახელებულია „სამი კოკა ლეინო, ხოლო 1550—70 წ. საბუთში ნათქვამია „ათს კოკას ტკბილსა“ გამოიღებდესო (დას. სქს საბ. I, 20, 25). ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დავთარი (გვ. §§ 21, 22, 24—26 და ბევრგან სხვაგანაც), ხონის საყდრის 1600 წ. აბ. ხ. გამოსავლის დავთარი (გვ. 5—13 და სხვაგან), საციოზლოს გამოსავლის დავთარი (გვ. 5—45), აბხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდი დავთარი (გვ. 3—42) და აკად. გვლდნ-შტედტის 1772 წ. მოგზაურობის აღწერილობა (Reise 393) ცხადყოფენ, რომ დასავლეთ საქართველოშიც მე-XVIII ს. დამლევაამდე ისეთი კუთხე არ მოიძებნებოდა, სადაც კოკა საწყაოდ მიღებული არ ყოფილიყო.

ჩვეულებრივ საყოველთაოდ მიღებულ კოკას გარდა გელათის 1246—50 წ. სიგელში „მონასტრული დიდი კოკა“-ც იხსენიება (ქეზი II, 129). დიდი კოკა-ს ხსენება ხშირია მე-XV ს. საბუთებში, სადაც „ცოტა კოკა“ ე. ი. პატარა კოკაც არის აღნიშნული, რომელთაგან უკანასკნელი პირვანდელ „პირველ“ კოკად არის დასახელებული (იხ. 1454 წ. სიგ., ისტ. საბ. III 33—34). დიდი კოკა შემდეგშიც გვხვდება, მაგ. დასტურლამალში (გვ. 18). ამის გარდა იყო „მრთელი კოკა“ (ხონის საყდრის გამოს. დავთარი 5—13), მაგრამ არსებობდა „ნახევარი კოკა“-ც (ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოს. დავთარი §§ 265, 344, 345).

მომცრო საზომებად ძველ დროს „კოკობა“-სა და „კარასეულ“-სა ხმარობდნენ ხოლმე. კოკობა გ. მთაწმიდელის თხზულებაშია მოხსენებული (ქა იესი და ეუთსი გვ. 46), კარასეულა-კი „კარასეული“-სა და „კარასეული“-ს სახით იქვე და ათონის ალაპებში ზომ ხშირად გვხვდება და სამონასტრო ცხოვრებაში აუცილებელი საწყაო იყო: ბერებს ლეინოს სატრაპეზოში დასალევად სადილ-სერობის დროს სწორედ კარასეულებით აძლევდნენ ხოლმე (იქვე 46 და ათონის ალაპ. გვ. 216, 220, 221 და სხვაგან). იხსენიება გ. მთაწმიდელის ნაწარმოებში (იქვე 46) და დავით აღმაშენებლის შიომღვიმისადმი 1123 წ. ბოძებულ ანდერძშიც (შიომღ. ისტ. საბ. 18). ეს ტერმინი მე-XVI ს. საბუთშიაც გვხვდება. ამილახორი თაყა ზევდგინძის 1523 წ. შიომღვიმისადმი მიცემულ სიგელში წინამძღვარი ყანაველი მელქისედეკ ავალებდა მონასტერს, რომ გივი ამილახორისათვის ეწირათ და მისი სულის მოსახსენებლად „თვითოს კერასეულს (sic) ჩაურთებდეს ვინცა ეინ უდაბნოს წინამძღვარი იყოს“-ო (ისტ. საბ. III, 55). უეკველია კერასეული ან იგივე კარასეულია, მხოლოდ დამახინჯებული წერის დროს, ან მისი ფონეტიკური სახენაცვალი. შემდეგში კარასეული ქრება და საბა ორბელიანს ეს ტერმინი ლექსიკონშიც-კი არა აქვს შეტანილი, ეტყობა მის დროს მონასტრებშიაც-კი აღარ იხმარებოდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ ათონის მონასტრის მერმინდელ ალაპებში კარასეულის მაგიერ შესატყვის

ადგილას „სასუმელი“ ან საწდევნი ტერმინია ნახმარი (გვ. 218, 263 და სხვა გან).

„კარჩხალა“ ღვინის საზომად გრიგოლ სურამელისათვის 1250 წ. ახ. ხ. შიომღვიმის ძმობისაგან დაწერილს სიგელში გვხვდება. იქ აღნიშნულია, რომ მეწისქვილე „წლოწდისთაესა მემღვიმესა ძლუნესა მოართმიდეს“ სამსა სქელსა პურსა და ერთსა კარჩხალასა ღვინოსა“-ო (თ. ჟორდ შიომღ. ისტ. საბ. 65, ქუბი II, 128 და ს. კაკ. „სიგელი მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელისა“ და სხვა გვ. 6). ეს ტერმინი და საზომი შემდეგშიაც უოფილა მიღებული და სამთავნელის სარგოს 1459 წლის განახლებულ გარიგების წიგნში აღნიშნულია გამოსაღებად „სამი კარჩხალა ღვინო“ (ქუბი II 273). საბა ორბელიანს და ვახტანგ მეფეს (დასტურლამალში) ეს საზომი და ტერმინი არ მოეპოვებათ.

„კვანჩხი“ 1250—60 წ. შიომღვიმის საბუთები (გვ. 59—60) გვხვდება, რომელშიაც ნათქვამია: „შენ ზოსიმეს გამზრდელმან იე გარისელაჲსძისა სულისა სალოცავად თვედროობისა პარასკევსა თესლი და კვანჩხითა ღვინოჲ მოიტანეო.“

„ჯამი“ ამიერ-იმიერ საქართველოში იხმარებოდა ქურქლის სახელად და საზომის ერთეულადაც¹ მავ. აფხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსაღების დიდ დავთარში ჯამი ღვინის საზომად იხსენიება ჯიმიტაროს, ხიბულას, ნაქანელს, ხიორს, მუხაურსა, თილითსა და ხაუჯელში (გვ. 9—36), ხოლო ღვინისა და პურისათვის ჯგალში (გვ. 43—44). საციკლოს დავთარშიაც ღვინისათვის არის ნახმარი (გვ. 20, 21, 40, 43).

ჯამი სპარსული სიტყვაა: სპარსულად *جام* ჯამ. ლითონის ჯამს ნიშნავდა „ქიქაჲ“ საზომად რკონის 1259 წ. სიგელშია მოხსენებული: „საზომი ღვინო [ისა] და ფქუილისა ანუ სეფისკუერისა ტქიქათა, კოკაი და კაბიწი ყველაი გამოწყული იყოს“-ო (ქუბი II, 137). აქეთგან ირკვევა, რომ ქიქაჲ ღვინის და ალბათ საზოგადოდ სითხის საზომი უოფილა. ამავე ძეგლში ნახსენებია „დიდროანი მოხეული ქიქაი“, მაგრამ აქ უფრო სასმისზეა საუბარი ვიდრე საზომზე, რათგან კახა ერისთავთერისთავს აქ ნათქვამი აქვს: „ვისი გინდა ალაპი იყოს“ თითო დიდი სეფისკევრი და „თვთოი დიდროანი მოხეული ქიქაი ჩაივლებოდეს. ჩემი მწირველი და ხათუთაისი (კახას თანამეცხედრესი) ჩაურიგებდენ სეფისკუერსა და ქიქათა და ჩუენთუის შენდობას ათქუმე[იებ]დენ-ო (იქვე II, 135.) ვეფხვისტყაოსანშიც ჩვეულებრივ იხმარება (ს. კაკ. §§ 51, ი. აბულ. §§ 26, 4224). ბარათაშვილების 1523 წ. გაყრილობის წიგნში „ქიქები“ სახლის ქურქლის შორის იხსენიება (ქუბი II, 350).

„საპალნე“ ძველი თგანვე იხმარებოდა. თავდაპირველად იგი აქლემის ტვირთის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა უოფილიყო, რათგან პალანი აქ-

¹) ვეფხისტყაოსანში ჯამი საკმლის ქურქლად იხსენიება:

„შეიქნა სმა და პურობა მსგავსი მაჰისა ძალისა...“

ჯამი და ქიქა ყველაი ფერობისა და ლალისა“ (ი. აბულ. § 4241).

ლემის უნაგირსა ჰნიშნავს (დაბადება, შესაქმე 31, 34.). ეს გარემოება საბა ორბელიანსაც სკოდნია. მაგრამ ამგვარი პირუანდელი მნიშვნელობა მას დიდიხანია უნდა შეცვლილი ჰქონდეს და ყოველგვარი სახედარი საქონლის ტვირთის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა და ტვირთის მნიშვნელობა მიენიჭა. საბა ორბელიანს „საპალნე ულაყის სატიერთავ“ის სახით აქვს მხოლოდ წარმოდგენილი (ლექსიკ.).

სადიქრებელია, რომ უკვე ისტორიულ ხანაში ამ სიტყვას ამგვარი ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ალექსანდრე მეფის 1433 წ. მცხეთისადმი ნაბოჭები სიგელი ადასტურებს, რომ ამ დროს მაინცადამაინც საპალნე და ტვირთი ერთი და იგივე ყოფილა.

„საპალნე“ და „ცალი“ ვაჰანის მონასტრის მე-XIII ს. პირველი მეოთხედის ტიბიკონში იხსენიება; „საპალნე ღვწოჲ“ და ღვწოჲ თვთოჲ ცალი“ (შოიშლ. ისტ. საბ. 34, 35). მაგრამ უეჭველია საპალნეცა და ცალიც მარტო ღვინისათვის-კი არა, არამედ ყოველგვარი საქონლისათვის უნდა ყოფილიყო საზომად მიღებული. საზომის ერთეულად „საპალნე“ შემდეგშიც გვხვდება. ალექსანდრე მეფის 1433 წ. სიგელი მაგ. ცხად-ჰყოფს, რომ ბაჟს მაშინ სწორედ საპალნეზე ახდევინებდენ: არმაზს „მის ძუელითგან გაჩენილი ბაჟი ორი თანგა საპალნესა ზედა“ იყო და ისევ თქვენ დაგანებეთო (ისტ. საბ. III 15). რაკი ეს აზრი ამავე საბუთში ცოტა სხვანაირადაა გამოთქმული და ნათქვამია „ტუიროთსა ზედან ორსა თანგასა აიღებდით“-ო (იქვე). ამიტომ სადიქრებელია, რომ „საპალნე“ და „ტუიროთი“ ერთსა და იმასვე ჰნიშნავდენ და ერთნაირ და ერთზომ საზომებად ითვლებოდენ. 1441 წ. სიგელში „ერთი ცალი პური“ და ერთი ცალი ღვინო“-ა აღნიშნული (ისტ. საბ. 23).

შემდეგი საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს საბუთებშიაც საპალნეს, ცალსა და ტვირტს ხშირად შეხვდება მკითხველი (იხ. 1613 წ. სიგ. ისტ. საბ. IV, 9.—1631 წ. სიგ. იქვე IV, 17 და სხვაგანაც ბევრგან). ვახტანგ მეფის დასტურლამალი ამტკიცებს, რომ საპალნე და ცალი როგორც ფართლეულობისათვის, ისევე მარცვლეულობისათვის და ყოველგვარი სანოვავისათვის და თევზეულობა-ხილეულობისათვის, ტკბილისა და ღვინისათვის, ერთი სიტყვით ყოველნაირი საქონლისათვის იყო საზომად მიჩნეული (იხ. დასტურლამალი გვ. 17, 20, 23, 45; 46, 85, 91, 99 და 100); თვით ბზისა და შეშისათვისაც-კი (გვ. 7 და 48). ამგვარადვე ყოველგვარი მარცვლეულობისა, ღვინისა, ზეთისა, ყურძნისა, ხილეულობისა და სხვადასხვა თევზეულობისათვის, აგრეთვე შეშისა და ნახშირისათვის საზომად მე-XVIII-შიაც, როგორც ეს აღმოსავლეთ საქართველოში ქალაქის მოურავის ხელისუფლებისა და სარგოს გარიგების წიგნითანა ჩანს, წინანდებურად საპალნე და ცალი ყოფილა (სქს სძვლნი II, 524, 525 და 526—527).

დასავლეთ საქართველოს საბუთებში-კი შედარებით იშვიათად გვხვდება საპალნე და ცალი და როცა გვხვდება, ყოველთვის ღვინის საზომად იხსენიება (იხ. 1787 წ. და 1790—1803 წ.

საბუთები, დას. საქ. საბ. II, 92 და 132). აღსანიშნავია, რომ არც ერთ საეკლესიო გამოსაღების დავთარში ეს ტერმინები არ გვხვდება, თვით ჯუმლშიაც-კი, სადაც დიდი ოდენობა არის ხოლმე აღნუსხული.

„ურემი“ ვითარცა საზომი ერთს 1250—60 წ. სიგელშია მოხსენებული, რომელშიაც „ურემი ღუინო“-ა დასახელებული (ქკბი II, 129). ვახტანგ მეფის დასტურლამალში აღნიშნულია: „ღლიურზედ დაითესების ორ კოდნახევარი... უნდა მოვიდეს კოდზედ ურემი“-ო (გვ. 23). ქალაქ ტფილისის მოურავის ხელისუფლება—სარგოს მე-XVIII ს. გარიგების წიგნში ურემი ღუინისა, ხმელი თევზისა, შეშისა, ფიჩხისა, ძნისა და სხვა საქონლისათვისაც იხსენიება საზომად (სქს სძვლნი II, 523—526. დას. ტურლამალი 23). საზოგადოდ აღმოს. საქართველოში ურემი ყველაფურისათვის უნდა ყოველიყო საზომად მიჩნეული, რისაც ურმით გადატანა-გადმოტანა შეიძლებოდა და მიღებული იყო.

დასაჯელეთი საქართველოს საბუთებშიც იხსენიება ურემი და მისი მონათესავე მეორე ტერმინიც. ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსაღლის დავთარში ურემი ღომის საზომადა ჩანს (§§ 115—119, 122—128 და სხვაგანაც). იგივე დანიშნულება აქვს ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ბ. დავთარშიაც (გვ. 5—13) და ამას გარდა ფეტვისა, ურიშისა, თივისა და ბზის საზომადაც არის აღნიშნული (გვ. 5—12). აბაზეთის დიდი საკათალიკოზო გამოსაღლის დავთარში რაქაში და მათხოჯს ურემი თივისა და შეშის საზომად იხსენიება (გვ. 3), ბაკისუბანს, მათხოჯსა, ზონს და ჯიქთუბანში ღომისთვის (გვ. 10, 12—17). საცაიშლოს დავთარში „ურემი“-არ ჩანს. დასავ. საქართველოს საბუთებში „ურმის“ მაგიერ ურმეული, ან „ურმოული“ იხმარება და მე-XVIII ს. სიგელ-გუჯრებში ღომის საზომადა ჩანს, მაგ. 1730 წ. და 1753 წ. საბუთებში, ბეგარად „ურმეული ღომი“-ა აღნიშნული (დას. სქს საბ. I, 122 და II, 2). „ურმოული“- ღომის საზომად ხონშიც არის აღნიშნული (იხ. აფხაზ. საკათალ. გამოს. დიდი დავთარი გვ. 15).

თავი მეორე.

ლიხთ იმერ-ამერეთის საწმინის საერთო საზომები

საქართველოს სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დარღვევის შემდგომ მე XVIII ს. დამლევამდე.

საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობის მოსპობას ჩვენი ერის, კულტურული ცხოვრების მთლიანობა მთლად არ გაუნადგურებია, არამედ სულიერი და ეროვნული ცხოვრების კავშირი კვლავ არსებობდა. მისი ერთი ნაწილის წარმატება და შენაძენი მეორე და დანარჩენი ნაწილებისათვისაც საერთო კეთილდებად ხდებოდენ. ზოგჯერ ერთისა და იმავე უცხო პოლიტიკური ძალის ბატონობა, თუ ზეგავლენაც აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოზე ერთნაირს კვალსა სტოვებდა. ამ ორი გარემოების წყალობით სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დარღვევის შემდგომაც საქართველოში ისეთი ახალი საზომები გაჩდენ, რომელნიც საერთო იყვნენ იმერ-ამერეთისათვის. სწორედ ამგვარი საზომების შესწავლას უნდა შეუდგეთ ამ ეამად.

„კოდი“ საზომთა შორის ძველ ქართულ საბუთებში სრულებით არ იხსენიება. მხოლოდ მე-XVI ს-ში ჩნდება იგი პირველად სიგელ-გუჯრებსა და დავთრებში. თუ არ ვცდები, „კოდი“ პირველად დასავლეთი საქართველოს ძეგლებში გვხვდება, სახელდობრ. 1540 წ. სიგელში „ერთი კოდი იფქლი“ და 1550-70 წ. საბუთში „ორი კოდი პური, თითო კოდი ღომი, თითო კოდი ქერი“. აღმოსავლეთ საქართველოშიც იმავე საუკუნეში გვხვდება ეს ტერმინი და საზომი, მაგ. ქვათახეის 1568 წ. სიგელში ნათქვამია, რომ სააღაპოდ „ორის კოდის ნამცხვარსა პურსა“ მოიტანდნო (ისტ. საბ. II, 46). აღსანიშნავია, რომ ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში ეს საზომი არ იხსენიება, ხონის საყდრის გამოსავლის 1600 წ. ახლო ხანისაში-კი ღომის საზომად არის უკვე ნახმარი (გვ. 5-13). ამ გვარადვე გვხვდება კოდი აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავლის დიდ დავთარში პურისა, იფქლისა, ქერისა და სხვისთვის (გვ. 1-18). არ ჩანს მხოლოდ საცაიშლოს დავთარში.

საყურადღებოა, რომ სამთავნელის სარგოს 1673 წ. განახლებულ გარიგების წიგნში, რომელიც 1459 წ. საბუთის პირს წარმოადგენს, პირველ ნაწილში ყველგან კაბიწია საზომად დასახელებული, მეორე ნაწილში-კი უკვე კოდია აღნიშნული, მაგრამ აქაც დედანში როგორც ეტყობა კაბიწი უნდა წერებულყო. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ კოდი, როგორც ს. ვ. ჯანაშიას შეუძენვია, „შემდეგ არის ჩაწერილი ანთფხეკილ ადგილას“. ასეა რამდენჯერმე გადაშწერს საფიქრებელია ნათქვამი ექმნებოდა, რომ ამ მეორე, ქსნის ხეობის ბარის სოფლების შესახებ ცნობებში კოდი ჩაწერა პირვინდელი კაბიწის მა-

გიერ, მაგრამ შემდეგ გადაწერის დროს ეს დავიწყებია და მერმე რომ შეუძ-
ჩნევია, კაბიწი ამოუფხევია და სამაგიეროდ კოდი ჩაურთავს.

მე-XVII და მე-XVIII სს. აღმოსავლეთი საქართველოს ძველ-
ბში კოდი პურისა და სხვა მარცვლეულობისათვის ერთად-
ერთი ჩვეულებრივი მოზრდილი საზომია და იხსენიება ყველ-
გან, მაგ. პურისათვის—ბოლნისის 1611 წ., 1629 წ. და 1631 წ. სიგლებში, პუ-
რისა და ფქვილისათვის (ისტ. საბ. II, 8, 14 და 17), წილქელის გამოსაღების
1669 წ. გარიგების წიგნში (იხ. ა. ხაბ. გუჯრები.) და 1708 წ. სიგელში პურისა და
ქერისათვის (ისტ. საბ. V, 16 და სხვა ძეგლებშიაც), ვახტანგ მეფის დასტურ-
ლამაღში პურისა, ქერისა, ფქვილისა, ცერცვისა და ნიგვზისათვის (გვ. 6, 8, 9,
11, 18, 23, 31, 32, 44, 45, 83, 93, 123, 125). იხსენიებს ამ საზომს აღმოსავ-
ლეთ საქართველოში აკად. გვლდენშტედტიც თავის 1772 წ. მოგზა-
ურობის აღწერილობაში. ყველა საწონების თავში მას სწორედ კოდი აქვს
აღნიშნული (Reise 359). სამაგიეროდ დასავლეთი საქართველოს
მე-XVII—XVIII ს. ძეგლებში კოდი უკვე იშვიათი სანახავია და
დამახასიათებელია, რომ იგივე აკად. გვლდენშტედტი კოდს დასავლეთ სა-
ქართველოს საზომთა შორის სრულებით არ იხსენიებს. ეს გარემოება იმის მო-
მასწავებელი უნდა იყოს, რომ კოდი ლიხთიმერეთის აღმშენებლობაში იშვიათი
სახმარებელი უნდა ყოფილიყო.

სრულ კოდს გარდა ნახევარი კოდი—ც გვხვდება (მაგ. დას-
ტურლამალი 18, 23, 44 და სხვა ძეგლებშიაც).

„ფოხალი“ აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლებში ჯერჯერობით, თუ არ
ვცდები, დასტურლამალში გვხვდება მხოლოდ, იქაც ორგან; სახელდობრ
ავღაბრის რიგისა დი სამსახურის აღმწესხველ თავში, სადაც სწერია: „ღალა
დლიურხედ სამი ფოხალი პური“-ო (გვ. 8 § ივ) და მეფე გიორგისაგან
ყაიყულის სამოურაოს გარიგებაში, სადაც ნათქვამია: მოურავისა არის სამი
ფოხალი პური, სამი ფოხალი ქერი“-ო (გვ. 93) სხვაგან არა ჩანს და
აკად. გვლდენშტედტსაც აღმოს. საქართველოს საზომთა შორის ფოხალი
აღნიშნული არა აქვს. მაგრამ ფოხალისა არსებობდა საბა ორბელის
ანმაც იცოდა, მარცვლეულობის საზომად მიაჩნდა და მის
სიდიდზე ცნობაც მოეპოვება (ლექსიკ.). საფიქრებელია, რომ ეს ტერ-
მინი არც ისე იშვიათი უნდა ყოფილიყო აღმოსავლეთ საქართველოშიაც, რო-
გორც ეს შეიძლება ადამიანს შენახული ძეგლების წყალობით ეჩვენოს.

პირიქით დასავლეთი საქართველოს ძეგლებში ეს საზომი
მე-XVI ს. მეორე ნახევართან უკვე ცნობილია და ქუთაისის საყ-
დრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში ფოხალი ღომის საზომად იხსენიებ
„ღომი ფოხალი ხუთი“-ო (§§ 175—177). აღსანიშნავია, რომ საცაიშლო
გამოსავლის დავთარში „ფოხალი“ მარცვლეულობის საზო-
მად-კი არა, არამედ ღვინის საზომად სწერია (გვ. 6—45) ამგეა-
რადვე აფხაზეთის საკათალიკოსო გამოსავლის დიდ დავთარ-
ში საქუჩულარიოს, ნაყანულს, ქალა-ნიჯაიანოსა და ჯგალს ფოხალი ღვინის

საზომადღე უწერია (გვ. 19, 24-27, 39 და 43-44). დასავლეთი საქართველოს სამ საბუთში, 1730 წ. და 1773 წ. და 1787 წ. გუჯარებში ფოხალი ღომის საზომად არის დასახელებული (დას. ს-ქს საბ. II 121 და სხვაგან).

მთელ ფოხალს გარდა საცაიშლოს გამოსავლის დავთარში „ნახევარი ფოხალი“-ც იხსენიება (გვ. 26, 27, 30, 31).

„ქილა“, „ი დაკი“. ქილაზე უკვე მე. XVI ს—ითგან მოყოლებული დასავლეთ საქართველოში ცნობები მოგვეპოვება და 1569 წ. სიგელში „ორი ქილა ღომი“ იხსენიება (დას. სქს. საბ. I, 20). 1628 წ. გუჯარში ნათქვამია: „ხუთი მახათელი მარილი, სადაპოდ რომ გავიჩინია, ამისგან იმ სამ მწირველს ხუცებსა ერთი ქილა მისცენ“-ო (იქვე I, 42). საცაიშლოს დავთარში ქილა ღომის საზომად ჩანს (გვ. 44). ქილა თანამედროვე მეგრულშიაც არის საზომად შენახული და ქილა, ან „ქია“ ჰქვიან. ეხლა განსაკუთრებით პურის საწყაოდ ითვლება.

აღმ. საქართველოს ძეგლებში ქილა, ან ქილაკი ჯერ არა ჩანს. საბა ორბელიანსაც „ქილა“ საზომად-კი არა, არამედ ქურქლად აქვს წარმოდგენილი ისევე, როგორც ეხლაც არის მიღებული. მან ამასთანავე იცის, რომ „ქილა“ უცხო სიტყვაა და ნათქვამი აქვს: „ქილა სხუათა ენაა, ქართულად დერგი“ ჰქვიანო, ხოლო „დერგი ქურთ უმცირესი“ არისო (ლექსიკ). საზომად საბას „ქილაკი“ აქვს აღნიშნული. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მას ეს ტერმინი აღმოს. საქართველოს ძეგლებშიც უნდა ჰქონოდა ამ სახით ამოკითხული.

„პინა“ საზომად როგორც აღმოსავლეთს ისევე დასავლეთ საქართველოში იხმარებოდა. უძველესი ცნობა ამ საზომის შესახებ დასავ. საქართველოში შედგენილ ძეგლში მოიპოვება, სახელდობრ ქუთაისის საყდრის 1578 წ. შემოსავლის დავთარში, სადაც იგი პურისათვის არის მოხსენებული: „პური პინა ერთი“-ო (§§ 380, 381, 388). არც სხვადასხვა დავთრებში და არც სხვა აქამდე გამოცემული ლიხთიმურეთის მერმინდელ საბუთებში პინას ხსენება არა ჩანს. არ იხსენიებს ამ საზომს აკად. გვლდენშტედტიც.

აღმოსავლეთ საქართველოში პინა გაცილებით უფრო გვიანა გვხვდება, სახელდობრ წილკნელის სარგოს 1669 წ. გარიგებში წიგნში, რომელშიაც ის პურის საზომად ხშირად იხსენიება (იხ. ა. ხაჩ. გუჯარები). მაგრამ რაკი ეს ძეგლი ძველი გარიგების წიგნის განახლებულ შინაარსს მოგვითხრობს მხოლოდ, ამიტომ „პინა“ ამაზე უფრო ადრინდელ ძეგლებშიაც უნდა ვიგულისხმოთ ნახმარად. იმისდა მიუხედავად, რომ იგი აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ძეგლებში არ გვხვდება და შეიძლება თითქოს გამქრალად გვეჩვენოს კიდევ, საერთოდ იშვიათი ტერმინის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაინც რაკი აკად. გვლდენშტედტი ქართულ საზომთა შორის აღმოს. საქართველოში პინას იხსენიებს (Reise, 359). ცხადია ვაქრობაში მიღებული უნდა ყოფილიყო.

საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „პინა დიდი ჯამი“-აო. პინა და პინაკი ბერძნული სიტყვაა ბ πίνᾶ, და τὸ πινάκιον თევზსა-

აგრეთვე საწერ დაფას, რუკას და სიას კნიშნადა. ქართულს ეს ტერმინი ორი მნიშვნელობით აქვს შეთვისებული: როგორც თეფში ან ჯამი, და სარჩევ-საძიებელი.

„ბათმანი“ ძველ ძეგლებში არ გვხვდება და შედარებით გვიან, ეგონებ მხოლოდ მე-XVIII ს-ში, უნდა იყოს შემოსული ოსმალეთიდან. აღმოსავლეთ საქართველოს ძველთაგან ბათმანი აბრეშუმის საზომად ღვთაების 1722 წ. გუჯარში და ქიზიყის გამოსავლის გარიგების 1798 წ. წიგნშია დასახელებული (ისტ. საბ. I, 34 და ს-ქს სძლნი III, 137). საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში „ბათმანი“ შეტანილი არა აქვს იმ გვარადვე, როგორც არც ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება სადმე. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ამ დროს ბათმანი ჯერ შემოსული არ უნდა ყოფილიყო. ამ საზომს აღმოსავლეთ საქართველოში 1772 წ. აკად. გვლდენშტედტი იხსენიებს (Reise 359).

დასავლეთ საქართველოს საბუთთაგან ჯერ-ჯერობით, თუ არ ვცდებით, მხოლოდ 1801 წ. გუჯარში გვხვდება საზომად ბათმანი: „ოთხი ბათმანი ჰური“ (დას. საქ. საბ. II, 120). მაგრამ ეს რომ შემთხვევითი გარემოება უნდა იყოს, ამას აკად. გვლდენშტედტის ცნობაც ადასტურებს, რათგან უკვე 1772 წ. ის დასავლეთ საქართველოს საზომთა შორის ბათმანსაც ასახელებს (Reise, 393).

„ბათმანი“ თურქული სიტყვაა طمان, طمن, ოსმალური გამოთქმით تمان იქ ექვს ოყიან საზომად ითვლება (ცენკერის ლექსიკ.), ხოლო ოყაში (ყა) 400 დრაჰმი ითვლებოდა.

„ნაოთხალი“ და „ჩარევი“ ურთიერთთან დაკავშირებული ტერმინებია დასავლეთ საქართველოს საბუთებში საზომთა შორის „ნაოთხალი“ გვხვდება. მე-XV ს. მეორე ნახევრის ერთს საბუთში მაგ. ბეგარაში აღნიშნულია „ხუთი თეთრი, ერთი ნაოთხალი ღომი და ორი ათიანი ღვინო (ს. კაკ. დას. საქ. საბ. I, 6), ხოლო 1540 წ. სიგელში „სამი ნაოთხალი იფქლის“ შეწირულობა იხსენიება (იქვე I, 12). ბაგრატ იმერთა მეფის 1545 წ. გელათისადმი ბოძებულ სიგელში ნათქვამია: „მართებს ბეგარა ესე: დემეტრას თეთრი ოცი, ღვინო კოკა ორმოცი, ბატკი ერთი, ღომი ნაოთხალი ათი... მართებს ლექვანიძესა გიორგასა... ღომი ნაოთხალი ორი... ნამაშვეს კოლაძე... მართებს... ღომი ნაოთხალი ოცი“ (სქლს სძლნი I, 21, ქ-ები II, 339). ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში „ნაოთხალი“ ჩვეულებრივი ტერმინია და იქ ხშირად გვხვდება: „თუ ყანა მუშაოს ორი ნაოთხალი ღომი გამოილოს, თუ არ მუშაოს რვა ნაოთხალი ღომი გამოილოს“-ო (გვ. 5 § 21, 22, 23 და სხვაგანაც ბევრგან).

ნაოთხალს გარდა „სანაოთხლო“-ც იხმარებოდა. მაგ. იმავე ძეგლში აღნიშნულია „ღომი ურემი ერთი ოცდაოთხი სანაოთხლო (გვ. 35 § 526, აგრეთვე § 258, 259-267 და სხვაგანაც).

ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ხ. დავთარში და საციოშლოსაში ნაოთხალი, თუ არ ვცდები, არ გვხვდება. აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დავთარშიც ბარის რაქას, ჩხარისა, ნაენახევისა, საჩხერისა, ჯიმაშტაროსი და ბაკისუბის გამოსავლის აღწერილობაში ნაოთხალი არ იხსენიება, ფარცმანყანევისაში-კი და საგენათლოს ბუეთში უკვე ნაოთხლებად არის ღომი განსაზღვრული (იხ. ს. კაკ. გამოცემა გვ. 7-8 და 11), ამგვარადვეა მათხოჯისაში (იქვე 12-15). ხონითგან მოყოლებული-კი დავთრის ბოლომდე ნაოთხალი უკვე აღარ იხსენიება. ეტყობა სამეგრელოში ნაოთხალი ამ დროს არ უნდა ყოფილიყო.

ნაოთხალი ძველს ქართულში მეოთხედსა ჰქონდა ედა. მაგ. ნიკორწმიდის მე-XI ს. სიგელში ნათქვამია: „ჩინკარაას ძისა გლეხისაგან ვიციდე „ნაოთხალი ვენაკისაჲ“-ო (ქ-ები II, 45), ე. ი. ვენახის ერთი მეოთხედი. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მე-XI ს. ნაოთხალი ჯერ საზომის ტერმინი არ არის, მაგრამ ყველაფრის მეოთხედს, მათ შორის რასაკვირველია საზომისასაც, ნაოთხალი ერქმეოდა.

საბა ორბელიანიც ლექსიკონშიც „ნაოთხალი“ განმარტებულია, როგორც მეოთხედი: „ოთხისაგან ერთი“-ო (ლექსიკ.). ამ ადგილითგან არა ჩანს, რომ საბა ნაოთხალი წონის ერთეულად ჰქონდეს წარმოდგენილი, მაგრამ ერთი ადგილი ამას უდაოდ ამჟღავნებს. მას თავის ლექსიკონში აღნიშნული აქვს, რომ „სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს ჩარექს, უხმობენ“-ო (იხ. ლიტრა). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ქართულად ჩარექს „ნაოთხალი“ ეწოდებოდა. მაგრამ აღმოს. საქართველოს საბუთებში ეს ტერმინი ჯერ არა ჩანს.

მე-XVI ს-ში წონითი ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად „ჩარექი“-ც შემოდის. მაგ. ბრეთის სახარების 1543 წ. წარწერაში მოხსენებულია „სამი ჩარექი ვერცხლი“ (ქ-ები II, 336). მე-XVII ს. საბუთებში ეს ტერმინი სანთლისა, საკმეელისა და სანთლის გულის წონითი ოდენობის გამოსახატავად არის ნახმარი (1611 წ. ბოლნისის სიგ. 1619 წ. სიგ., 1631 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 8, 11, 17). ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ყოველგვარი საეაქრო საგნისათვის იხმარება: სახდელისა, ერბოსი, ქიშიშისა, თაფლისა, ხახვისა, ლავისა და ზეთისათვის (გვ. 7, 11, 25, 31, 90-91, 94, 98). მე-XVIII ს. ქალაქის მოურავის ხელისუფლება სარგოს გარიგების წიგნში ერბოსა და თევზეულობისათვისაც იხსენიება (სქლს სძვლნი II, 524, 526). აკად. გვლდენშტედტიც იხსენიებს 1772 წ. აღმოს. საქართველოს საზომთა შორის ჩარექს (Reise, 359). ჩვეულებრივს გარდა „გორული ჩარექი“-ც იხსენიება (1520 წ. სიგ., ისტ. საბ. II, 30).

დასავლეთ საქართველოს საბუთებშიაც ეს საზომი უკვე მე-XVI ს-ითგან გვხვდება (იხ. 1550-70 წ. სიგ., 1730 წ., 1783 წ., 1790 წ. და სხვა გუჯრები დას. საქ. საბ. I, 24, 124, 79. II, 126). ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დავთარში მკედლისა, ანუ ძაფის წონის აღსანიშნავად გვხვდება (§-ჭ 123-150 და სხვაგანაც). აკად. გვლდენ-

შტეტს ჩარეკი დასავლეთ საქართველოშიაც აქვს გაერცელებულ ასზომად მოხსენებული (Reise, 393).

სრულ ჩარეკს გარდა „ნახევარი ჩარეკი“-ც არსებობდა (1611 წ. ბოლნისის სიგ. ისტ. საბ. IV, 8,—დასტურლამალი 25 და 98. ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დავთარი § 439).

ვახტანგ მეფის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ჩარეკი მის დროს წონითი სისტემის ერთი აუცილებელი ერთეულთაგანი ყოფილა. მეს თავის სამართლის წიგნში ნათქვამი აქვს: „ხუთი სტილი ერთი ჩარეკი არის, ოთხი ჩარეკი ერთი ლიტრა არის“-ო (ქარი ვალისა).

ჩარეკი ქართული ტერმინი არ არის, არამედ სპარსული. სპარსულად ეს სიტყვა მეოთხედსა ჰნიშნავს. ხოლო რაკი ჩარეკი ლიტრის მეოთხედი ყოფილა, უნებლიეთ იბადება საკითხი „ნაოთხალი“, რომელიც იმავე მეოთხედსა ჰნიშნავს, იგივე ჩარეკი ხომ არ არის და სპარსულითგან შემოხიზნული ტერმინი ჩარეკის ძველი ქართული შესატყვისობა ხომ არ არის? სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო და საბა ორბელიანსაც პირდაპირ აქვს ნათქვამი: „სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს—ჩარეკს უხმობენ“-ო (ლექსიკ. იხ. ლიტრა).

ტერმინი „ნაოთხალი“ დაბადების ქართულ თარგმანშიაც გვხვდება. ლევიტელთა წიგნში იხსენიება „ნაოთხალი მოორისა ღვწო“- (23₁₂). ამიტომ თვით ტერმინი ძველია და მისი მოუხსენებლობა ძეგლებში მე-XI ს-მდე ალბათ შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს.

დასავლეთ საქართველოში „ნაოთხალისა“ და „სანაოთხლოს“ ოდენობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია და შესაძლებელია იქ ეს ორი ტერმინი ლიტრის მეოთხედზე მოზრდილი საზომი ყოფილიყოს. მაინცდამაინც, რაკი ლიხთიმერეთში ნაოთხალი უკვე მე-XV ს. საზომადა ჩანს და მე-XVI—XVII სს.-შიაც იხმარებოდა, ხოლო მე-XVI ს-ითგან ჩარეკიც შემოსულა, მომავალში უნდა გამოირკვეს, არსებობდა თუ არა რაიმე განსხვავება ამ ორ ტერმინ-საზომს შორის და თუ იყო, რით განსხვავდებოდნენ ერთი მეორისაგან?

„გუერდი“- ძველ ქართულში ნახევარსაც ჰნიშნავდა და შემდეგ საზომის ნახევარსაც ეწოდებოდა. ეს ცხადად ჩანს ბოდორნის თერთოსან ლეთისშობის მონასტრისათვის ვამიყ საბურძიძის 1474 წ. შეწირულობის წიგნითგან, რომელშიაც ნაბრძანებაა: „ბოდორნის დეკანოზი კაბიწ-გუერდსა პურსა და კოკა-გუერდსა ღვწოსა თეზად გაჰყიდდეს“-ო (ქვ-ბი II, 292). უუქველია აქ „კაბიწ-გუერდი“ და „კოკა-გუერდი“ კაბიწ-ნახევარსა და კოკა-ნახევარს უდრის. მაშასადამე აქ „გუერდი“ საზომის ტერმინი-კი არ არის, არამედ ოდენობის აღმნიშვნელი და შეიძლებოდა ნახევარი კაბიწისა-საც და ნახევარი ლიტრის, იქნება სხვა საზომის ნახევრის გამომხატველი ყოფილიყო.

„გუერდი“ საზომად დაბადების ქართულ თარგმანშიაც არის ნახმარი: „ღვწო შესაწირავად მეოთხედი გუერდისა“ (რიცხუთა 15₃).

საბა ორბელიანს ერთის მხრით გვერდი ლიტრის მეოთხედად აქვს განსაზღვრული: „სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს ჩარეკს უხმობენ...“

ხოლო ქართულად—გვერდი, გინა ნაოთხალი ეწოდების“ (ლექსიკ.-ლიტრა),—მეორეს მხრით კოკის მეოთხედად, ჰარიკის ნახევრად: „ჰარიკი არს ნახევარ კოკა, რომელ არს ღორა. ჩაფი არს ღორაკი, რომელ არს გვერდი კოკის ნაოთხალი“-ო (ლექსიკონი, კოკა). რაკი ლიტრის მეოთხედი—გვერდი და კოკის მეოთხედი—გვერდი ოდენობით ერთმეორისაგან ძალიან განსხვავდებიან, მათ შორის ძირითადი მნიშვნელობითი მსგავსება იმაში უნდა მდგომარეობდეს, რომ გვერდი ღორას ნახევარია და გვერდიც ლიტრის ნახევრის ნახევარი იყო. საზოგადოდ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ როგორ და როდის მოხდა, რომ ნახევარის აღმნიშვნელი „გვერდი“—კოკის ნაოთხლის, ანუ მეოთხედის აღმნიშვნელად იქცა.

დასავლეთ საქართველოს მე-XVI ს. საბუთებში გვერდი მარცვლელობის საზომად არის მოხსენებული: საწირავად „ქუამლზედ თვითოს გვერდს პურს მიართმევდენ“, ან „ლომი გვერდი ორი“-ო (დას. სქლს საბ. I, 24 და 27). ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დაეთარში ქერისათვის არის აღნიშნული: „მართებს... ქერი გუჰრდი ერთი“-ო (§§ 162—164), აფხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსავლის დიდ დაეთარში „გუერდი“ ლომისათვის არის ნახმარი ს. ფარცმანაყაყაისი ჯუმლში და ნაყანულში (გვ. 11 და 26—27).

„ქსანი“ როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც მე-XVII ს. დამდეგის საბუთში იხსენიება, ისევე დასავლეთ საქართველოშიაც იხმარებოდა. მე-XVIII ს. აღმოსავლეთ საქართველოს სიგელ-გუჯრებში ქსანი საკმევლის საწონად იხსენიება (იხ. 1611 წ. და 1629 წ. სიგ.,—ისტ. საბ. IV, 8 და 14). ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ეს საზომი ნიგუზისა და ერბოსთვის არის ნახმარი (გვ. 48 და 63). ქსანს საბა ორბელიანიც იხსენიებს (ლექსიკ.). ხოლო ლიხთიმერეთში ეს ტერმინი უფრო გვიან გვხვდება ძეგლებში და პირველი ცნობა მე-XVIII ს. მეოთხე მეოთხედზე ადრინდელი ჯერ არ მოგვეპოვება. 1783 წ. ერთს საბუთში „ნახევარი ქსანი საკმეველი“ არის აღნიშნული, 1808 წლისაში-კი „ორი ქსანი სანთლის გული“-ა (დას. სქლს საბ. I, 82 და II, 161). ამ გვარად დასავლეთ საქართველოში თითქმის იშვიათ ტერმინადა ჩანს, მაგრამ მე-XVIII ს.-ში რომ პირიქით იგი დასავლეთ საქართველოში უფრო ხშირი და ჩვეულებრივ სახმარებელი საზომი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე აღმოსავლეთში, ამას აკად. გვლდენშტედტის ცნობა ამტკიცებს. იგი აღმოსავლეთ საქართველოს საზომთა შორის ქსანს არც-კი იხსენიებს, ლიხთიმერეთში-კი საზომთა შორის პირველ ადგილას სწორედ „ქსანი“ აქვს მოხსენებული (Reise, 393).

სრული ქსანის გარდა „ნახევარი ქსანი“-ც ყოფილა (1783 წ. სიგ. დას. საქ საბ. I. 82). ჯერ გამოსარკვევია, აქვს ტერმინ ქსანს სომხურ *քսան*-*ի*-თან, რომელიც პატარა პარკს, ქისას ჰნიშნავს, რაიმე კავშირი თუ არა?

„სტილი“ მე-XVIII ს. დამდეგის აღმოს. საქართველოს საორბელო-საბარათიანოს გამოსადების გარიგების წიგნში იხსენიე-

ბაერბოს, ყველისა და მარლიის საზომად (იოანე ბატონიშვილისეული წიგნთსაცავის გრაგნილი № 338), ხოლო ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ერბოსა და აბრეშუმისათვისაც (გვ. 10, 11; 31, 82, 83, 99. იხ. აგრეთვე მისი სამართლის წიგნი, კარი ვალისა §§ 123, 124). შეტანილი აქვს ეს ტერმინი თავის ლექსიკონში საბა ორბელიანსაც (იხ. ლიტრა). აკად. გვლდენშტედტსაც 1772 წ. სტილი აღმოსავლეთ საქართველოს საზომთა შორის მოხსენებული აქვს. მისი სიტყვით სტილი ჩარქეის მეზობელი ნაწილი ყოფილა (Heise, 359). ქიზიყის მოურავის სარგოს 1798 წ. გარიგების წიგნში „ქალაქური სტილი“ აბრეშუმისათვის არის აღნიშნული საზომად (სქს სძელნი III, 137). დასავლეთ საქართველოს საბუთებში „სტილი“ შვიათად გვხვდება, მაგრამ იქნებ ეს შემთხვევითი მოვლენა იყოს. 1803 წ. სიგელში ხონის წა გიორგის ყმის გამოსაღებად აღნიშნულია „ორი ჩარქეი თაფლის (sic) სანთელი, ორი ქსანი სანთლის გული და ერთი სტილი საკმეველი“-ო (დას. სქს საბ. II, 161). რათგან აკად. გვლდენშტედტს, როგორც ქვემოთყვანილი ცნობითგან ცხადი შეიქმნება, 1772 წ. სტილის სახელი არც-კი გაუგონია და სწორედ ამიტომ უნდა იყოს, რომ იგი იმერეთის მაშინდელ საზომთა სიაში მას მოხსენებულიც-კი არა აქვს და არც სხვა ძეგლებში გვხვდება სადმე, ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ლიხთიმერეთში ეს საზომი თითქოს მართლაც იშვიათი უნდა ყოფილიყოს.

„გოდორი“ აღმოსავლეთი საქართველოს ძეგლთაგან ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება თევზისათვის (გვ. 110, 120): „კეობილამ რამდენჯერაც თევზი მოვა ა გოდორი“ სუფრაჯს ერგება ულუფადო, ახალ დაბითგან „რამდენჯერ თევზს ბატონისათვის წამოიღებდენ, იმდენჯერ შვიდს გოდორს მოურავისათვის წამოიღებდენ“-ო.

დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში გოდორი ღომისა და მქადის საზომად იხსენიება. მაგ. ხონის საეპისკოპოსო საყდრის 1600 წ. ახ. ბ. გამოსავლის დავთარში სწერია „1 გოდორი სამეჯინბო მქადი“-ო (გვ. 9, 11, 13, 14), ხოლო აუხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსავლის დიდ დავთარში ს. ნავენახევისა და ოცხანას ბეგარაზე ნათქვამია: „მართებს მამისთვალასა ზაქარიას ზაქუბერიძეს... 12 გოდორი ღომი, 6 გოდორი ღომი“ (გვ. 4), „მართებს თქაქაქრთილაძეს და მის განაყოფს... 3 გოდორი ღომი“ და სხვა. ოცხანელებსაც ღომი ყველას გოდრობით ჰქონიათ შეწერილი (გვ. 41—42).

„ჩაფი“ დასავლეთ საქართველოს საბუთებში ღვინის საწყაოდ უკვე მე—XVI-ს. გვხვდება, სახელდობრ 1550—70 წ. სიგელში აღნიშნულია, რომ ზედაშედ შეწირულია „ერთი ჩაფი ღვინო“ (დას. სქს. საბ. I, 25), აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლებში-კი მე—XVII-ს., მაგ.—მცხეთის ბოკოწინელთაგან მოცემულ სიგელში გვხვდება, სადაც მათ ნათქვამი აქვთ: „გამოსაღებსა კომლად ხუთ-ხუთსა ჩაფსა ტკბილსა გამოვიღებდეთ“-ო (ქკბი II, 482). საბა ორბელიანსაც აქვს ლექსიკონში შეტანილი (იხ. კოკა) და ვახტანგ მეფის დასტურლამალში იხსენიება ტკბილის საზომად: „ოროლი ჩაფი ტკბი-

ლი, „კომლზედ ერთი ჩაფი ტკბილი“ და სხვა ამგვარი (გვ. 18; „საწნახელზედ ტკბილი ჩაფი ოთხი“-ო (იქვე 77 და 99). ჩაფი *չაქი* სომხურადაც საზომს კნიშნავს, *პა* თურქულად-კი ნასროლის მანძილსა და ტყეიას, მაგრამ საევეოა, რომ ამ უკანასკნელს ჩაფთან რაიმე კავშირი ჰქონდეს. სომხურ ტერმინთან-კი ქართული უნდა დაკავშირებული იყოს, მაგრამ სომხურში იგი ზოგადი ცნების აღმნიშვნელია, ქართულში-კი საზომის გარკვეულ ერთეულის ტერმინია. ამასთანავე ჩაფი ძველ ქართულში არა ჩანს, არამედ ისეთ დროს და საქართველოს ისეთ ნაწილში შემოდის ხმარებაში, როდესაც და სადაც სომხური ტერმინის გავლენა ძნელი საფიქრებელია.

„დოქი“ ღვინის საზომი იყო დასავლეთ საქართველოში მე-XV-ს., 1778 წლის საბუთში ვხვდებმა, რომელშიაც ხუცია ვირისალაძის გამოცხადებად სხვათა შორის „ერთი დოქი ღვინო“-ც არის აღნიშნული (დას. ს-ქს საბ. II, 63). დოქს დასავლეთ საქართველოს საწყაოთა შორის 1772 წ. აკად. გვლდენშტედტიც იხსენიებს (Reise, 393). აღმოს. საქართველოში დოქი საბა ორბელიანსა აქვს მოხსენებულო თავის ლექსიკონში (იხ. კოკა).

„კასრი“ დასავლეთ საქართველოს ძველებში მარცვლეულობისა და ღვინის საზომადა ჩანს მე-XVI-ს-თგან, მაგ. 1586 წ. საბუთში მოხსენებულია „ლომი კასრი შვიდი, სასეფისკევრედ ჰური კასრი შვიდი“ (დას. ს-ქს საბ. I, 33). 1660—70 წ. საბუთში ნათქვამია: „ათს კასრს ღვინოს“ გლეხები ბევრად გამოიღებდნენო (დას. ს-ქს საბ. I, 74). აფხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსავლის დიდ დავთარში რაქაში იხსენიება ღვინის საზომად: ამა და ამას „მარტებს... ოცი კასრი ღვინო“, ან ნაკლები. გამოსავლების საერთო ჯამშიც აღნიშნულია: „არის... ჯუმალი... ასსამოცდა თხუთმეტი კასრი ღვინო“-ო (გვ. 1—3).

მთელ კასრს გარდა „ნახევარი კასრი“-ც ყოფილა (იქვე 2). აღმოსავლეთ საქართველოშიაც იხმარება ეს საზომი, ამ ეამად მხოლოდ მარცვლეულობისათვის, მაგრამ როგორც საბა ორბელიანის სიტყვებითგანა ჩანა, წინათ აღმოს. საქართველოშიაც ღვინისათვისაც უხმარიათ. სახელოვანს ლექსიკოგრაფს ნათქვამი აქვს: „კასრი ქურქელი არს ხისა სამწყემსო“ და აგრეთვე „კასრი საწყაეია ერთი, რომელი შთაიტევს რვა დოქსა“-ო (ლექსიკ.).

„სალვინე“ ხელმწიფის კარის გარიგებაში ღვინის ქურქლად არის ნახმარი, ვახტანგ მეფის დასტურლამალში-კი ამას გარდა ღვინის საზომის აღმნიშვნელიც არის. კავთისხველ სახსო გლეხებს საახალწლოდ უნდა მოეტანათ „კომლად ქათამი, ღვინო თვთოსალვინე“, ხოლო „კავთის-კევის მესთულეს კულუხის გამომღებზედ თითო კოკა ტბილი... თითო სალვინე ღვინო“ (გვ. 45). ხევისთავებსაც სოფელში მოსვლისას „ქვამლად თვთოსალვინე ღვინო“ და სხვაც უნდა მიეცესო (გვ. 105). როგორც კოკა საზომი იყო, ისევე ყველა ზემომოყვანილ ამონაწერებში სალვინე სრულებით გარკვეული ოდენობის ღვინის ქურქლად და მაშა-

სადამე საზომდაც არის ნაგულისხმევი. დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში ჯერ არა ჩანს.

„გორა“ ლეინის საწყაო ყოფილა. საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში აქვს შეტანილი კოკის ქვეშე. დასავლეთ საქართველოში 1758—65 წ. საბუთში გვხვდება, რომელშიაც „ღვწო ორმოცი გორა“-ა აღნიშნული (დას. ს-ქს საბ. II, 29, 32).

„ქური“ დასავლეთ საქართველოს გამოსავლის დავთრებში გვხვდება ლეინის საზომად. ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ხ. დავთრის ცნობით ხუნწი ლიპარტინის შემოწირულ კაცებს სხვათა შორის გამოსაღები ჰქონიათ „თვითო ქური ლეინო.“ც (გვ. 15). აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდ დავთარშიც თილითის მცხოვრებთა გამოსაღებში სწერია: „ყ-ლას თიფ-შხუებ[ს] მართებს ერთი ქური ლეინო და 20 ჯამი ლომი“-ო (გვ. 33).

„ქური“ საზოგადოდ ქურქელსა ჰნიშნავს, კერძოდ-კი ლეინის დიდ ქურქელს, ქვევრს ეწოდებოდა. ამგვარი ქვევრის მნიშვნელობა „ქურს“ ძველადვე ჰქონდა და გიორგი III-ეც თავის შიომღვიმისადმი 1170 წ. ბოძებულს სიგელში ამბობს: „ოთხთა ქურისმრეცხელთა სხალტბელთა მარანსა ჩუენსა ტყე-კორათა მოსცემდენ“-ო (საქ. სძვლნი IV, 5 ამიტომ საფიქრებელია, რომ ზემოპოყენილ ორ შემთხვევაშიაც ეს ტერმინი სწორედ ქვევრის მნიშვნელობით იყოს ნახმარი. ამ ტერმინის მნიშვნელობის გამო მოსალოდნელია, რომ „ქური“ მომავალშიც აღმ. საქართველოს ძეგლებში აღმოჩნდეს.

„თევში“ ჰურის საზომად ჩანს მე-XXII-ს. ლიხთიმერეთის ძეგლებში, მაგ., 1616—20 წ. საბუთში ნათქვამია: ამა და ამას „მართებს ერთი თევში ჰური“-ო (დას. ს-ქს. საბ. I, 41). ეს ტერმინი აღმოსავლეთ საქართველოშიც ცნობილი იყო და „თევში“-ს სახით იხმარებოდა. ბარათაშვილების 1523 წლის გაყრილობის წიგნში მაგ. „თევშები“ სახლის ქურქლის კუთვნილებად იხსნიება (ქ-კბი II, 350). მაგრამ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში თევში საკმლისათვის არის ერთგვარ საზომად აღნიშნული. „ყაბების რიგის“ თავში იქ განსაზღვრულია: „ამ საკმლიდამ უნდა დაუსხან... დავთარხანაში ერთი ბოშყაბი,—ოსტატს ათასი, საყას—ერთი თევში, აუშტარს—ერთი თევში, მეშეშეს—ერთი თევში, სალთხუცის კაცს—ერთი თევში“-ო (გვ. 91). თევში და თევში იქნებ სპარსულითგან შემოსული ტერმინი იყოს: تيفش თევში სპარსულადაც თევშს, პინაკსა ჰნიშნავდა. ოსმალებსაც აქვთ ეს სიტყვა تيفش თევში-ს სახით და არაბებსაც تيفش ტებში-ს სახით. მაგრამ ძველი ქართული „თევში“ გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია ეს სიტყვა სხვა გზითაც იყოს შეთვისებული.

თავი მესამე.

სატავისთავო საზომები.

§ 1. საკუთრე ალმოსავლეთ საქართველოში მიღებული წონის საზომები.

საერთო საზომებს გარდა განკერძოებისა და შინაური კარჩაკეტილობის წყალობით, ამას გარდა ამერეთში სპარსეთისა, იმერეთში-კი ოსმალეთის ბატონობა-გავლენის გამოისობით, ალმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებული საზომებიც გაჩნდა, რომელნიც მხოლოდ ერთ-ერთ მათგანში, თვით მხოლოდ ერთს რომელსამე თემშიც-კი იყომიღებული, მეტადრე ეს სამეგრელოზე ითქმის.) საისტორიო და ეკონომიური ძეგლების სარგებლობისათვის მათი შესწავლაც აუცილებლად საჭიროა.

„თალარი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება ჰინდოს ლანჩპარის ანუ დამუშავებელთა გადასახადების მომთხრობ მუხლში ბრინჯი საზომად. იქ ნათქვამია: „ითესების ბრინჯი ამირ კასლუ ქორ არხის რუხედ თალარი ოცი, ამირ ხასლუ ყანდიმალს რუხედ თალარი ხუთი, ფადარ ალიას პატარას რუხედ თალარი ცხრა“ და სხვა (იხ. გვ. 46—47). სხვაგან არც ამ წიგნში, არც სხვა ალმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში არსად გვხვდება. ისე გამოდის, რომ ეს საზომი მართო ბრინჯისთვის და ისიც მხოლოდ ამ უცხო ტომთა მეურნეობაში უხმარიათ. თვით ტერმინი თალარი მონღოლთა ბატონობის დროს შემოდის და ჰულაგუ ყანის მიერ შემოღებულ გადასახადს ეწოდებოდა (იხ. ამის შესახებ „ჩემი საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ II, გადასახადები და გამოსაღები). მაგრამ „თალარ“ სპარსულად *تالار*, სომხურად *Թաղար* საწყაოსაც პნიშნავდა და უეჭველია ამ დროითგან უნდა იყოს შერჩენილი. მონღოლთა ბატონობის დროინდელ ქართულ ძეგლებში ეს ტერმინი ჯერ არა ჩანს. შემდეგშიაც, თვით XV—XVIII ს. ს. თითქოს იშვიათ სიტყვად უნდა ვიგულისხმოთ, თუმცა პ. უმიკაშვილის ცნობით ყაზახ-ბორჩალოსაკენ ეხლაც უნდა იხმარებოდეს (დასტურლამალი, ლექსიკონი, თალარი).

სრულ თალარს გარდა „ნახევარი თალარი“-ც ყოფილა: „კადევი ითესების რვა ნახევარი თალარი აქვე“-ო (დასტურლამალი 46).

„ჩანახი“ მარცვლეთულობის საზომად იხსენიება ვახტანგ მეფის დასტურლამალში „ინდოს ლანჩპარისათვის“ გარიგებაში, სადაც ნათქვამია, რომ „ნაჯბადინის რუხედ თალარი ასოცდა ათი, ჩანახი ოცი“-ო (გვ. 46). ქსნის ხეობის მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის შემოსავლის დავთარში პურად გამოსაღები ბეგარა „ჩანახის“ საზომით

არის განსახლებული (ტფ. ს. უნ. სიძე. მუხ. გრაგ. № 338). აქეთგან უეკველი ხდება, რომ ჩანახი მარტო თურქ უბინადროელებს-კი არ უნდა ჰქონოდათ მიღებული, როგორც ეს დასტურლამალის მიხედვით შესაძლებელია ადამიანს ფიქრა, არამედ თვით ქართლშიაც ყოფილა გავრცელებული. სამაგიეროდ დასავლეთ საქართველოს საბუთებსა და შემოსავლის დავთრებში, ან გამოსავლის გარიგების წიგნებში ჩანახი არსადა გვხვდება, არც აკად. გვლდენშტედტი იხსენიებს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ეს საზომი ლიხთიმურეთისათვის უცნობი უნდა ყოფილიყო.

„ჩანახი“ საბას ცნობით „სხვათა ენაა, ქართულად მოდი ჰქვიან“-ო (ლექსიკ.). მართლაც ეს ტერმინი თურქული სიტყვაა *چاق* ან *چاق چاغ* ჩანაყ, ჩანაყ, ჩანალი ქურქელს, კალათას ჰნიშნავს.

„ფისოსი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება. იქ ნათქვამია, რომ ფეშქაშის აღმწერელს, „ფეშქაშნივის“-ს, ჯამაგიოს და ულუფას გარდა, უნდა აგონეთვე „ერთი ფისოსი ქონი“ მიეღო (გვ. 84), მოლარეთ-ხუცის სარგოშიაც შედიოდა „ერთი ფისოსის ქონი“ (გვ. 60). როგორც ამ ამონაწერებიდან ჩანს, ფისოსი ქონის ქურქელი უნდა ყოფილიყო და უკვე პ. უმიკაშვილსა ჰქონდა დასტურლამალის ლექსიკონში აღნიშნული, რომ ფისოსი¹ სპარსულ *سوس* ფიზუს-ს წარმოადგენს. კრაქის რკინის ან სპილენძის ფიალას, ანუ ჯამს ეწოდებოდა. დასტურლამალში მოხსენებული ქონიც, ან კრავით ან სანთლად გაკეთებული, ასანთბად იყო განკუთვნილი.

„საწნახელი“-ც ერთგვარ ერთეულად არის ნახმარი ვახტანგ მეფის დასტურლამალის იმ თავში, როპელიც შულაერისა და თეთრ-სოფლის გამოსავლების გარიგებას შეიცავს. მაგ. იქ ნათქვამია: „რასაც აზნაურ-შეილს ვენახი ჰქონდეს შულაევრში, საწნეკელზედ ცალი მისცეს და აზნაურის ყბამ კოკა ა.“ ხოლო შულაერის მელიქის სარგო ყოფილა: „საწნეკელზედ ტბილი ჩაფი ვ... მესთულისა საწნეკელზედ ტბილი კოკა ა“ (გვ. 99).

აქ საწნახელი ალბათ იმდენად წარმოადგენს ერთგვარ ერთეულს, რამდენადაც საწნახელში ერთ დაწურვაზე ყურძნის ცოტად თუ ბევრად გარკვეული ოდენობა იწურებოდა. მაგრამ საწნახელი უფრო საგადასახადო ერთეულად მოჩანს, ვიდრე საზომად.

„თუნგი“ ღვინის საზომად ჩანს ვახტანგ VI დასტურლამალში: მეჯინიბეებს აქეთ „გ თუნგი ღვინო“, მესთულეს „ღვინო ჩაფი იბ“, ათეულზედ ღვინო თუნგი ა“, „სუფრაჯს ღვინო თუნგი ა“-ო (გვ. 41, 99, 100, 110). ვასაოკარია, რომ საბას ეს ტერმინი არა აქვს ლექსიკონში.

თუნგი ღვინის საწყაოდ ქალაქის მოურავის ხელისუფლება-სარგოს მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის გარიგების წიგნშიც იხსენიება (სქს სძვლნი 11, 534 და 527). აკად. გვლდენშტედტსაც 1772 წ. აღმოსავლეთ საქართვე-

¹) პ. უმიკაშვილს და ფისოსის „თანაბარად“ ფუსუზასი“-ც აქვს დასახელებული ეს ტერმინი „ზარაფხანის რივის“ გარიგებაში იხსენიება (გვ. 33). მაგრამ ტექსტიდან ჩანს, რომ აქ ხელოსნის სახელია და არა კურპლისა. ფუსუზასი-*سوس ساری*?

ლოში საწყაოთაგან მხოლოდ თუნგი აქვს აღნიშნული, რომელიც „თუნი“ (Tumi)-ის სახით არის შეცდომითან ჩაწერილი, ან და უფრო დაბეჭდილი (Reise 359). ეს ტერმინი ოსმალური სიტყვაა تونى, რომელიც ხის, თიხისა და ლითონის მაღალ და ვიწრო ყელიან სითხის ქურქელს ჰნიშნავს.

„სურა“ ვახტანგ მეფის დასტურლამაშია მოხსენებულ ღვინის დანახარჯის ანგარიშის გარიგების თავში, რომელსაც სათაურად უწერია „ქამის ღვინისათვის“. ტექსტიდან ჩანს, რომ „სურა“ ღვინის ქურქლად იგულისხმებოდა უფრო, ვიდრე საზომად. რათგან კანონმდებელს ნათქვამი აქვს: მოხელეებმა, რომელთაც ანგარიშის წაშოება აქვს დავალებული, „სურაში რამდენი ლიტრაა, ის შეიტყონ“-ო (გვ. 103). აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ სურები სხვადასხვა ზომისა კეთდებოდა და წინდაწინ არავენ იცოდა, რამდენ ლიტრიანი უნდა ყოფილიყო სურა. მაგრამ შესაძლებელია აქ საუბარი იყოს ქართული მეურნეობის ჩვეულებრივ წესზე, რომლის მიხედვითაც დანახარჯის ანგარიშის აღწერას ყოველთვის საზომების შემოწმება, „გამოწევა“ უსწრობდა წინ (ამის შესახებ იხ. ჩემი „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ II წიგნი). ასეთი შემოწმება უეჭველია სხვადასხვა დანიშნულების ერთგვარი საზომების, საბაზროსა და სასეფოს, არსებობამ გახადა აუცილებელი. დასტურლამაშში კანონმდებელს ნაბრძანები აქვს: „მეჯლისისა და სუბაობისა შიგნით თუ გარეთ ჩვენს სუფრაზედ რაც ღვინი დაიხარჯოს, იმის დახარჯვა საღვინის თაველიდარისთვის გვიბრძანებია. სურები გამოწყული იქონიოს. რამდენიც სურა დაიხარჯოს, სურაში რამდენი ლიტრაა, ის შეიტყონ და რასაც სახლში რამდენი კოკა დაიხარჯოს, იმას... დააწერიანდენო“-ო (გვ. 103). რათგან სხვაგან არსად მოიპოვება სურების ზომის შესახები ცნობები, ამიტომ ჯერ-ჯერობით გამოურკვეველი რჩება სხვადასხვა სურის სიდიდეც.

სურა არაბულითგან ნასესხები სიტყვა უნდა იყოს: سراج არაბულად და არაბულ-თურქულად سراجი ღვინის ბოთლს, მაღალყელიან ღვინის ქურქელს ჰნიშნავდა.

„ქარიკი“ საწყაო მხოლოდ საბაზრებელიანის ლექსიკონში მოიპოვება: „ქარიკი არს ნახევარ კოკა“-ო (კოკა). თუმცა ეს ტერმინი ძველ ძეგლებში ჯერ არა ჩანს, მაგრამ საბაზრების სიტყვებითგან საფიქრებელია, რომ ყოველდღიურ ცხოვრებაში უნდა გავრცელებული ყოფილიყო.

„დორა“ და „დორაკი“-ც მხოლოდ საბაზრებელიანის ლექსიკონითგან არის ცნობილი და საბუთებში ჯერ არ ჩანს. სახელოვანი ლექსიკოგრაფის ცნობით დორა ნახევარ კოკის სახელი ყოფილა, დორაკი-კი დორას ნახევრის აღმნიშვნელ ტერმინად აქვს განმარტებული (იხ. კოკა).

„ბორჩხულა“ საწყაოს საზომადა ჩანს საბაზრებელიანის ლექსიკონში: „ბორჩხულა არს დოქის ნახევარი“-ო (იხ. კოკა). სხვაგან ჯერ არ ჩანს.

„გოზაურ“-ი თუმცა ეხლაც შერჩენილია აღმოს. საქართველოში, მაგრამ შემოსავლის დაფორტებში და საბუთებში ჯერ არ მოიპოვება. ეს ტერმინიც სა-

ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონითგან არის ცნობილი. მისი სიტყვით „გო-
ზაური—გორას ტოლი და უმცროსი მისი დიდი ქურქელი“ იყო (იხ. ლექსი-
კონი, კოკა).

§ 2. საკუთრივ დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული წონის საზომები.

„ლოლარიკონი“ საზომად მხოლოდ ლიხთიმერეთის ძეგლებში გვხვდება და
ს ა ნ თ ლ ი ს თ ე ი ს ი ხ მ ა რ ე ბ ო დ ა მე-XVI ს. მ ო ყ ო ლ ე ბ უ ლ ი. 1586 წ. ხო-
ბის მონასტრის სიგელში მაგ. ნათქვამია: სკეამიჩავა „დავასახლე ხოფს და...
დამიკ ბეგარა ერთი ცხვარი, ერთი ლოლარიკონი სანთელი“-ო ...„დამიკ ჩემის
სულისათეინ ერთის საკლავის ს ა ნ თ ე ლ ი ო თ ხ ი ლ ო ლ ა რ ი კ ო ნ ი“-ო (დას.
საქ. საბ. I, 20, 21). ლევან დადიანის 1628 წ. შეწირულობის წიგნში გამიძულა
წუწულუას გადასახადად „ექვის ლ ო ლ ა რ ი კ ო ნ ი ს ა ნ თ ე ლ ი“-ა გადაკვეთილი
(იქვე I, 42). ქვინდიდელ-მედიელის მე-XVII ს. მესამე მეოთხედის შეწირუ-
ლობის წიგნში ეს ტერმინი უკვე ოდნავ სახე-შეცვლილია და ლ ა ლ ა რ ი კ ო -
ნ ა დ მ სწერია: ამა-და-ამ გლესს „მართებს ხატის ა თ ი ლ ა ლ ა რ ი კ ო ნ ი
ს ა მ თ ე ლ ი“-ო (იქვე I, 78). აკად. გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ეს საზომი არც
აღმოსავლეთსა და არც დასავლეთ საქართველოში აღნიშნული არა აქვს. საბა
ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ა ც ეს ტერმინი არ მოეპოვება, მაგრამ თავის ლექსიკონში
(„ლ ო ლ ა რ ი კ ი“) აქვს შეტანილი, და ცალსაწორად აქვს განმარტებული
(„ლოლარიკი—ცალსასწორი“-ო).

„მარჩილი“, ჩვეულებრივი ფულის ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად მიღე-
ბული და ცნობილი, წ ო ნ ი ს ე რ თ ე უ ლ ა დ ა ც ი ხ ს ე ნ ი ე ბ ა და ს ა ვ -
ლ ე თ ს ა ქ ა რ თ ე ე ლ ო ს ე რ თ ს მე-XVI ს. საბუთში, რომელშიაც
ნათქვამია: გამოიღებდეს „ეთერო წყაროდამან რასაც კუაში ამოსდიოდეს
ოროლი ჩარეკი სანთელი, თვითო მ ა რ ჩ ი ლ ი ს წ ო ნ ა ს ა კ მ ე ე ე ლ ი,
ხუთ-ხუთი ლიტრა მარჩილი“-ო (დას. საქ. საბ. I, 23) საბა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს მ ა რ -
ჩილი მხოლოდ ფულად აქვს წარმოდგენილი.

„ფსომიარე“ მარტო ლიხთიმერეთის ერთს ძეგლში გვხვდება, სახელ-
დობრ ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში ლ ო -
მ ი ს ს ა ზ ო მ ა დ. ამ ძეგლში ხშირად წაიკითხავს ადამიანი, მართებს ამა-და-ამ
მეკომურს „ლომი ფსომიარე ერთი“-ო (§§ 457—492, 495—509).

„ქუა“ დასავლეთი საქართველოს ძეგლებში გვხვდება ღომის საზომად. მე-XVI ს.ჭერთის საბუთში იგი მოხსენებული, რომელშიაც განსაზღვრულია: „ერგების... დეკანოზსა ორი ქუა ღომი, ერთი კოდი ქერი“-ო (550—70 წ. სიგ., დას. საქ. საბ. I, 23). სხვაგან ეს ტერმინი არა ჩანს თვით შემოსავლის დაეთრებშიაც-კი.

„მახათელი“ ლიხთიმერეთის საბუთებსა და ძეგლებში იხსენიება მე-XVII ს-ითგან მოყოლებული მარცვლელობისა და მაილილის სამოზად. 1628 წ. სიგელში მაგ. აღნიშნულია, რომ „მართებს გაიდურთი ვაბრავას და მისსა სახლის კაცსა... ერთი მახათელი ღომი“-ო, ხოლო „ხუთი მახათელი მარლი სააღაპოდ რომ გავვიჩენია, ამისგან იმ სამს მწირველს ხუცებსა ერთი ქილა მისცენ“-ო (დას. საქ. საბ. I, 41 და 42). ეს საზომი აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დაეთარშიც არის ნახმარი ღომისათვის ს. ნაგუაზაუში (გვ. 17).

„კეხი“ ღომის საზომად ჩანს 1782 წ. დასავლეთი საქართველოს ერთ საბუთში, რომელშიაც „თითო კეხი ღომი“ იხსენიება (დას. საქ. საბ. II, 77). აღსანიშნავია, რომ არც სხვა საბუთებში, არც შემოსავლის დაეთრებში, ან გამოსავლის გარიგების წიგნებში ეს ტერმინი ნახმარი აუ არის. საბა ორბელიანს კეხი მხოლოდ შეუშაღებულ უნაგირად ესმის (ლექსიკ.).

„კუახი“ ღომის საზომად არის ნახმარი მე-XVIII ს. დამლევის ლიხთიმერეთის ერთ ძეგლში, სახელდობრ 1790—1803 წ. გუჯარში ბეგრად აღნიშნულია „ექვსი კუახი ღომი“, „ექვსი კუახი ცეხილი ღომი“ (დას. საქ. საბ. II, 127 და 132). სხვაგან არსადა გვხვდება. როგორც სახელითგან საფიქრებელია, ეს საზომი უნდა გოგრის, ანუ კეახისაგან გაკეთებული საწყაო ყოფილიყო. გამოსარკვევია მხოლოდ მისი წონითი ოდნობა. კუახი, ანუ კეახი ყელიანი აყირო ანუ გოგრას ჰნიშნავდა (საბას ლექსიკ.) და ალბათ აქეთგან უნდა იყოს ამ საზომის ტერმინი, რათგან მას კეახისაგან აკეთებდნ.

„წონაჲ“ და „საწონი“ ღომისა და სანთლის საზომად იხმარებოდა დასავლეთ საქართველოში. მაგ. აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსალების დიდ დაეთარში ნაენახევეში ხშირად არის აღნიშნული: მართებს ამა და ამ მეკომურს „12 წონაჲ ღომი“, ან „ექვსი საწონი ღომი“, ან „12 საწონი ღომი“, და სხვა ამისევე მსგავსად (გვ. 5-6). საციპლოლოს გამოსალების დაეთარში-კი ფანცხავებზე ნათქვამია: „წელიწადშიდა ორ-ორსა კვამლსა კაცსა ორ-ორი წონაჲ სანთელი მართებს“-ო (გვ. 42). ჯგალის გამოსალების საერთო ჯუმალშიაც იხსენიება „4 წონაჲ სანთელი“ (გვ. 45).

„საციქუელი“ ღომის საზომად ჯაეახ ქილაძის 1549 წ. ახ. ხ. სიგელში გვხვდება, რომელიც ლიხთიმერეთის გამოსალებს შეიცავს: „ექუსი საციქუელი ღომი“, „ცხრა საციქუელი ღომი“, „ათი საციქუელი ღომი“ (ქები II, 389—390). საბა ორბელიანს თუმცა ეს ტერმინი მოეპოვება თავის ლექსიკონში, მაგრამ ნათქვამი აქვს, რომ „სამოცი-

ქულო“-ს ჰნიშნავსო. იქნებ მართლაც ეს საზომი სამოციქულო საჩუქრისა, ან ძღვენისაგან წარმოსდგა, მაგრამ შესაძლებელია სულ სხვა ფესვიდან იყოს წარმოშობილი.

„ფუნდუხი“ ოქროს წონითი ერთეულად არის აფხაზეთის საკათალიკოზო განძეულობის აღმწესხველ 1776 წ. სიაში, რომელშიაც სხვათა შორის სწერია: „სამას ორმოცდა თოთხმეტი ფუნდუხის წონა ზოდები ოქროსი ექსი“ (დას. საქ. საბ. II). არც ერთ სხვა საბუთში ეს ტერმინი და საზომი არ გვხვდება. „ფუნდუხი“ სპარსულ-თურქულ کاهه ფუნდუჟი-საგან ხომ არ არის წარმომდგარი. იქ ეს სიტყვა კაკალსა და ტყეიას ჰნიშნავს.

„მუნის წონა“ მე-XVI ს. ერთს საბუთში გვხვდება მხოლოდ. იქ ნათქვამია: მართებს ფოთელსა ნავსა მისიობასა თვთოსა ნავისა თავსა „მუნის (sic) წონა ა სანათელი“-ო (იქვე. I, 14). ეს ტერმინი „ფუნდუხის წონის“ მსგავსია, მაგრამ თუ ამ უკანასკნელს ამა თუ იმ განმარტებით შეიძლება მნიშვნელობა მიენიჭოს და აზრი გაგებულ იყოს, „მუნის წონის“ სადაურობა-მნიშვნელობა სრულებით გაუგებარია.

„მენახევრე“ ღვინისა და მარცვლეულობის საზომი ყოფილა. ჯერ ჯერობით მინც მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში ჩანს, მაგ. ხონის საყდრის 1600 წ. აბ. ხ. გამოსაცვალის დანჯთარში აღნიშნულია „ორი მენახევრე ღვინო (გვ. 16, 20). ხოლო აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაცვალის დიდ დავთარში „მენახევრე“ პურისა და ღომისათვის არის ნახმარი ჩხარში: მართებს ამა და ამას „ერთი მენახევრე პური და ერთი მენახევრე ღომი“-ო (გვ. 3—4). 1730 წლის საბუთში „ოცი მენახევრე ღვინო“, 1787 წლისაში-კი „ათი მენახევრე ღვინო“-ა აღნიშნული (დას. საქ. საბ. I, 122 და II, 92).

სახელი „მენახევრე“ იმის მომასწავებელია, რომ ეს საზომი რომელიღაც საზომის ნახევარი ყოფილა.

„საწყავი“ ღვინის საზომად ყოფილა ლიხთიმერეთში. ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსაცვალის დავთარში ს. მუჯირეთუნის შესახებ ნათქვამია: „ღვინო საწყავი ხუთი“-ო (§§ 457—487, 489—492, 495—500 და სხვაგანაც). საციიშლოს დავთარშიაც გვხვდება ეს საზომი (იხ. გვ. 24, 44, 45) და აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაცვალის დიდ დავთარშიაც აღნიშნულია „თერთმეტი საწყავი ღვინო“ ჯგალში (გვ. 43). 1770 წ. საბუთშიც ნათქვამია: კათალიკოზს მიერთმეოდეს „სამი საწყავი ღვინო“-ო (დას. საქ. საბ. II, 42).

ამ საწყაოს ლიხთიმერეთის საზომად ითხეებისათვის 1772 წ. აკად. გვლდენშტედტიც იხსენიებს, რომელიც საწყაოს დოქის შემადგენელ ერთეულად სთვლის („Lith Doki hält 4 Maass“: Reise 393).

„მრთელი“ ღვინის საზომად იხსენიება. მხოლოდ აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაცვალის დიდ დავთარში გვხვდება მათხოჯისა და ხონის გამოსაღებში. იქ აღამაინიხშირად შეხვდება ასეთ ცნობას: მართებს ამა-და-ამას „ოთხი მრთელი ღვინო“, „მრთელი

ლვნო“, „წვდი მრთელი ღვნო“, „ათი მრთელი ღვნო“ და სხვასაც ამის მსგავსს (გვ. 12—15).

სრული „მრთელის“ გარდა ყოფილა „ნახევარი მრთელი“-ც. გვტია ბარაბაძეს მაგ. „მთელი ღვნო“ ერთი ემართა და კიდევ „მთელი და ნახევარი ღვნო“ სხვა ჰქონია შეწერილი (გვ. 12).

უეჭველია ტერმინი „მრთელი“ გარკვეულ საზომს ჰგულისხმობს, მაგრამ ჯერ ჯერობით არ ჩანს, თუ რომელს.

„გულა“ ლიხთიმერეთში ღვინისა და მარცვლეულობის საზომად იხსენიება 1628 წ. საბუთში, რომელშიაც მებეგრეებს „სამსამი გულა ღვინო“ აქეთ დაქისრებული (დას. საქ. საბ. I, 41). აფხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსაღების დიდ დავთარში ღვინისათვის არის ნახმაარი: „ერთის გულის ნახევარი ღვინო“ გამოიღონო, ნათქვამია სუბეისსა და მუხურში (გვ. 31). ამ უქანასკნელი ცნობითა მტკიცდება, რომ „ნახევარი გულა“-ც ყოფილა.

აფხაზეთის საკათალიკოსოს დავთარში გულა ღვინისათვის არის მოხსენებული ნაგუაზაუში და მუხურში (გვ. 17—18 და 33). „საკეტე გულა ღვნო“ და „უფროს-უმცროსი გულა ღვნო“ც არის აღნიშნული (იქვე გვ. 33).

ნარგისი“ ზეთის საზომად იხსენიება 1675—80 წ. კუონდიდელ-ცაგერლის ერთს შეწირულობის წიგნში: ჩვენ შემოწირულ გლეხს „მართებს ხატის ათი ლალარიკონი სამთელი, ერთი ნარგისი ზეთი, ერთი ნალბაქი საკმეველი“-ო (დას. საქ. საბ. I, 78). როგორც „ლალარიკონი“ და „ნალბაქი“ საზომებია, ამგვარადვე „ნარგისი“ აქ ზეთის საწყაოდა ჩანს. საბაორბელიანს ამგვარი საზომი მოხსენებული არა აქვს, არც თანამედროვე ქართულშია შენახული. რამდენადაც იოს. ყიფშიძის ლექსიკონითგან ამის დასკვნა შეიძლება, არც მეგრულში ჩანს ეს სიტყვა.

§ 3. საკუთრივ სამეგრელოს საზომები.

როგორც საებისკოპოზო საყდრის დავითითანა ჩანს, საცაიშლოში რამოდენიმე მხოლოდ იქ ცნობილი საზომები ყოფილა გაერ-ცელებული, როგორც მგა.

„ლიჯი“ ლომისათვის: „4 ლიჯი ლომი“ „3 ლიჯი ლომი“ „6 ლიჯი ლომი,“ „20 ლიჯი ლომი“ (გვ. 5—44), „არის ხეთის სასახლის მიმდგამის (sic) კაცების ბეგარის ჯუმალი... 266 ლიჯები ლომი“, „არის ცაიშის სასახლის მიმდგამის კაცების ბეგარის ჯუმალი... 511 ლიჯი ლომი“, „არის დარჩელის... ბეგარის ჯუმალი... 600 ლიჯები ლომი“ (გვ. 45). ლიჯი იხსენიება ლომის საზომად აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდ დავთარშიც საქუჭულოროს, ქალასა და საჯაიანოში (გვ. 19 და 40). „ნახევარი ლიჯი“-ც ყოფილა (საცაიშლოს დავთარი 26, 27, 38).

„ლიჯის“ ოდენობის გამოანგარიშება ჯგალის გამოსაღების შესახებ ცნობის საშუალებით შეიძლება, რასაკვირველია, თუ იქ რაიმე შეცდომა არ არის გადამწერთაგან შეპარული. ჯგალის გამოსაღების ჯუმალში აღნიშნულია „140 ლიჯი ლომი“ (საცაიშლოს დავთარი 46). თვით ჯგალის მეზეგრეთა კომლობრივი ცნობები ლომის გამოსაღების შესახებ ჯამით არის განსაზღვრული და სულ 54 ჯამი ლომი გამოსდის ყველა მეკომპურებს (გვ. 42—53). თუ ეს ცნობა სწორია, მაშინ ცხადი ხდება, რომ 140 ლიჯი ლომი=54 ჯამ ლომს, ე. ი. 1 ჯამი=2,5 ლიჯს.

„ატარი“-ც ლომის საზომი ყოფილა: „6 ატარი ლომი“ (საცაიშლ. დავთარი 31), „3 ატარი ლომი“ (იქვე 36), „10 ნაგუშუო ატარი ლომი“, „8 ნაგუშუო ატარი ლომი“, „5 ნაგუშუო ატარი ლომი“, (გვ. 37), „5 ატარი ლომი“ (გვ. 38).

„ატარი“ მეგრულად ხის ჯამსაჰნიშნავს (ი. ყიფშიძე), მეგრ. გრამატიკა. ლექსიკონი).

„ოგორდულო“ ლომის საზომად იხსენიება საცაიშლოს დავთარში: „რვა ოგორდულო ლომი“ (გვ. 20, 21).

„ოგორდულო“ მეგრული შესატყვისობა უნდა იყოს საგვერდოსი და „გვერდისა“, რათგან ო=„სა“-ს და „გორდა“ მეგრულად გვერდსაჰქვიან.

„სამადგანი“ თუ არა ვცდები, მხოლოდ ერთგან იხსენიება: საცაიშლოს დავთარის წყარიგზურის კაცების ბეგარის ჯუმალში, სადაც აღნიშნულია „41 სამადგანი ლომი“ (გვ. 45). თვით წყარიგზურის კომლობრივ დავთარში ლომი ლიჯითა და ქილთა არის გასაზღვრული და საერთოდ გამოდის 7 ქილა და 101 ლიჯი ლომი. ეს 7 ქილა და 101 ლიჯი ლომი=41 სამადგანი ლომს. სამადგანი შესამედსჰნიშნავს და შესაძლებელია ამ საზომის სახელი აქეთგან იყოს წარმომდგარი. დაბადების ქართულ თარგმანში „სამგანი“ იხმარება: ზეთი და „ღვწო... სამგანი

გუერდისა“ (რიცხუთაჲ 15 ^{გ-7}). სამეგრელოში იგი რომელიღაც საზომის მესამედად უნდა ვიგულისხმოთ.

„გობი“ ლომის საზომად იხსენიება ნაქანულში აფხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსავლის დიდ დავთარში, რომელშიაც „2 გობი ლომი“ (გვ. 24), „3 გობი ლომი“ (გვ. 27), „ჯუმლად 84 გობი ლომი“ (გვ. 28) არის აღნიშნული. „გობი“ საბაობელიანის განმარტებით „ძელთაგან ამოთლილი კურკელი“ იყო (ლექსიკ.) და უეჭველია ამ ხის კურკლის სახელისგან უნდა იყოს თვით საზომის სახელიც წარმომდგარი.

თავი მეოთხე.

საწონ-საწუაოს საზომთა ოდენობა და შედარებითი სიღიღე.

საზომების ოდენობის განსაზღვრა სულ სხვა წესრიგით უნდა სწარმოებდეს, ვიდრე საზომების ქრონოლოგიურ-ტერმინოლოგიური საკითხების განხილვა. რთული და ძნელი მუშაობის გასაადვილებლად უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ არსებობდა ძირითადი საზომები, რომელთა ოდენობა, თუ ყველა დანარჩენისა არა, ბევრი სიდიდის მაინც განსაზღვრელი იყო. ამიტომ ერთადერთ მიზანშეწონილ გზად მიჩნეული უნდა იყოს ჯერ ამ ძირითადი ერთეულების ოდენობის ზედმიწევნითი განსაზღვრა, ხოლო შემდეგ დანარჩენ საზომებზე მსჯელობა. ასეთ ძირითად ერთეულებად უპირველესად კერატი, შემდეგ მისხალი და ლიტრა იყვნენ.

„კერატის“, ანუ „ყარატის“ ოდენობის შესახებ რამოდენიმე ცნობაა შენახული. საბა ორბელიანის განმარტებით „ოთხი ქრთილის მარცვალი—ერთი კერატია, ექვსი კერატი—ერთი გრამმაა, ოთხი გრამმა—ერთი დრაჰანია... სამოცდა თორმეტი დრაჰანია—ერთი ლიტრაა“-ო პირვანდელი. ხოლო თავისი დროის შესახებ მას აღნიშნული აქვს: „ოთხი ქრთილის მარცვალი—ერთი ყარათია, რომელ არს კერატი, სამი კერატი—ერთი დანგია, ექვსი დანგია—ერთი დრამია. დრამ-ნახევარი—ერთი მიტყალია“-ო. (ლექსიკონი, იხ. ლიტრა).

ვახტანგ მეფეს-კი თავის სამართლის წიგნში შემდეგი ცნობა აქვს მოთავსებული: „ოთხი ხაშხაშის მარცვალი ერთი ფეტვის მარცვლის წონა არის, ოთხი ქერის მარცვალი ერთი ცერცვის მარცვალის წონა არის. ოთხი ცერცვის მარცვალი ერთი დანგია არის. ერთს ცერცვის მარცვალს ყირათიც ჰქვია“-ო (კარი თეთრის გარიგებისა § 16).

ამგვარად საბა ორბელიანის ანგარიშით ძველი და მისდროინდელი წონითი სისტემით საქართველოში: 4 ქრთილის მარცვალი—1 კერატია

4 ქრთილის მარცვალი—1 ყარათია, ანუ კერატი ე. ი. კერატის წონითი ოდენობა უცვლელი დარჩენილა, მხოლოდ მისი სახელი შეცვლილა.

ვახტანგ მეფეც ამას ადასტურებს, რათგან მისი სიტყვითაც 4 ქერის მარცვალი=1 ცერცვის მარცვალს, რომელსაც „ყირათიც ჰქვია“-ო. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ საბას ძირითად უკნინეს ერთეულად „ქრთილისა“, ვახტანგ მეფეს-კი „ქერის“ მარცვალი აქვს დასახელებული.

კერატის ოდენობის გამოსარკვევად ჩვენ შეიძლება ჯერ ერთი თვით მისი სიდიდის შესახები ცნობა გამოვიყენოთ, შემდეგ ის ცნობაც, რომელშიაც განსაზღვრულია, თუ ლიტრის რაოდენ ნაწილს შეადგენდა კერატი. საბა ორბელიანის სიტყვით 6 კერატი=1 გრამს, 24 გრამი=1 უნკიას, 12 უნკია კიდევ 1 პირვანდელ ლიტრას შეადგენდა. მაშასადამე 1 პირვანდელი ლიტრა=12×24×6 კერატს, ანუ 1728 კერატს.

ხოლო ბერძნულ-რომაული საზომთა სისტემით კერატი $\alpha\rho\alpha\tau\epsilon\nu$, ლათინურად *Siliqua*-დ წოდებული, $\frac{1}{2}$ ოვოს (*ovulus*) უდრიდა. ერთი რომაული *Siliqua*-კი ლიტრის $\frac{1}{1728}$ შეადგენდა და მეტრული სისტემით 0,189 გრამს უდრიდა (*Nissen. Griechische und römische Metrologie: in Müller's Handbuch d. kl. Altertumswiss.* I, გვ. 869). ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული კერატი, ბერძნული კერატიონი და რომაული სილიკვა ერთსა და იმავე ოდენობის ერთეული ყოფილა.

რათგან, როგორც დავრწმუნდით, ყირათის ოდენობა კერატთან შედარებით არ შეცვლილა საქართველოში, ამიტომ მისი სიდიდის განსაზღვრა საჭირო არ არის.

აღსანიშნავია, რომ პროფ. ცენკერის ცნობით ყირატი თითქოს=1 $\frac{1}{24}$ Unz (ლექსიკ.). თუ აქ შეცდომა არ არის, მაშინ 1 ყირათი=1 $\frac{1}{12}$ 1 $\frac{1}{24}$ =1 $\frac{1}{288}$ librae, ე. ი. რომაულს *scrupulum*-ს, 1,137 გრამს და არა *siliqua*-ს. ამ შემთხვევაში მაჰმადიან ქვეყნებში მიღებული ყირათი ქართულ კერატ-ყირათზე 6-ჯერ მოზრდილი იქმნებოდა.

ქართული კერატისა და ბერძნული კერატიონის წონითი ოდენობის თანასწორობის გამოსარკვევად ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორს ალ. დიდებულძეს, როგორც ფიზიკოსს, ვთხოვე ოთხი ქერის მარცვლის წონა გამოერკვია ქიმიური სასწორით. ერთგვარი 80 მარცვალი იქმნა აზრებული, რომ მარცვალთა ორთაშუა წონითი ოდენობა უფრო სწორე ყოფილიყო. აწონამ გამოარკვია, რომ 1 კერატის შესატყვისი წონითი ოდენობა 4 ქერის მარცვალი უდრის 0,178 გრამისას. ამ აწონისა და ცნობისათვის პროფ. ალ. დიდებულძეს გულითად მადლობას მოვასხენებ.

განსხვავება ბერძნულ-რომაულ კერატსა და ქართულს შორის ამგვარად მხოლოდ გრამს $\frac{1}{1000}$ -თ განისაზღვრება. ეს იმდენად მცირე განსხვავებაა საზოგადოდ და მეტადრე თუ გავითვალისწინებთ, რომ ძველად ეხლანდელივით ზედმიწევნითი სასწორი არ არსებობდა, რომ ქართული კერატისა და ბერძნული კერატიონის, ხოლო რომაული სილიკვას წონითი ოდენობის იგივეობა შეიძლება ყოველ ექვს გარეშე შეიქმნეს.

„მისხალი“. აბდალლაჰ ხვარამზელის სიტყვით არაბთა მისხალში $\frac{2}{7}$ დირჰემის წონა ყოფილა. მანაში—კი, რომელიც რიტლზე ერთი ორად მოზრდილი იყო, 180 მისხალი, ანუ 257 $\frac{1}{7}$ დირჰემი ითვლებოდა (*Liber Mafatih al-olium*, გვ. 14). მაგრამ საქართველოში მიღებულ ლიტრას ერაყულთან არა აქვს ნათესაობა და ამის გამო 90 მისხლიანი ლიტრა, საფიქრებელია არაბული მისხალიც, ჩვენ არ გამოგვადგება. უნდა აღინიშნოს, რომ აბდალლაჰ ხვარამზე-

ლის ცნობაში შეუთანხმებლობაა და ამის გამო ალბათ დამახინჯებული უნდა იყოს.

„მისხლის“ ოდენობა ვახტანგმეფეს ასე აქვს განსაზღვრული: „ოთხი ქერის მარცვალი ერთი ცერცვის მარცვლის წონა არის. ოთხი ცერცვის მარცვალი ერთი დანგი არის. ერთს ცერცვის მარცვალს ყირათი ექვიან. ექუსი დანგი გინა ოცდაოთხი ყირათი ერთი მისხალი არის“-ო (სამართლის წიგნი. კარი თეთრ. გარიგ. § 16).

საბა ორბელიანის განმარტებით: „სამი კერატი ერთი დანგია, ექვის დანგი ერთი დრამია, დრამ-ნახევარი ერთი მიტყალია“ (ლექსიკ. იხ. ლიტრა). ამგვარად ჩვენი ლექსიკოგრაფის ცნობით მისხალი 27 კერატს უდრია. ვახტანგმეფის ცნობით-კი მისხალი მხოლოდ ექვს დანგს, ანუ 24 ყირათს შეიცავდა, ე. ი. საბა ორბელიანისაზე 3 კერატით ნაკლები იყო. მეტრული სისტემით ნაანგარიშები საბა ორბელიანის თანახმად მისხალი $n=27 \times 0,189$ გრამს. ანუ 5,103 გრამს შეიცავს, ვახტანგმეფის თანახმად-კი 4,436 გრამს, ცენქერის ცნობით არაბული მისხალი $1\frac{1}{2}$ დრახმს უდრია. (ლექსიკ. და ეს საბა ორბელიანის განსაზღვრულობას სრულებით უდგება: მისი ცნობითაც 1 მიტყალი = $1\frac{1}{2}$ დრამს. როგორც ქვემოთ თავის ადგილას გამოჩვენებულია, დრამა 3,411 გრამსს უდრია. დრამნახევარი-კი 5,116 გრამსში გამოვა, ე. ი. საბა ორბელიანისას უდგება.

ლიტრა. უკვე გამოჩენილმა ქართველმა მეცნიერმა საბა ორბელიანმა იცოდა, რომ „პირველ ქაშთალიტრა უმცირეს იყუნეს, ვიდრე აწინდელი“ (ლექსიკონი, ლიტრა), პირვანდელი ლიტრა მისდროინდელზე მომწრო იყო. მისივე სიტყვით მაშინდელი ლიტრა რომელს ლიტრას უდრია. ძეგლების ცნობების შესწავლაზეა დამყარებული ეს, თუ მისი პირადი დასკვნაა და რაიმე წყაროებში ამ გარემოებას აღნუსხვილს წააწყდა, არ ჩანს, მხოლოდ წინამდებარე გამოკვლევა დავეარწმუნებს, რომ საბა ორბელიანის სამართლიანი ცნობა სრული არ არის და ლიტრას გარდა საზომთა შორის დროთა განმავლობაში სხვა ერთეულებიც გადიდებულან. ამასთანავე საზომები სიდიდით ორ მთავარ ხანისად, პირვანდელად და აწინდელად კი არ უნდა იქმნენ დაყოფილი, არამედ ცვლილების პროცესი უფრო რთული ყოფილა. ისიცაა აღსანიშნავი, რომ სახელოვან ქართველ ლექსიკოგრაფს დანამდვილებით, როგორც ეტყობა, არ სცოდნია, თუ როდის უნდა მომხდარიყო პირვანდელი ლიტრის გადიდება.

პირველი ცნობა ძველი და ახალი საზომ-საწყაოების არსებობის შესახებ ჯერ-ჯერობით მაინც მე-XXI-ს შუა წლებში გვხვდება, სახელდობრ დავით კათალიკოზის მიერ 1454 წ. ნაბოძებ მცხეთის სიგელში, რომელშიაც ნათქვამია, რომ „ჯუარის მსახლობელთა მეკულუხეთა“ უნდა „იმავე პირველითა, ცოტათა კოკითა ტბილი“ გამოელოთ, სწორედ „იმავე პირველითა საწყეთათა“ მოერთმიათ და კათალიკოზიც აღთქმას უდებდა: „არა შეგიცვალოთ და არცა კოკა და ლიტრა გაგიდიდოთ“-ო (ისტ. საბ. III, 33. 34),

უნდა აღინიშნოს, რომ „მონასტრული დიდი კოკა“ ერთს 1246—50 წ. სიგელშიც იხსენიება (ქ.ჯი II, 129), მაგრამ შესაძლებელია აქ იგულისხმებოდეს მხოლოდ ჩვეულებრივი განსხვავება, რომელიც ქალაქურსა და სოფელურს, სეფესა და საერთო საწყაოსა-საზომებს შორის მუდამ და ყველგან არსებობდა.

ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ ლიტრის ზომის ოდენობა დროთა განმავლობაში შეცვლილა. ცვლილების პროცესი მარტო მისი ოდენობის გადიდებით ხასიათდება: მაგ. 1524 წ. მცხეთის სიგელში მოხსენებულია „გორული ლიტრა“, რომელიც „ოთხასით მუტყლითა“ განისაზღვრებოდა (ისტ. საბ. II, 33). რათგან „მუტყალი“ იგივე „მიტყალი“ ანუ მისხალია, მაშასადამე ირკვევა, რომ მე-XVI ს. პირველ მეოთხედში 1 გორული ლიტრაში მხოლოდ 400 მისხალი ყოფილა.

გაცილებით უფრო მოზრდილი გამოდის ვახტანგ VI და საბა ორბელიანის დროინდელი ლიტრა. თუმცა მათ პირდაპირ ნათქვამი არა აქვთ, თუ რამდენს მისხალს შეიცავდა მაშინდელი ლიტრა, მაგრამ ამის გამოანგარიშება შეიძლება.

საბა ორბელიანის ცნობით „პირველ ჟამთა ლიტრა უმცირეს იყუნეს ვიდრე აწინდელია, ვითარცა აწ არს ჩუეულება ჰრომეელთა, ეგრე იყო პირველად ყოველთაგან“-ო. თუ საბას დაუუჯერეთ პირვანდელი ქართული 1 ლიტრა 12 უნკიას იწონიდა, ე. ი. მაშინდელი ლიტრა მართლაც რომაული libra ლიტრა ყოფილა, რომელიც = 12 unciae (H. Nissen. Griechische und römische Metrologie: Handb. d. klas. Alterthumswiss. I, 678). ანანია შირაქელიც ლიტრის წონაზე ასეთსავე ცნობებს გვაწვდის (*მ. ლ. გ. ხ. ა. წ. წაყარაძის ჯაჟილუ* და *კუთიე ზაქანჯაყ* 89, 90). მაგრამ მხითარ გოში (XII ს.) ამტკიცებს, რომ „ერთი ლიტრა 100 დრამა ზეთს იწონის“-ო (*წათაათაზნაყჩე* გვ. 315). რაკი საბას ცნობით „ათი დრამა ერთი უნკია“ იყო (ლექსიკ.), ხოლო ლიტრაში 12 უნკია ითვლებოდა, ორბელიანის სიტყვით 1 ლიტრა 120 დრამიანი, ანუ 20 დრამით მხითარ გოშის ნაჩვენებზე მოზრდილი გამოდის.

თავის დროინდელ ლიტრაზე სახელოვანს ქლ მეცნიერს ნათქვამი აქვს: „ახალი ლიტრა აღმოსავალთა აწ რომ არის“ ასე უნდა იყოს გამოანგარიშებულიო: „ოცდაათცამეტი მიტყალი და ნახევარი—ერთი თუნტია, რომელ არს სტილი. ხოლო ქალაქითი-ქალაქად ლიტრის წონა სადამე ოცის თუნტისაა, სადამე მეტი და სხევაგან ნაკლებია“-ო (ლექსიკ. იხ. ლიტრა). რაკი სტილში 33 $\frac{1}{2}$ მისხალი ყოფილა, მაშასადამე ლიტრა 661 მისხალი გამოდის. მაგრამ ეს ლიტრა საშუალო ზომისა ყოფილა და ამაზე მოზრდილიცა და ნაკლებიც არსებობდა.

ვახტანგ VI ქლი წონის სისტემა ასე აქვს განმარტებული: „აწ ეს მოგახსენოთ ლიტრა რა არის, ან კოდი და ან კოკა: 3 მინალთუნისა და ათი შაურის წონა ერთი სტილი არის.

ხუთი სტილი. ერთი ჩარეკი არის.

ოთხი ჩარეკი ერთი ლიტრა არის“-ო (სამართლის წიგნი, კარი ვალისა). მაშასადამე 3 მინალთუნისა და 10 შაურის წონა = 1 სტილს. 1 შაური-

კი=2/3 მისხალს. რათგან 3 მინალ. და 10 შაური =70 შაურს, ამგვარად 1 სტილი=70×2/3 მისხალს ანუ 28 მისხალს.

ხოლო რაკი 1 ლიტრაში 4 ჩარეკი, ანუ 20 სტილია, მაშ ვახტანგ მეფის ცნობით 1 ლიტრაში 560 მისხალი ყოფილა.

ამით ცხადი ხდება, რომ 1524 წ. გორულ ლიტრასთან შედარებით, რომელიც მხოლოდ 400 მისხალს შეიცავდა, მე-XVIII ს. დამდგვის ქართული 560 მისხლიანი ლიტრა ორი საუკუნის განმავლობაში 160 მისხლით გაზრდილა, ხოლო თუ საბა ორბელიანისაგან აღწერილ საშუალო ზომის ლიტრას შევადარებთ, ლიტრა 261 მისხლით გადიდებული გამოდის.

რათგან საბა ორბელიანი და ვახტანგ მეფე თანამედროვენი იყვნენ, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ 560 მისხლიანსა და 661 მისხლიან ლიტრას შორის განსხვავება მხოლოდ ერთი და იმავე ხანის მცირე და საშუალო ლიტრების განსხვავებულობით აიხსნება, მაგრამ ამ ორ ლიტრას შორის განსხვავება 101 მისხლით განიხსნაზღვრება და ეს-კი საქმოდ დიდი რიცხვია, რომ ამგვარი განმარტება დამაკმაყოფილებლად ჩაგვეთვალა.

აკად. გვლდენშტედტს აღნიშნული აქვს, რომ 1772 წ. ლიტრაში 4 ჩარეკი იყო, ჩარეკში 5 სტილი ითვლებოდა და სტილი კიდევ 36 მისხალს შეიცავდა (Reise 359). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მაშინდელი ლიტრა 720 ლიტრიანი ყოფილა უკვე (36 მისხალი×20) და არა 560, ან 661 მისხლიანი, როგორც საბასა და ვახტანგ მეფესა აქეთ აღნიშნული. განსხვავება 59 მისხალი ამ შეზღვევაშიც საქმოდ დიდია, რომ საბა ორბელიანის მიერ განსაზღვრული და 1772 წ. ლიტრა მხოლოდ ჩვეულებრივ დიდ და პატარა საზომად ვიცნათ. ყველა ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ 1524 წ. გორულ 400 მისხლიან ლიტრასთან შედარებით 1772 წ. აღმოს. საქართველოში მიღებული ლიტრა 320 მისხლით მოზრდილი ყოფილა.

აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველოსთვის „ლიტრა“ თუმცა საერთო საზომი იყო, მაგრამ, როგორც აკად. გვლდენშტედტის 1772 წ. აღნუსხული ცნობითგან ჩანს, ერთი მეორისაგან წონით ცოტათი მაინც განსხვავდებოდა და თუ აღმოსავლეთს საქართველოში იგი 83/100 გირვანქას უდრიდა (Reise 359), დასავლეთში იგი თურმე მხოლოდ სრულს 8 გირვანქას იწონიდა (იქვე 393).

გამოსარკვევი გვაქვს ეხლა პირვანდელი ქართული ლიტრის ოდენობა, რომ შემდეგ მისი და მერმინდელი ლიტრების შედარებითი სიდიდის განსაზღვრა შესაძლებელი იყოს.

უძველეს და საბა ორბელიანის დროინდელი ლიტრების სიდიდის განსხვავების გასათვალისწინებლად უნდა შემდეგი რიცხვითი ცნობები მივიღოთ მხედველობაში. მისი სიტყვით თავდაპირველი ლიტრის შემადგენელ კერატში 4 ქრთილის მარცვალი ყოფილა: „ოთხი ქრთილის მარცვალი—ერთი კერატია, ექვსი კერატი—ერთი გრამმა, ოთხი გრამმა—ერთი დრაჰკანია.. სამოცდა ოთხმეტი დრაჰკანი—ერთი ლიტრაა“—(ლექსიკ.). მაშ. 1 ლიტრა=72 დრაჰკანს=

=72\4 გრამმას, ანუ 288 გრამმას=288×6 კერატს, ანუ 1728 კერატს.

ხოლო ახალი ლიტრის შედარებითი სიდიდის გამოსარკვევად უნდა გვახსოვდეს, რომ „ოთხი ქრთლის მარცვალი—ერთი ყარათია, რომელ არს კერატი, სამი კერატი--ერთი დანგია, ექვსი დანგი—ერთი დრამია, დრამახევარი—ერთი მიტყალია“ (ს. ორ. ლექსიკ. ლიტრა).

ხოლო უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ საბას სიტყვით ახალი ლიტრა 661 მისხალს შეიცავს. ამგვარად ამდროინდელი 1 ლიტრა=661×9 დანგს, ანუ 5949 დანგს=5949×3 კერატს, ანუ 17847 კერატს.

რაკი კერატი და ყარათი ერთი და იმავე ოდენობისა დაჩენილა, ირკვევა, რომ თუ პირვანდელი ლიტრა 1728 კერატს შეიცავდა, მე-XVIII-ს. ლიტრა-კი უკვე 7847 კერატიანი იყო. მაშასადამე თავდაპირველ ლიტრასთან შედარებით, ახალი, ე. ი. მე-XVIII ს. დამდეგის ლიტრა 10,32...ჯერ გადიდებული ყოფილა. რაკი პირვანდელი ლიტრა 1728 კერატიანი ყოფილა და კერატი, როგორც დაერწმუნდით რომელს სილიკვას უდრიდა, ცხადი ხდება, რომ თავდაპირველი ქართული ლიტრა, როგორც საბა ორბელიანსაც აქვს აღნიშნული, მართლაც რომელი ლიტრის ოდენა ყოფილა: ცნობილია, რომ რომელი ლიტრაც ქართულივით 1728 siliqua-ს შეიცავდა (იხ. Nissen. L. c. 848).

მერმინდელ ლიტრებთან შესადარებლად 1728 კერატის შემცველი პირვანდელი ქართული ლიტრის ოდენობა მისხლობრივ უნდა გამოვიანგარიშოთ. ამისათვის 1728 უნდა 27 კერატად გავყოთ, რათგან საბა ორბელიანის ცნობით, როგორც დაერწმუნდით, მისხალი 27 კერატს შეიცავდა. ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოში მიღებული ლიტრა თავდაპირველად 64 მისხალს უდრიდა წონით.

ჩვენ ვიცით, რომ არაბთა სახალიფოში ორნაირი ლიტრა, ანუ როგორც არაბები ამბობდენ, „რიტლ“—იყო მიღებული: ერთი იყო ერაყული რიტლი, რომელიც 96 მისხალს შეიცავდა და რომლისგანაც რუსული გირვანქაა წარმომდგარი, მეორე-კი განსაკუთრებული რიტლი, ანუ ლიტრა იყო, რომელიც მხოლოდ 64 მისხალს შეიცავდა (იხ. კვეტკოს შესანიშნავ გამოკვლევებზე დამყარებული ცნობები პროფ. ილ. კაუფმანის Русский фунт, его развитие и происхождение в связи с исторією рус. денежных системъ съ древ. вѣсми: *Зап. Нулиз. отд. Арх. Общ.* I, 174). შემომოყვანილმა გამოანგარიშებამ დაგვარწმუნა, რომ თავდაპირველი ქართული ლიტრაც 64 მისხლიანი ყოფილა. ეს გარემოება სრული უეჭველობით ცხად-ჰყოფს, რომ ქართული ლიტრას ერაყულ ლიტრასთან არაფერი ჰქონდა საერთო და განსაკუთრებულს არაბულ რიტლს უდგებოდა. თავის ადგილას გამორკვეული გვქონდა, რომ ქართული თავდაპირველი 1728 კერატიანი ლიტრა ოდენობით 1728 სილიკვიან რომელს libra-ს წარმოადგენდა. ამ საზომის ქართული სახელი ლიტრა ბერძნული გამოხატულებაა და ეს გარემოება იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ ჩვენ წინაპრებს რომელი ლიტრა ბერძნული კულტურული გზით უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული.

ამისდა მიხედვით თავდაპირველი ქართული ლიტრა რომაულის მსგავსად 327,45 გრამის შემცველი უნდა ყოფილიყო. გორული 400 მისხლიანი ლიტრა-კი 5,103 გრამში $\times 400$, ანუ 2041,2 გრამის შემცველი იქმნებოდა. ვახტანგ მეფის მიერ აღწერილი 560 მისხლიანი ლიტრა მეტრული სისტემით ნანაგარი-შევი 2857,68 გრამის წონა იქმნებოდა, საბა ორბელიანის 661 მისხლიანი ლიტრა კიდეც 3373,083 გრამიანი უნდა ყოფილიყო. დასასრულ 1772 წ. 720 მისხლიანი ლიტრა წონით 3674,16 გრამი უნდა ყოფილიყო.

ზემომოყვანილი გამოანგარიშების სისწორის გასაგებად შეიძლება აკად. გვლდენშტედტის ცნობის გამოყენება მაშინდელი ქართული ლიტრის წონითი ოდენობის შესახებ, რომ ეს ცნობა ერთგვარს ექვს არ იწვევდეს. მისი სიტყვით 1772 წ. 1 ლიტრა აღმოსავლეთ საქართველოში $8\frac{3}{4}$ ანუ 8,75 რუს. გირვანქას უდრიდა. ამავე დროს ქართული აღრიცხვით 1 ლიტრა მისივე ცნობით 720 მისხლს შეიცავდა. 720 მისხალი რუსულ გირვანქებად რომ ვაქციოთ და ამისათვის 720 მისხალი 96 მისხლად გავყოთ, რათგან რუსული გირვანქა ერაყული ლიტრავით 96 მისხლს შეიცავდა, გვექნება 7,5 რუს. გირვანქა 8,75 მაგიერ. მეორეს მხრით 8,75 რუს. გირვანქა რომ მისხლებად ვაქციოთ, 840 მისხალი გამოდის ქართულ ლიტრაში და არა 720, როგორც აკად. გვლდენშტედტის ცნობის თანახმად უნდა ყოფილიყო. ამიტომ გერმანელი მეცნიერის ცნობაში ან ერთგან, ან მეორეგან რაიმე შეცდომა უნდა იყოს.

თავის ადგილას საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მეორე წიგნში გამოკვეულია, რომ მე-XV ს-ში ერთგვარი ფინანსიური მოსაზრებით საზომები, მეტადრე ლიტრა და კოკა იქმნა გადიდებული. ლიტრის ოდენობის ზემომოყვანილი რიცხვებულად განსაზღვრის შემდგომ, შესაძლებელია ისიც გამოკვეულ იქმნეს, თუ სახელდობრ რამდენად გაუდიდებიათ ლიტრა მე-XV ს-ში. როგორც დაერწმუნდით გორული ლიტრა 1524 წ. 400 მისხლიანი ყოფილა. თუ მე-XV ს-ის ლიტრასთან შედარებით 1524 წ. გორული ლიტრა კიდეც გადიდებული არ იყო და მე-XV ს. ლიტრის ოდენა დარჩა, მაშინ ცხადი ხდება, რომ თავდაპირველთან შედარებით მე-XV ს-ის გადიდებული ლიტრა ექვსჯერ მოზრდილი ყოფილა. მაგრამ აქ ორი გარემოება გასათვალისწინებელი: ერთი ის, რომ გორული ლიტრა, ვითარცა ქალაქური საზომი, სოფლურზე უფრო ნაკლები უნდა ყოფილიყო, ნამდვილი გადიდებული საზომები-კი გადასახადებისათვის იყო შემოღებული სოფლად, მაშასადამე ხალხის უმრავლესობა ქალაქურს ლიტრას-კი არა, არამედ ამაზე უფრო მოზრდილსა ხმარობდა. ამიტომ ლიტრის გადიდების ზემოაღნიშნული ოდენობა ნამდვილზე ცოტა ნაკლები იქმნება. მეორეც ის, რომ იმ ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხის გამოსარკვევად, თუ რამდენად იქმნა მე-XV ს-ში ლიტრა და კოკა გადიდებული მე-XIII—XIV სს-ებთან შედარებით, უნდა აუცილებლად ვიცოდეთ, საზომების გადიდება მხოლოდ მე-XV ს-ითგან დაიწყეს, თუ ამგვარი ხერხი წინათაც ყოფილა ოდენზე ნახშირი, და თუ იყო რამდენად იყო გადიდებული და რა ოდენობის იყო ლიტრა და კოკა მე-XIV ს-ში. როდესაც ეს უკანასკნელი გარემოება გამოკვეული გვექმნება, მხოლოდ მაშინ გვეცოდინება დანამდვილებით, თუ რამდენად იქმნა მე-XV ს.

საზომები წინა საუკუნესთან შედარებით გადიდებული და თანაც გამოირკვევა, რამდენად მძიმე ტვირთი უნდა ყოფილიყო ხალხისათვის ეს თავისებური ფინანს-სიღური საშუალება.

საზომების მოწესრიგების შესახებ ძველი ერთი საგულისხმო ცნობა არაბ ისტორიკოს ბელადორისა აქვს. მისი სიტყვით ქ. ბარდავის მცხოვრებლებმა სომხეთის ამირას აღჯარაჰ აბდალაჰს (მე-VIII ს. ქ. შ.) შესწივლეს თურმე ქალაქში საწონისა და საწყაოს საზომები მრავალი და სხვადასხვანაირი ტრიალებსო და ამის შემდგომ ამირამ სწორე, ერთგვარი და სამართლიანი საზომები შემოიღო (Sauvairé, Matériaux etc. III, mesures: *Journal asiatique* 1886 წ. fevr-mars-avril, გვ. 155—6). იყო ამის მსგავსი რამე არაბთა ბატონობის დროს საქართველოშიაც თუ არა, ჯერ არა ვიცით რა. მოხდა თუ არა საზომების რაიმე ცვლილება საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდგომ მე-X ს-ითგან მოყოლებული, პირდაპირი ცნობები ამაზე არ მოგვეპოვება, მაგრამ რაკი მე-XI—XIV სს-ის საბუთებში და ძეგლებში დიდი და „ცოტა ლიტრა და კოკა“ არ იხსენიება, საფიქრებელია, რომ ამ დროს თითქოს საზომები გადიდებული არ უნდა ყოფილიყვნენ. თუმცა ამ შემთხვევაშიც მსჯელობის დროს, მაშინდელი საბუთების შედარებით სიმცირის გამო სიფრთხილე გვმართებს: იქნებ „მონასტრული დიდი კოკა“, რომელიც გელათს, როგორც 1246—50 წ. სიგლითა მტკიცდება (ქეზი II, 129), ჰქონია, სწორედ საზომების საქართველოში გადიდების დასაწყისის, ან უკვე მანამდევ არსებობის მომასწავებელი იყოს? თუმცა ესეცაა საფიქრებელი, რომ აქ ისეთსავე საზომთა დამირისპირებასთან გვეკონდეს საქმე, როგორც ქალაქურსა და სოფლურს, ჩვეულებრივსა და სეფე საზომთა შორის ყოველთვის არსებობდა, და გელათის სიგელში ნახსენები მონასტრული დიდი კოკა შესაძლებელია გელათის მონასტრის სეფე კოკა იყო მხოლოდ. მაგრამ როგორც თავის ადგილას გამორკვეული იქნება, კოკის უკვე ძველად გადიდების უტყუარი ნიშნები მოიპოვება, ლიტრისა-კი ჯერჯერობით მაინც არ ჩანს ისე, რომ ლიტრის გადიდების პროცესი თითქოს მე-XIII ს. შემდგომ უნდა ეგულისხმოს.

კაბიწის წონითი ოდენობის გამორკვევისათვის ძალიან ცოტა, სულ ორიოდ, ცნობა მოიპოვება. შეიძლება მაგ. 1520 წ. ქვათახევის სიგელი იქმნეს ამ მიზნით გამოყენებული, სადაც ნათქვამია, რომ შეწირული ყმა ალაპის გადასახდელად „მიიღებდეს ქვათაქვეს ოთხასსა პურსა ერთისა კაბიწისა ნამცხუარსა ასრე, რომე თითო პური თითო გორული ჩარეჟი იყოს“-ო (ქეზი II, 347—8 და ისტ. საბ. II, 30). თ. ყორდანიას ამისდა მიხედვით კაბიწის ოდენობის გამორკვევას ცდილობდა.

მაგრამ ამგვარი ცნობითა და იმგვარი გამოანგარიშებით ზედმიწევნითი რიცხვის განსაზღვრა შეუძლებელია, რათგან ჯერ ერთი პურის ფქვილის მატების რაოდენობა და გორული ჩარეჟის ოდენობაც არის გასათვალსწინებელი გამოსარკვევი.

ზემომოყვანილ რთულ გამოანგარიშებას დაევით მეფის 1524 წ. სიგელის მკაფიო ცნობა ემოხინება, რათგან იქ პირდაპირ არის ნათქვამი „თხუთმე-

ტი კაბიწი პური ათიანით ლიტრი თაა—ო (ისტ. საბ. II 33). მაშასადამე კაბიწი ში ათი ლიტრა ყოფილა. რასაკვირველია მარტო ის გარემოებაც, რომ აქ კაბიწის ლიტრითი რაოდენობა განსაზღვრულია, ცხადყოფს, რომ ათ ლიტრიან კაბიწს გარდა სხვა ოდენობისა ც არსებობდა მაშინ. მაგრამ ჩვენთვის ისიც ფრიად საყურადღებოა, ერთი ზომის კაბიწის ლიტრითი რაოდენობის შესახებ გარკვეული და უდავო ცნობა რომ მაინცა გვაქვს.

უნდა აღნიშნული იყოს, რომ კაბიწის შესახებ ცნობა საბა ორბელიანსაც მოეპოვება ლექსიკონში და იქ ნათქვამია, რომ „კაბიწი სამი კოდი, გინა სამი გრივი, სადამე ათს კოდს კაბიწად იტყვიან“—ო. საბას უკანასკნელი სიტყვები, „სადამე“, ზოგან 10 კოდს კაბიწს უწოდებენ „იტყვიან“—ო, გვაფიქრებინებს, რომ ამ საზომის ოდენობა მას წიგნური გზით-კი არ უნდა ჰქონოდა შეთვისებული, არამედ მისდროინდელ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ჯერ კიდევ შერჩევილი ყოფილა და მისი სიდიდის შესახებ ზეპირი ცნობების შეკრება-კი შეიძლებოდა. არც გასაკვირველია, რათგან კაბიწი ცენტრალამალში-კი იხსენიება. მაგრამ ამისდა მიუხედავად საბას ზემომოყვანილი ცნობა იმდენ შეუსაბამობას შეიცავს, რომ უეჭველია აქ რაიმე დამახინჯებული უნდა იყოს.

ერთი თვალის გადავლებითაც ადამიანი შეამჩნევს, რომ ათლიტრიანი კაბიწი და სამგრივიანი, ან 3 კოდიანი, მით უმეტეს ათკოდიანი კაბიწი ერთმანერთზე ძალიან შორიშორს უნდა ყოფილიყო აკად. გვლდენ შტედტის აგან ვიციტ, რომ 1772 წ. ათი ლიტრა 1 კოდს შეადგენდა, მაშასადამე 1524 წ. კაბიწი სწორედ 1 კოდს უდრიდა. ამის გამო საბა ორბელიანის ცნობა კაბიწის სიდიდის შესახებ მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება სამართლიანად იქმნეს მიჩნეული, თუ კაბიწი მე-XVIII ს. დამდეგისათვის სამჯერ და ათჯერაც გადიდებულად ვიგულისხმეთ.

აბუ აბდალლაჰ მუჰამმედ იბნ-ახმედ იბნ-აჟუსუფ ალ-ქიატიბ ალ-ხეარეზმის ცნობით ერაყის „კაბიწი“, ანუ როგორც მას აქვს ნათქვამი „კაფიზი“ 25 რიტლს ანუ ლიტრას შეიცავდა (Liber Mafsih al-alum, G. van-Vilotein-ის გამოც., გვ. 4V). ერაყის ლიტრა ქართულზე საგრძნობლად ნოზრდილი, 32 მისხლით უფრო დიდი იყო, როგორც უკვე გამოკვეული გვქონდა, და თანაც ამგვარი დიდი ერაყული ლიტრიან ერაყულ კაბიწში, ათის მაგიერ, როგორც ქართულ კაბიწში ითვლებოდა, 25 ყოფილა, მაშასადამე იგი ქართულ კაბიწს ძალიან დაშორებული ყოფილა.

იმავე ავტორის სიტყვით კუუასა და ბაღდადში კაბიწი ში 8 მაკკუკი, მაკკუკში 3 ქილჯე, ქილჯეში 6 დირჰემი ანუ დრამა ირიცხებოდა (გვ. 14). მაშასადამე იქაურ კაბიწში 144 დრამა ყოფილა. ხოლო ქ. ბასრის კაბიწში 4 მაკკუკი ყოფილა, მაკკუკში-კი 15 რიტლი, თითო რიტლში—128 დრამა (იქვე). ბასრის კაბიწი ამგვარად 60 რიტლიანი, ანუ ლიტრიანი გაზოდის და 6680 დრამიანი. ცხადია არც ეს კაბიწი უდგება ქართულს ათ ლიტრიან კაბიწს.

ამ ქართულ ათ ლიტრიან კაბიწს მხოლოდ უძველესი სასანური კაბიწი შეიძლება შეედაროს. მავარდის შაჰი ხოსრო ანუ

შირვანის (590—628) შესახებ აქვს ნათქვამი, რომ მან გადასახადთა სისტემა მოაწესრიგა და ერთ გრივზე ერთი კაბიწი სულადად და ერთი ღირძემი ფულად გადააკეთათა. მაშინ კაბიწი რვა რიტლს, ანუ ლიტრას იწონიდა (იხ. ეს ცნობა Alfred von Kremer-ის *Culturgeschichte des Orients I*, 260 შენ. 1), ცხადია ქართული 10 ლიტრიანი კაბიწი ამ სასაბურთო ლიტრიან კაბიწს უდგება და არა 25, მით უმეტეს 60 ლიტრიან არაბულ კაბიწს. რაკი 1524 წ. ზემომოყვანილ საბუთში ხაზგასმით არის კაბიწის ათლიტრიანობა აღნიშნული, საფიქრებელია ამაზე მომცრო კაბიწიც იქნებოდა და ამგვარ კაბიწად ალბათ 8 ლიტრიანი ითვლებოდა.

გრივის სიდიდის განსაზღვრისათვის ქართულ წყაროებში ჯერჯერობით არაერთი ცნობები არ მოგვეპოვება. რკონის 1259 წ. სიგლითგან მხოლოდ იმის გამორკვევა შეიძლება, რომ გრივი კაბიწზე მოზრდილი საზომი იყო, კაბიწი გრივის შემადგენელი ნაწილი ყოფილა. იქ ნათქვამია: „ხუთ-ხუთი გრივი ხუარბალი მიეცემოდეს... სეფითა კაბიწითა“-ო (ქები II, 136). საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში აღნიშნული აქვს: „უხეკიას თარგმანში ეწერა—„ოცდა ორი ქსესტი ერთი გრივია“, ხრონოგრაფში ეწერა—„ოცდაათი მოდი ერთი გრივია“. საწყეო თემითი-თემად უღიდესი არის და უმეტესიცა, მაგრამ ოცდიორი ქსესტი უფრო სწორესა ჰგავს“-ო (გვ. 61). ამ სიტყვებითგან ირკვევა, რომ რათგან საბას დროს გრივი ცხოვრებაში სრულებით დაიწყო სიტყვა იყო და წერილობით წყაროებშიც უთუო ცნობა ვერსად ამოუკითხავს, გრივის ოდენობა მას ზედმიწევნით ვერ გამოურკვევია.

საშუალო საუკუნეების სომეხთა მათემატიკოსს ანანია შირაკელსაც აღნიშნული აქვს 1 გრივი 22 ქსესტიაო. ერემიას სომხურ თარგმანშიც იგივე სწერია (იხ. ავგერიანის *Բացատրութիւն չափույ և կշիռց Նախնսոց* გვ. 67).

საბა ორბელიანის ცნობების აღრეულობა ცხადი შეიქმნება ჩვენთვის თუ გავიხსენებთ, რომ მისივე სიტყვით მოდიც 22 ქსესტიანი საწყაო იყო (ლექსიკ. 192). მაშასადამე ისე გამოდის, თითქოს გრივი და მოდი ერთი და იმავე ოდენობის საწონი ყოფილიყვნენ. ეს-კი სრულებით ეწინააღმდეგება ხრონოგრაფის ზემომოყვანილ ცნობას, რომლის მიხედვით გრივში 30 მოდი უნდა ყოფილიყო. რკონის სიგელის ზემომოყვანილი ცნობით დანამდებლებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ გრივის შემადგენელ ნაწილად კაბიწი ყოფილა. გამოსარკვევია მხოლოდ თუ სახელდობრ რამდენ კაბიწს შეიცავდა გრივი. ქართულ წყაროებში ამის შესახებ ცნობები ჯერ არ მოგვეპოვება.

აბდალლაჰ მუჰამმედ იბნ აჰმედ იბნ ალ-ქიათიბ ალ-ხვარეზმის სიტყვით—კი ხვარასნული „ჯერიბ“-ი ანუ გრივი სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვანაირი იყო, მაგრამ საერთოდ ერთი გრივი 10 კაბიწს შეიცავდა (*Liber mifatih al-olum*, გამოცემა G. von Heuten, Lugduni Batavorum 1895 წ. გვ. 49). ცნობილია, რომ „ჯერიბ“-ი ანუ გრივი და კაბიწი

სივრცის საზომებადაც იხმარებოდნ და აქაც იმავე ავტორის სიტყვით 1 კა-
ბიწი ჯერბის $\frac{1}{10}$ შეადგენდა (გვ. 76).

დანგის ოდენობაზე ვახტანგ მეფეს ნათქვამი აქვს, რომ „ოთხი ქე-
რის მარცვალი ერთი ცერცვის მარცვლის წონა არის“ და „ერთს ცერცვის
მარცვალს ყირათიუ ქვიან-ო. სწორედ „ოთხი ცერცვის მარცვალი ერთი დანგი
არის“-ო (სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა § 16). ამგვარად დან-
გი 4 ყირათის ანუ კერატის ოდენა ყოფილა. რათგან კერატი 0,189
გრამს უდრიდა, 1 დანგი 0,756 გრამის წონა უნდა ყოფილიყო.
საბა ორბელიანის სიტყვით-კი „დანგი სამის კერატის წონა“ იყო (ლექსიკ),
ე. ი. 1 ოვოლს უდრიდა და 0,568 გრამში უნდა ყოფილიყო. ამავე ავტორს
სიტყვა ლიტრის ქვეშე დანგის სიდიდეზე ნათქვამი აქვს: „ოკი დანგი ერთი
სატირია“-ო, ხოლო „უნკია არს ორი სატირია“-ო. რაკი 20 დანგი=1 სატირს,
1 დანგი $\frac{1}{20}$ სატირი ყოფილა, ხოლო $\frac{1}{2}$ უნკია=1 სატირს. ამგვარად 1 დან-
გი= $\frac{1}{2}$ უნკია : 20 ანუ $\frac{1}{40}$ უნკიას. მაგრამ რათგან საბასივე სიტყვით 1 უნკია
=144 კერატს უდრიდა, 1 დანგი ყოფილა 144 : 40 ანუ 3,6 კერატი. ეს ცნობა
თვით საბა ორბელიანის ზემომოყვანილი ცნობისაგან განსხვავდება და ვახ-
ტანგ მეფისას უფრო უდგება.

„დრამა“ წყაროებში არსად არის განსაზღვრული და მის ოდენობაზე
მხოლოდ საბა ორბელიანს აქვს ცნობა. „ოთხი დანგი ერთი დრა-
მია“-ო, ნათქვამია მის ლექსიკონში იქ, სადაც ძველ ლიტრაზე აქვს საუბარი
(იხ. ლიტრა). რაკი ამავე ავტორის სიტყვით დანგი 3 კერატს უდრიდა, დრამა
საბას აზრით თავდაპირველად თითქოს 12 კერატის წონა უნდა ყოფილიყო.
იქ-კი, სადაც საგანგებოდ დრამაზე აქვს საუბარი, საბას უწერილი, რომ „დრამა
ექვისის დანგის წონა“ არისო (ლექსიკ. იქაც, სადაც ის „ახალ ლიტრა“-ზე
მსჯელობს, ამბობს „ექვისის დანგი—ერთი დრამია“-ო (ლექსიკ. ლიტრა).
მაშასადამე, დრამა 18 კერატიანი საზომი გამოდის და არა 12 კერატიანი, რო-
გორც ეს ძველი ლიტრის ქვეშე მოყვანილ განმარტებაში არის აღნიშნული. 6
დანგიანი დრამის შესახები ცნობა სწორე, ოთხდანგიანი დრამის შესახები
განმარტება-კი შეცდომა უნდა იყოს. ხოლო, რათგან რომაული დრაქმაც,
რომელიც უეკველია ქართული დრამის წინაპარი უნდა იყოს, ქართული დრა-
მავით 18 siliqua-ს, ანუ კერატს შეიცავდა ამის გამო ქართული დრამაც რომა-
ულ დრამავით ალბად 3,411 გრამს უდრიდა.

„ჩაგირდაგი“ ჯერ-ჯერობით ქართულ საისტორიო და იურიდიული ან
ეკონომიური ხასიათის ძეგლებში არსადა ჩანს და მხოლოდ საბა ორბელიანს
აქვს შეტანილი ცნობა თავის ლექსიკონში, რომელშიაც ნათქვამია: „ჩაგირ-
დაგი დრამის მეხუთედია“-ო (იხ. ლიტრა). ამავე საზომზე ჩვენს
ლექსიკოგრაფს საგანგებოდაც აქვს განმარტება და იქ ამბობს, რომ „ჩაგირ-
დაგი გინა ჩაგორდაგი ი სხუათა ენაა, ქართულად ვოილი 3 კვიანი
დანგისა მეხუთედია“-ო (ლექსიკ.) ვოილის განმარტებაში ნათქვამია: „კვილინი
(sic) დრამის მეექვსედია“-ო (იქვე).

ჩაგირდაკი მართლაც უცხო სიტყვაა, თურქულითგან არის შემოსული *جك* „ჩეკირდეკ“ იქ კურკას, თესლს და საწონს გრანსა ჰნიშნავს. რაკი უკანასკნელ განმარტებაში „ვიოლი“ საბა ორბელიანს ღრამის მეექვსედად აქვს აღნიშნული, საფიქრებელია, რომ ლექსიკონის ტექსტში ეს ტერმინი დამახანჯებულია და ვიოლის მაგიერ უნდა „ოვოლი“ წერებულყო, რათგან ბერძნულ დრახმაში მართლაც ოვოლი (1 $\mu\alpha\chi\mu\iota$ = ბჰასი: Nissen, op. cit. 847) ითვლებოდა. თუ ჩვენი შესწორება სწორება, მაშინ ირკვევა რომ ჩაგირდაკი იგივე „ოვოლი“ (ბჰასი: *obulus*), იყო და ღრამის, ანუ დრახმის $\frac{1}{6}$ უდრიდა. ხოლო რაკი ღრამა 18 კერატს შეიცავდა, ჩაგირდაკი ანუ ოვოლი 3 კერატის წონა ყოფილა. რომაული ოვოლი მართლა = 3 *siliquae*, ანუ 0,568 გრამს (Nissen, op. cit. 848).

კოდის სიდიდის გამოსარკვევად მე-XVI-XVII ს. ს. ძეგლებში ჯერ ცნობები არა ჩანს.

ვახტანგ VI ცნობით-კი „ადგილია კოდი რვა-ლიტრიანი ა, ადგილია ათი, იქნების რომე თორმეტლიტრიანიც იყოს“-ო (სამართ. წიგნი, კარი ვალისა). მართლაც თვით დასტურლამამლშიაც-კი იხსენიება პური „ათლიტრიანი თა კოდი თა“ (გვ. 44) და ქერი „რვალიტრიანი თა კოდი თა“ (გვ. 31). რვალიტრიანი და ათლიტრიანი კოდი დავით გარეჯის მონასტრის 1712 წ. გუჯარშიც არის მოხსენებული (თ. ჟორდანიას ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, გვ. 64 და 66).

საბა ორბელიანსაც აქვს აღნიშნული, რომ „კოდი ადგილითი-ადგილ მეტ-ნაკლები იციან“-ო. მაგრამ ამასთანავე ნათქვამი აქვს, თუ „სწორი საწყყავი“ რამდენ ლიტრიანი უნდა ყოფილიყო. „სწორ“ კოდად ისეთი ლიტრა ითვლება, რომელშიც „ახლითა ლიტრი თა ათი ლიტრა შთაიტიოს“-ო (ლექსიკონი).

ამგვარად შეიძლება ითქვას, რომ, თუ ამაზე უწინარეს არა, უკვე მე-XVIII ს. დამდევითგან მაინც წესიერ და კანონიერ კოდად ათ ლიტრიანი ითვლებოდა. აკად. გულდენშტედტსაც აღბეჭდილი აქვს, რომ 1772 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში კოდი 10 ლიტრას უდრიდა („Kot wiegt 10 Litra“: Reise 359). მაშასადამე, 10-ლიტრიანი კოდი ისევე კანონიერ საზომად ყოფილა მიჩნეული. რვალიტრიანი ამ დროს რასაკვირველია პატარა კოდად, თორმეტლიტრიანი-კი დიდ კოდად იქმნებოდა მიჩნეული. აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოში გვლდენშტედტის ცნობისდა მიხედვით მე-XVIII ს. მესამე მეოთხედში კოდი უკვე აღარა ჩანს.

ბუნებრივად იბადება საკითხი, რომელი ამ სამი ზომის კოდთაგანი უნდა იყოს თავდაპირველ კოდად მიჩნეული? ის გარემოება, რომ კოდი თავდაპირველად და მე-XVI ს.—მდე არ იყო, გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია მას რომელიღაც წინანდელი საზომის ადგილი ჰქონდეს დაკავებული. საფიქრებელია, რომ „კოდმა“ სწორედ „კაბიწის“ ადგილი დაიკავა. ამას ჯერ ერთი ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სწორედ მაშინ, როცა კოდი შენოდის, დასავლეთ საქართველოში კაბიწის ხსენება ქრება და სამთავნელის

სარგოს გარიგების წიგნშიაც, როგორც დავრწმუნდით, კოდი სწორედ კაბიწის მაგიერ იყო შეტანილი.

მეორე გარემოება თვით კოდის წონითი ოდენობაა. კოდე რვა და ათლიტრიანი იყო. კაბიწიც, როგორც დავრწმუნდით, თავდაპირველად რვა ლიტრიანი იყო, მაგრამ უკვე მე-XX ს. ათლიტრიანიც იხსენიება. მაშასადამე კოდი თავისი წონითი ოდენობითაც უეჭველია კაბიწის შესატყვისობა ყოფილა. რაკი კოდის გაჩენის დროს კაბიწი რეალიტრიანიც იყო და ათიანიც, ამიტომ კოდი ვითარცა კაბიწის მოადგილე და ნაცვალი იმთავითვე რვიანიცა და ათიანიც იქმნებოდა.

მაშ რალა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა კაბიწის აღმოსავლეთ საქართველოში მაშინ, როდესაც კოდი უკვე იზმარებოდა და როცა საბუთებში ერთიცა და მეორე საზომიც გვხვდება? არსებობდა-ლა კაბიწი მხოლოდ ვითარცა წარსულის ნაშთი, თუ რაიმე განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონდა, ეს ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

თავისდა-თავად ცხადია, რომ რაკი კოდის ძირითადი ერთეული ლიტრა ყოფილა, თვით კოდის ოდენობაც ლიტრის ოდენობასთან ერთად უნდა, ან შესაძლებელია შეცვლილიყო და რამდენადაც ლიტრა იზრდებოდა, იმდენადვე კოდიც გადიდებულიყო.

ქილა და ფოხალი, საბუთებში და ძეგლებში სრული კოდის გარდა ნახევარი კოდიც იხსენიება ხოლმე. საბა ორბელიანის სიტყვით ამ ნახევარ კოდს თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონია, ერთის მაგიერ ორიც-კი. მას ნათქვამი აქვს, რომ „ქილა კი არს ნახევარ კოდი, რომელ არს ფოხალი“-ო, „ფოხალი—ნახევარ კოდი“-აო (ლექსიკ. „კოდი“). ვახტანგ მეფის ერთი ცნობა საშუალებას გვაძლევს ფოხალის სიდიდე გამოვარკვიოთ. ყაიყულის მოურავის სარგოზე გიორგი მეფის გარიგებაში სწერია: „მოურავისა არის სამი ფოხალი პური, სამი ფოხალი ქერი კომლის თავს წელიწადში უნდა მოსცენ, რომ იქნების სამი კოდი“-ო (დასტურლამალი 93). თუ ნ ფოხალი=3 კოდს, ცხადია 1 ფოხალი მართლაც ნახევარი კოდის წონა ყოფილა. ამგვარად ეს ცნობა საბა ორბელიანისას ადასტურებს. განსვ. პ. უმიკაშვილს დასტურლამალისათვის დართულ ლექსიკონში ფოხალზე ნათქვამი აქვს „საწყაო ხუთი ლიტრა ანუ 45 გირეანქა“-ო, ხოლო არა ჩანს, საითგან აქვს მას ეს ცნობა ამოღებული. რაკი 1 ფოხალი ნახევარ კოდს უდრიდა, იგი მართლაც 5 ლიტრის წონა უნდა ყოფილიყო.

„ქილა“ თაერეული იყო განთქმული. მაგრამ მონღოლთა საყაენოში სხვადასხვა ზომისაც იყო მიღებული.

ყაზან-ყაენმა 1301 წ. ერთგვარი საზომები დააწესა ყველგან თავის საბრძანებელში და სათანადო წარწერებით შემკული კანონიერი საქარბები გააკეთებინა, რომ ხალხი ვერავის მოეტყუებინა. სხვათა შორის „ქილას“ სიდიდეც იქმნა განსაზღვრული და დააწესა, რომ ქილაში 10 მენი, მენში 260 დრაჰმა უნდა ყოფილიყო (რამი დედინ: Hammer—Purgstall. Geschichte der Ilchane II, 160—161).

თუ საბა არ სცდება, როდესაც „ქილაკი“ და „ფოხალი“ ტოლ საზომებად მიიჩნია, მაშინ ქილას ანუ ქილაკის სიდიდეს ნახევარ კოდად, 5 ლიტრად უნდა ვიგულისხმოთ. თანამედროვე სამეგრულოში ქილა ანუ ქია 36—40 გირვანქას უდრის (იოს. ყიფშიძე. მეგრ. გრამატიკა, ლექსიკ. 343—344), ე. ი. მართლაც მე-XVIII ს. ნახევარ კოდის ოდენა არის. 2600 დრამის შემცველი ზემოხსენებული თავრეული ქილაც უდრის 18×2600 ე. ი. 46800 კერატს ანუ, მისხლად ქცეული, 46800:27 სწორედ 1733 მისხალს. რათგან კოდი მე-XVI ს. შემოდის, 1733 მისხლის ლიტრებად გამაზგარიშებისათვის უნდა 400 მისხლიანი ლიტრა ვაინც მივიღოთ სათვალავად და მაშინ თავრეული ქილა 4¹/₃ ლიტრა გამოვა. ე. ი. დაახლოვებით მართლაც ნახევარ კოდს ეთანასწორებოდა.

„ჰინას-ოდენობის შესახებ ცნობა 1772 წ. აკად. გვლდენშტედტისა აქვს შენახული, რომლის სიტყვითაც ჰინა 2 ლიტრას უდრიდა („Pina ist 2 Litera“: Reise, 359), ე. ი. კოდის მეხუთედს შეადგენდა.

„ბათმანი“ იხმარებოდა როგორც აღმოსავლეთს, ისევე დასავლეთ საქართველოში ბოლო დრომდის. მაგრამ იმ დროს როდესაც აღმოს. საქლოში აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით ბათმანი ლიტრის ოდენა საზომი იყო („Batman ist mit Litra gleich“: Reise 359), დასავლეთ საქართველოში ბათმანში 9 ჩარეკი ითვლებდა („Eiu Batman ist 9 Tscharek“: Reise 393), ლიტრაში-კი 4 ჩარეკი იყო მხოლოდ. ამგვარად ბათმანი ლიხთიმერეთში ორი ლიტრისა და 1 ჩარეკის ოდენა გამოდის. საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში „ბათმანი“ შეტანილი არა აქვს. მხოლოდ ევროპაში მოგზაურობის აღწერილობაში ერთგან სტამბოლის ბათმანი¹ აქვს მოხსენებული და თანაც განმარტებულია, რომ „თითო ბათმანი ორმოცდარვა თუხტი“ ანუ სტილი იყო (ს. ორბელიანი. მოგზაურობა ევროპაში. ცისკარი 1852 წ. № 4, გვ. 62). რაკი საბას თუხტი 33¹/₂ მისხლად აქვს განსაზღვრული, გამოდის, რომ სტამბოლის ბათმანში 2948 მისხალი უნდა ყოფილიყო. ხოლო რათგან ლიტრაში 20 სტილი იყო, 48 თუხტიანი, ანუ სტილიანი სტამბოლის ბათმანი 2 ლიტრა და 1 ჩარეკი და 3 სტილი ყოფილა. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ დასავლეთ საქლოში მიღებული 9 ჩარეკიანი ანუ 2 ლიტრა და 1 ჩარეკიანი ბათმანი თითქმის სტამბოლის ბათმანი ყოფილა.

ნაოთხალისა და ჩარეკის წონითი ოდენობის გამოსარკვევად საქმარისია საბა ორბელიანის სიტყვები გავისხენოთ, რომ „სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს ჩარეკს უხმობენ“-ო. აქეთგან ცხადია, რომ ნაოთხალი და ჩარეკი ლიტრის 1/4-ედს უდრიდა. მართლაც აკად. გვლდენშტედტის ადასტურებს, რომ როგორც აღმოსავლეთ, ისევე დასავლეთს საქართველოში ლიტრა 4 ჩარეკს შეიცავდა („Litra wiegt 4 Tschareki“, „Ein Litra 4 Tscharek“: Reise 359 და 393): რაკი ლიხთიმერეთში ლიტრა 1772 წ. რუსულ 8 გირვანქას უდრიდა, იქაური ჩარეკი სწორედ 2 ჰირვანქის ოდენა ყოფილა. აღმოსავლეთ საქართველოში-კი ამავც

დროს ლიტრა 8³/₄ გირვანქას იწონიდა, ამერეთის ჩარევიც 2²/₁₆ გირვანქა უნდა ყოფილიყო.

უდრიდა თუ არა „ნაოთხალი“ დასავლეთ საქართველოშიაც ჩარექს ეს გერ კიდევ გამოსარკვევია. საქმე ის არის, რომ ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, 24 სანაოთხლო ურეში იხსენიება. ნაოთხალიც რომ ლიტრის მეოთხედად და ჩარექის შესატყვისობად ვიგულისხმობთ, რუსულ 2 გირვანქიანის ოდენად უნდა წარმოვიდგინოთ, მაშინ ქუთაისის დავთარში მოხსენებული 24 სანაოთხლო ურეში 48 გირვანქიან, ანუ ნახევარ კოდის ტვირთის ჩამტევ ერთეულად უნდა ვიგულისხმობთ. ურმისათვის ნახევარი კოდი ტვირთად მეტად მცირეა, თუ რომ აქ მთის პატარა ურეში არ იგულისხმება.

როგორც თავში გამოარკვეული იყო მე-XV ს. გუერდი კაბიწისა და კოკის (შესაძლებელია სხვა საზომისაც) ნახევარი უნდა ყოფილიყო. როგორც დაბადების ქართული თარგმანითგან ჩანს, ძველ ქართულში „გუერდი“ ებრაული საზომის „პინ“-ის აღსანიშნავად იხმარება (რიცხუთაა 15^ა-ი). საბა ორბელიანს-კი „გუერდი“ ლიტრის ნაოთხლად, ანუ ჩარექად ერთის მხრით და მეორეს მხრით კოკის მეოთხედად ანუ ქარიკის ნახევრად და დორაკად აქვს აღნიშნული. დასავლეთ საქართველოში ამ საზომის ოდენობის გამოსარკვევად შესაძლებელია აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდი დავთრის ცნობები იქმნეს გამოყენებული.

თუ იქ ფარცმანაყანევის გამოსაღების ჯუმალის რიცხვითი ცნობები დაუშახინჯებლივ, სწორედ არის დაცული, მაშინ გვერდის ოდენობის გამოარკვევა შეიძლება. ფარცმანაყანეველების ჯუმალში ნათქვამია, რომ საერთოდ ყველას „ო რა გუერდი ლომი“ უნდა გამოეღოთ. თვითთული მეკომურის შესახებ ცნობაში-კი ლომი „ნაოთხლად“ არის ნაანგარიშევი. ყველა რიცხვებს რომ თავი მოეუყაროთ, 14 ნაოთხალი ლომი გამოდის (აფხაზ. კათალ. დავთარი გვ. 10—11). ჯუმალში მოყვანილი 2 გვერდი მაშასადამე=14 ნაოთხალს. ამგვარად ირკვევა, რომ 1 გუერდში 7 ნაოთხალი ყოფილა. მაშასადამე ისე გამოდის, რომ საბა ორბელიანის ცნობისდა საწინააღმდეგოდ გვერდი არამეტო 1 ნაოთხალის ოდენა არა იყო, არამედ 7-გერ უფრო მოზრდილი ყოფილა.

„ქსანის“ წონითი ოდენობის გამოსარკვევად ჩვენ ორი ცნობა მოგვეპოვება: ერთი საბა ორბელიანსა აქვს თავის ლექსიკონში შეტანილი, მეორე აკად. გვლდენშტედტს აქვს თავის მოგზაურობაში მოყვანილი. იქ, სადაც საბა ორბელიანს საზომებზე აქვს საერთო საუბარი და მათი წონითი ოდენობა და ურთიერთ შორისი დამოკიდებულება განმარტებული, სახელოვან ქართველ ლექსიკოგრაფს აღნიშნული აქვს, რომ სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს ჩარექს უხმობენ... ხოლო ქართულად—გუერდი, გინა ნაოთხალი ეწოდების. ხოლო გვერდის ნაოთხალსა—ქსანის ეწოდების“-ო (ლექსიკ. „ლიტრა“). ამგვარად ისე გამოდის, რომ ქსანის ლიტრის

მეოთხედის, ანუ ჩარეკის მეოთხედს, ე. ი. ლიტრის $\frac{1}{16}$ უდრიდა. საბაას ეს უკანასკნელი ცნობა აკად. გვლდენშტედტისას კარგად უდგება, რათგან მისი სიტყვითაც 1772 წ. იმერეთში ერთი ლიტრა 4 ჩარეკი იყო, ხოლო ჩარეკში 4 ქსანი („Ein Tscharek 4 Ksani... Ein Iitra 4 Tscharek“ Reise 393) ითვლებოდა. თუ ქსანი, როგორც საბაამბობს, ჩარეკის ნაოთხალი იყო, მაშინ ქსანი ლიხთ-იმერეთში 2 გირვანჯა უნდა ყოფილიყო წონით. მართლაც გვლდენშტედტის სიტყვით 1772 წ. ქსანი რუს. ნახევარი გირვანჯის წონა ჰქონია. მაშასადამე გვლდენშტედტის ცნობის თანახმადაც ქსანი ლიტრის ერთი მეთექვსმეტედი ყოფილა. აღმოსავლეთ საქართველოში მაშასადამე ქსანი რუსული წონით იქნებოდა $8\frac{3}{4}$ გირვანჯა: 16, ანუ ნახევარ გირვანჯაზე ცოტა ($\frac{1}{64}$ -ით) მეტი.

მაგრამ საბაას და გვლდენშტედტის ეს უკანასკნელი ცნობა სრულებით ვერ უდგება საბაას იმ განმარტებას ქსანის შესახებ, რომელიც მას საგანგებოდ აქვს ამ სიტყვის ქვეშე თავის ლექსიკონში ნათქვამი. მისი ამ ადგილას მოყვანილი განმარტებით „ქსანი ოთხი თუხტი და თუხტის ნაოთხალი“ უნდა ყოფილიყო“. ხოლო რათგან საბაას ივე ცნობითი თუხტი „33 მიტყალი და ნახევარი“ ყოფილა, ამიტომ ქსანი უნდა $140\frac{3}{8}$ მიტყალად, ანუ მისხალად ვიგულისხმოდ. თუ გავიხსენებთ, რომ საბაა ორბელიანის სიტყვით ლიტრა 661 მისხალს შეიცავდა, გამოდის რომ ქსანი ლიტრის $\frac{1}{4}$ -ზე ცოტა მეტი ყოფილა, რაც სრულებით ეწინააღმდეგება მისსავე ცნობას ქსან-ჩარეკ-ლიტრის ურთიერთ შორისი დამოკიდებულების შესახებ, სახელდობრ, რომ ქსანი ჩარეკის $\frac{1}{4}$ და ლიტრის ერთი მეოთხედის მეოთხედი იყო. ამიტომ ცხადია აქ ან თვით საბაას უნდა მოსვლოდა შეცდომა, ან გადამწერისაგან უნდა იყოს ტექსტი დამახინჯებული.

„ჩანახის“ ოდენობის შესახებ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში არავითარი ცნობები არ მოიპოვება. მხოლოდ იმ ერთად-ერთი ადგილითგან, რომელშიაც ეს საზომი გვხვდება, საფიქრებელი ხდება, რომ ჩანახი თალარსა და ნახევარ თალარზე მომცრო ერთეული უნდა ყოფილიყო ამასის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ნაჯბადინის რუზე მყოფ მოზებერეთათვის გადაკველად არის აღნიშნული „თალარი ას ოცდა ათი, ჩანახი ი“ (10), ხოლო შულავერის ბოლოს მყოფთათვის „თალარი თერთმეტ ნახევარი“. 10 ჩანახი, რომ ნახევარი თალარის ან მეტიოდენობა ყოფილიყო, საფიქრებელია, რომ გარიგებაში ნაჯბადინელების შესახებაც ნათქვამი იქნებოდა, თალარი ასოცდაათ ნახევარი, ან $130\frac{1}{2}$, და ამდენი ჩანახიო. თალარის სიდიდის გამორკვევის დროს დაერწმუნდით, რომ თალარი 30 ლიტრაზე მოზრდილი საზომი უნდა ყოფილიყო. დაახლოებით 40 ლიტრა, ანუ 4 კოდის ოდენა. თუ ჩანახ-თალარის ურთიერთშორისი დამოკიდებულების ზემომოყვანილი მოსაზრება სწორეა, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ ჩანახი 20 ლიტრაზე მომცრო საზომი უნდა ყოფილიყო. ხოლო რათგან ჩანახი მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის ქსნის ხეობის ერთი შემოსავლის დავთარში იხსენიება და თვით საქართველოში გამოსალები კოდობრივ იყო ხოლმე განსაზღვრული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ჩანახი კოდზე და ნახე-

ვარ კოდზე მომცრო საზომადაც ე. ი. 5 ლიტრაზე ნაკლებად უნდა ვიგულისხმოთ.

საბა ორბელიანის სიტყვით-კი ჩანახს ქართულად მოდი ჰქეიან; მოდი მისივე ცნობით 22 ქსესტიანი, ანუ 9000 დრაჰმინიანი საწყაო იყო (ლექსიკ.). ქსესტის ოდენობაზე სახელოვან ლექსიკოგრაფს ნათქვამი აქვს, რომ იგი სიდიდით „2 ძველი ლიტრა და ნახევარი“ იყო (ლექსიკ.). მაშასადამე, ჩანახს-მოდი 55 ძველი ლიტრის ოდენა საზომი უნდა ყოფილიყო, ე. ი. მერმინდელი 5¹/₂ ლიტრა გამოდის. რათგან მოდი საბას დროს არ იხმარებოდა, ეს ცნობა დაახლოებითი უნდა იყოს. თუ ზემომოყვანილსაც გავითვალისწინებთ, შეიძლება დაეასკენათ, რომ ჩანახს დაახლოებით 5 ლიტრამდე უნდა ყოფილიყო. ამ ფაქტ-კი ჩანახსი 2 ლიტრიან, ან 20 გირვანქიან საზომად ითვლება.

„სტილის“ წონითი ოდენობის გამოსარკვევად შეიძლება ვახტანგ VI სამართლის წინგში შეტანილი ცნობა იყოს გამოყენებული. აქ ნათქვამია: 3 მინალთუნისა და 10 შაურის წონა 1 სტილი არის“-ო (ყარი ვალისა § 123, 124), ვახტანგ მეფე 2¹/₂ შაურს ერთი მისხალის წონადა სთვლიდა. 3 მინალთუნი და 10 შაური, ანუ 15 აბაზი და 10 შაური უდრის 70 შაურს. რაკი 2¹/₂ შაური 1 მისხალს იწონიდა, 1 შაური ²/₃ მისხალი ყოფილა. ხოლო, რათგან სტილი 70 შაურის წონა ყოფილა, 1 სტილის წონა= ²/₃ × 70 ანუ 28 მისხალს. მაშასადამე, ჩვეულებრივი სტილი 28 მისხალს იწონიდა.

ჩვეულებრივის გარდა „ქალაქური სტილი“-ც ყოფილა. ქიზიყის გამოსავლის გარიგების წიგნში, რომელიც ვითარცა უთარილო, ე. თაყაიშვილისაგან დაახლოებით 1750-60 წლისათვის არის მიკუთვნილი, დ. ფურცელ-აძის რუსულ თარგმანს-კი 1798 წ. უზის, რათგან ამ ძველს მაშინ ალბათ თარილი ექმნებოდა, საყურადღებო ცნობა გვევლდება ამ საზომის ოდენობის შესახებ. ეს გარიგების წიგნი ძველ დავთრებზეა დამყარებული და შეეკვლია საზომთა ოდენობა წინანდელად უცვლელად ექმნებოდა დატოვებული. „აბრეშუმზე დადებულ ვადასახადის შესახებ იქ ნათქვამია: „დიდს მანჯანიკზე სამი სტილი აბრეშუმში მოურავისა არის, ქალაქური სტილი, რომელიც ოცდაცამეტი მისხლიანი არის, ბატონს საქმე არა აქვს“-ო (საქ. სიძლნი III, 137). ამ სიტყვებითგან ცხადი ხდება, რომ ქალაქური სტილი ვითარცა 33 მისხლიანი ჩვეულებრივისაგან სიდიდით განსხვავდებოდად ჩვეულებრივზე, რომელიც 28 მისხლიანი იყო, 5 მისხლით უფრო მოზრდილი ყოფილა.

საბა ორბელიანის სიტყვები ამტკიცებს, რომ ქალაქური სტილის ოდენა სტილი მის დროსაც, მე-XVIII ს. დამდეგსაც ცნობილი ყოფილა, უფრო ოდნავ მოზრდილიც. მას ნათქვამი აქვს, რომ „ოცდაათცამეტი მიტყალი და ნახევარი“-ერთი თუხტია, რომელ არს სტილი“-ო (იხ. ლექსიკონი „ლიტრა“). ეს 33¹/₂ მისხლიანი სტილი მას, როგორც ეტყობა, ქალაქურად-კი არა, ჩვეულებრივად მიაჩნდა.

აკად. გვლდენშტედტის სიტყვითგანა ჩანს, რომ 1772 წ. აღმო-
სავლეთ საქართველოში სტილი უფრო გადიდებული ყოფილა და
მისი ცნობით სტილში უკვე 36 მისხალი ითვლებოდა. ამავე ავ-
ტორის ცნობით ჩარეჟში 5 სტილი ითვლებოდა, სტილი-კი 36 მისხალს იწონი-
და („Tschareki wiegt 5 Stül. Stül 36 Misgal“... Reise 359). ასეც უნდა ყო-
ფილიყო, რათგან ლიტრა 1772 წ., როგორც დავრწმუნდით, 720 მისხალს შეი-
ცავდა, 1 ჩარეჟი ვითარცა ლიტრის მეოთხედი, ამის გამო 180 მისხლის შემ-
ცველი იქმნებოდა, ხოლო ჩარეჟის მეხუთედი—1 სტილი მართლაც 36 მის-
ხალი გამოვიდოდა.

„თუხტი“ საბა ორბელიანის სიტყვით „33 მიტყალი და ნახევარი“
იყო (ლექსიკონი). ახალი ლიტრის ოდენობის განსაზღვრის დროს აღნიშნულია,
რომ „ოცდა ათცამეტი მიტყალი და ნახევარი—ერთი თუხტია, რომელ
არს სტილი“-ო (ლექსიკ.) მავსადამე თუხტი და 33 $\frac{1}{2}$ მისხლიანი
სტილი ერთი და იმავე ოდენობის საწონი ყოფილა. თუხტი
სპარსული ტერმინია. სპარსულად تخته „თუხტ“ 600 დირჰემის ანუ დრამის შემ-
ცველი საწონი იყო.

„სიკილა“ ანუ „შეკელ“, როგორც ებრაულად ეწოდებოდა, ებრაელთა ანგა-
რიშით ოც გერას უდრიდა, მაგრამ რათგან გერას ოდენობა დანამდვილებით
გამორკვეული არ არის, ამიტომ სიკილა-„შეკელის“ ოდენობის განსაზღვრა ზედ-
მიწვენით ვერ ხერხდება (Prof. H. Guthe, Kurzes Bibelwörterbuch, იხ.
Gewichte) ვახტანგ მეფის-დროინდელი სიკილის ოდენობის შესახებ უკვე
გვქონდა საუბარი ამ გამოკვლევის პირველ ნაწილში, როდესაც ფულის სისტე-
მაზე გვქონდა საუბარი (იხ. თავი მესამე) და გამორკვეულია, რომ სიკილა 4,8
მისხალს უდრიდა.

საპალნის სიდიდე ქართულ წყაროებში, თუ არ ვცდები, არსად განსაზ-
ღვრული არ არის. მაგრამ შარდენსა აქვს აღნიშნული, რომ საქართვე-
ლოში საპალნე ღვინო 300 ლიტრას იწონიდაო (Voyage en Perse,
პარიზი 1723 წ. გამოც. I, 143)¹. ფრანგი მოგზაური ცხენის საპალნეზე
ლაპარაკობს (იქვე I, 118)².

აბუ-ჰანიფა სიტყვით არაბეთში ერთი საპალნე 60 სა-ს უდრიდა,
1 სა-ი 5¹); ერაყის რიტლს ანუ ლიტრას შეიცავდა (A. von Kremer. Cul-
turgeschichte d. Orients I, 427). ერაყული ლიტრით რომ ვიანგარიშოთ, ერთ
საპალნეში ამგვარად 320 ლიტრა ანუ რუსული წონით 8 ფუთი ყოფილა სა-
ხალიფოში. ქართულ ლიტრაში ამგვარად ოცი ლიტრით ნაკლები, 300 ლი-
ტრა ყოფილა. საფიქრებელია, რომ აბუ-ჰანიფა აქლემის საპალნეს ჰგულის-
ხმობს.

შემდეგ საბა ორბელიანს თავის ევროპაში მოგზაურობის აღწერი-
ლობაში ერთგან ნათქვამი აქვს: „ყათარი ოცდაათი სტამბოლის ბათმანი იქნე-

¹) „Une charge de vin pese 300 livres“.

²) la charge de cheval, qui est de trois cons pesant. პეზან ეხლა=10 კილოგრ

ბოდა, თითო ბათმანი ორმოცდა რვა თუბტი, რომ ხუთი ცხენის საპალნე უფრო მოვა“-ო (ცისკარი 1852 წ. № 4, გვ. 621. ამ ცნობიდან ცხადი ხდება, რომ თუ 30 სტაბოლის ბათმანი = 5 ცხენის საპალნეს, 1 ცხენის საპალნე 6 სტამბოლის ბათმანის ოდენა ყოფილა. ბათმანის ოდენობა სტამბოლში, როგორც თავის ალაგას გამორკვეულია, ქართულ 2 ლიტრას 1 ჩარქეს და 3 სტილს უდრიდა. მაშასადამე 6 სტამბოლის ბათმანის ოდენა 1 ცხენის საპალნე უნდა 14 ლიტრის 1 ჩარქისა და 3 სტილის წონა ყოფილიყო. ეს ოდენობა შარდენისაგან აღნიშნულ 300 ლიტრიან ცხენის საპალნისაგან იმდენად (21-ჯერ) დაშორებულია, რომ უეჭველია აქ რაიმე შეცდომა უნდა იყოს.

ქვეით, თავის ადგილას გამორკვეულია, რომ „ხაზული“, რომელიც სპარსულად ვირის, სახედრის ტვირთსა ჰნიშნავდა, პაპუნა ორბელისაგანის ცნობით ას ლიტრას იწონიდა. თუ ვირის ტვირთი 100 ლიტრას უდრიდა, ცხენის ტვირთი, რასაკვირველია, შესაძლებელია სამჯერ მეტი ყოფილიყო და როგორც შარდენსა აქვს აღნიშნული, მართლაც 300 ლიტრიანი ყოფილიყო.

მაგრამ საქმე ისაა, თუ რომელი ლიტრა იგულისხმება ფრანგი მოგზაურის ჩინობაში. რაკი იგი საქართველოზე ლაპარაკობს, ამის გამო რომ გვეფიქრა, აქ ქართული ლიტრა არის ნაგულისხმევით, გამოვიდოდა, რომ ქართული ცხენის საპალნე 836 კილოგრამი, რუსული წონით 51,64 ფუთი უნდა ყოფილიყო. ასეთი სიმძიმის დაძლევა ანც ერთ ცხენს არ შეუძლიან. რაკი თხზულება ფრანგულად იყო დაწერილი, უფრო ბუნებრივი და სწორეც იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ფრანგი მოგზაური თავის თანამემამულეებისათვის გასაგებ საზომს, ფრანგულს ლიტრას (litre) ჰგულისხმობდა. ფრანგული ლიტრა ადგილისდა მიხედვით განსხვავდებოდა და 380—550 გრამამდე იწონიდა. 300 ფრანგული ლიტრა მაშასადამე 114—165 კილოგრამამდე, ანუ რუსული წონით 7—10 ფუთამდე იქმნებოდა. ამოდენა ტვირთის ტარება ცხენს მართლაც შეუძლიან.

„თალარი“, როგორც აღნიშნული გვექონდა, მონღოლთა ბატონობის ხანაში ჩნდება. იმ დროს ეს საწყაო 100 თავრეების მანს უდრიდა (იხ. Quatremerre. Histoire des Mongols 138. not. 17). ოსმალურში იხმარებოდა ეს საზომი და ტერმინი და იქ მხოლოდ 10 მანს უდრის (იხ. ცენკერის ლექსიკ.). ვახტანგ VI-ს დროს რა ოდენობისა იყო, ამაზე პირდაპირი ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ სახელოვანი მეცნიერი მეფის სიტყვებითგან შესაძლებელია დავსკვნათ, რომ თალარი დაახლოვებით 30 ლიტრაზე ცოტა მეტი უნდა ყოფილიყო. კილგაუცლელი ბრინჯის „ჩალთუკის“ წმინდა მოსავლის ნახევარი პატრონისა არის და ნახევარი საბატონოა. ჩალთუკი ერთი თალარი რომ დანაყონ იე (15) ლიტრა ბრინჯი თალარზედ ბატონს უნდა მიართუან“-ო, ნათქვამია დასტურლამალში (გვ. 47). რაკი 15 ლიტრა საბატონო წილი მთელის მხოლოდ ნახევარი ნაწილს წარმოადგენდა, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ კილიანი ბრინჯი 1 თალარი 30 ლიტრა კილგაუცლილ ბრინჯს იძლეოდა. თალარი 30 ლიტრაზე მეტი უნდა ვივარაუდოთ, რათგან კილის ოდენობაც უნდა ვიანგარიშოთ. პ. უმიკაშვილის სიტყვით თალარი „ყახახ-ბორჩალოსკენ

ჩვენს ჭაშვი რვა ფუთი პური, ან სხვა მოსავლის მარცვალი, ბრინჯი, ქერი და სხვა ითვლებოდა (დასტურდამალის ლექსიკონი 172). 30 ლიტრა, რომ რუსულ ფუთებად ვაქციოთ და გავიხსენოთ, რომ აკად. გულდენშტედტის ცნობით ქართული ლიტრა $8\frac{1}{4}$, რუსულ გირვანქას უდრიდა, 261 გირვანქაზე ცოტა მეტი გამოევა ანუ $6\frac{1}{2}$ ფუთი. თუ ამას კილის წონა დავმატებთ, ვახტანგ მეფის დასტურდამალის თალარი და აწინდელი თითქმის ტოლები გამოვლენ.

„ხარვალი“ მარცვეულობის საზომია. მე-XVIII ს. ძეგლებში გვხვდება. ეს სიტყვა საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში არც-კი აქვს შეტანილი. სპარსული ტერმინია და სპარსეთში خوارو „ხარვარ“—ად გამოითქმის და ვირის, სახედრის ტვირთსა ჰნიშნავს. იქაური ანგარიშით 100 მენს უდრიდა. ისტორიკოსი პავუნა ორბელიანის სიტყვით „ხარვალი არს ასლი ლიტრა“ (ამბაენი ქართლისანი 351). რათგან აქ სპარსულ საზომზეა საუბარი უნდა სპარსული ლიტრა ვიგულისხმოთ. ერაყული ლიტრა, როგორც ვიცით, ერთ რუსულ გირვანქას უდრიდა.

ამგვარად „ხარვალი“ რუსულ 100 გირვანქას, ე. ი. $2\frac{1}{2}$ ფუთს ანუ 40,96624 კილოგრამს, ე. ი. ცხენის ტვირთის $\frac{1}{3}$ -ს უდრის.

რა წონითი ოდენობად იყო „გოდორი“ აღმოსავლეთ საქართველოში, ძეგლებითგან არა ჩანს. დასავლეთ საქართველოში-კი ამის გამორკვევის საშუალებას აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდი დაეთრის ს. ნავენახევის შესახები ცნობა გვაძლევს: იქ ლომის გადასახადი ერთს მეკომურს გოდრობით აქვს შეწერილი, დანარჩენებს-კი ყველას წონობით ან საწონით „წონაჲ“, ან საწონი ამდენი და ამდენით. ნავენახეველთა ლომის გამოსაღების საერთო ჯამი, „ჯუმალი“-კი „წონის“ საზომით არის აღნიშნული და ნათქვამია: „მართებს სულა ყველას ნავენახეველს... ლომის ჯუმალი არის ასოცდა თოთხმეტი წონაჲ“-ო (გვ 6). ხოლო წონა-საწონით გადაკვეთილი და გოდრობით შეწერილი ლომის რაოდენობა რომ ცალკალკე ვიანგარიშოთ, სულ 128 წონა ლომი და 18 გოდორი ლომი გამოდის. ჯუმალში-კი, როგორც მოხსენებული გვექონდა, სულ 134 წონა ლომია ნავენახეველთა გამოსაღებად აღნიშნული. ცხადია ამ ჯუმალში 128 წონასთან შედარებით ზედმეტი 6 წონა ლომი იმ 18 გოდორ ლომს უნდა უდრიდეს, რომელსაც ერთი მეკომური იხდიდა. ამგვარად ირკვევა, რომ 6 წონა=18 გოდორს, ანუ 1 წონა=3 გოდორს, ხოლო 1 გოდორი= $\frac{1}{3}$ წონას, ან საწონს.

მე-XIII ს. ურმის ოდენობის შესახებ ჩვენ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვებთ, მე-XVIII ს. მეოთხე მეოთხედში შედგენილი ქალაქის მოურავის ხელისუფლებისა და საოგოს გარიგების წიგნში-კი ერთი ცნობაა, რომელიც „ურმის“ ვითარცა საზომის, წონითი ოდენობის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. იქ ნათქვამია, რომ ქალაქში ლენო შევიდოდა თუ არა, „ურემზედ ორი თუნგი მოურავისა არის და საპალნეზედ ნახევარი თუნგი. ამას ჰქვიან ქაშნიკი“-ო (საქ. სქელნი II, 523—524). ურემი და საპალნე აქ ერთის მხრით ლენის რაოდენობის საზომებად არიან მოხსენებულნი, მეორეს მხრით გადასახადის შესაწერ ერთეულებად. ქაშნიკად წოდებული სამოურავო

ვდასახადი ერთ შემთხვევაში ორ თუნგად არის განსაზღვრული, მეორე შემთხვევაში, როდესაც ლეინო ურმობლიე-კი არა, არამედ საპალნით იყო შემოტანილი, ნახევარი თუნგი, ანუ ოთხჯერ ნაკლები უნდა გამოვლიოთ. საფიქრებელია, რომ გადასახადის სიდიდე შესაწერ ერთეულის სიდიდის კვალობაზე უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. მართლაც „ურემი“ საპალნეზე გაცილებით მოზადილი ოდენობა იყო. ზემომოყვანილი ცნობა გვაფიქრებინებს, რომ როგორც გადასახადი „ურემზე“ ოთხჯერ მეტი იყო დაწესებულ ვიდრე საპალნეზე, ამგვარადვე თვით „ურემი“-ც საპალნეზე ოთხჯერ მოზადილი ოდენობა უნდა ყოფილიყო. ეს იმასა ჰნიშნავს, რომ „ურემში“ ოთხი საპალნე ითვლებოდა.

თუ საპალნის ოდენობის შესახებ ზემომოყვანილი გამომანგარიშება სწორა და საპალნე მართლაც 300 ლიტრას უდრიდა, მაშინ ცხადია ურემის წონითი ოდენობა უნდა 1200 ლიტრა ყოფილიყო, ანუ 32—36 ფუთი.

აბხაზეთის საკათალიკოზო გამოსაღების დიდ დაეთარში „ნახევარი ურემი“-ც იხსენიება (გვ. 10,15).

ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ დაეთარში იხსენიება „ლომის ურემი ოცდაოთხი სანაოთხლო“ (გვ. 35 § 256, §§ 258—267). აქეთვან საფიქრებელი ხდება, რომ ურემში 24 ნაოთხალი ლომი ეტეოდა. თუ ნაოთხალი მართლა ჩარეკს უდრიდა (იხ. ნაოთხალი); მაშინ, რაკი დასავლეთ საქართველოში ჩარეკს რუსულ 2 გირვანქიანის წონა ჰქონდა, 24-ნაოთხალანი ლომი ურემი 48 გირვანქის ანუ ნახევარი კოდის ტვირთის დამტევი ურემი გამოდის. თუ აქ რაიმე შეცდომა არ არის, ძალიან პატარა ურემი ყოფილა.

„ლოლარიკონი“ წინათ რას უდრიდა არ ჩანს. მაგრამ ეს ტერმინი და სიტყვა „ლალანკონი“-ს სახით თანამედროვე მეყრულშიც ყოფილა შენახული და იოს. ყოფშიძის სიტყვით 14 კვერცხს, ანუ ორ გირვანქა წონით ერთეულს ეწოდება (მეგრ. გრამ. ლექსიკ. გვ. 271).

ფსოშიარეს, ქუას, მახათელისა, კეხისა და კუახის ოდენობის გამოსაკვევად ცნობები არ მოგვეპოვება. დასავლეთ საქართველოს 1628 წ. საბუთითვან მხოლოდ იმის გამორკვევა შეიძლება, რომ მახათელი ქილაზე მოზადილი საზომი უნდა ყოფილიყო. იქ ნათქვამია: „ხუთი მახათელი მარლი... რომ გავეჩინია, ამისგან იმ სამს მწირველს ხეცებს ერთი ქილა მისცენ“-ო (დას. საქ. საბ. I, 41 და 42). როგორც გამორკვეული გვქონდა, ქილა 5 ლიტრას უდრიდა. ამიტომ მახათელი 5 ლიტრაზე მოზადილ ერთეულად უნდა გვევლებოდეს. სტ. ს. მქედლიძის ცნობით არაგვის ხეობაში „კეხი“ ეხლაც იხმარება პურის საწყაოდ და სამნაირი კეხი სცოდნიათ: ფუთნახვერიანი, ფუთიანი და ოცდაათ გირვანქიანი.

კოკის სიდიდის გამოსარკვევად რკონის 1259 წ. სიგელში ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. კახა ერისთავთ-ერისთავს აღნიშნული აქეს: „კულუხი ძუელი იყო თორმეტი კოკად ოცდაოთხლიტრიანი თა კოკით თათოხა მიწასა ზედა“-ო (ქქები II, 136). მაშასადამე, კოკა 24 ლიტრი-

ან იყოფილა. მაგრამ უკვე) ის გარემოება, რომ კახას კოკის ოცდაოთხ-ლიტრიანობის აღნიშვნის აუკილებლობა უგრძენია, იმის დამამტკიცებელია, რომ სხვა სიღადის კოკებიც არსებობდა. მაშინ უეჭველია ნაკლებ-ლიტრიანი კოკებიც უნდა ყოფილიყო. მართლაც კოკა რომ სხვადასხვა ზონისა სკოდნიათ, საბუთებსა და შემოსავლის დათვებში ამისი მრავალი დამამტკიცებელი ცნობებია შენახული. ავიღოთ მაგ. დასავლეთი საქართველოს ძველები: „რვიანითა ლიტრითა კოკა ოცი“—ო (1573 წ. სიგ., დას. საქ. საბ. I, 30), ან „კოკა ორმოცი რვიანითა“ (ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოს. დაეთარი გვ. 14 § 99), „კოკა რვიანითა ოცი“ (იქვე გვ. 22 § 151,), „კოკა რვიანითა თოთხმეტი“ (იქვე გვ. 22 § 158, გარეთვე § 161 სხვაგანაც). უფრო ხშირად-კი მარტივად სწერია ხოლმე „ღვინო რვიანითა“ ამდენი და ამდენიო (იქვე გვ. 14. §§ 91, 99, 100, 101 და სხვაგანაც). ყოფილა კოკა ცხრა ლიტრიანიც, რომელიც გამოსავლის დავთრებში მარტივად „ცხრიანი კოკის“ სახელით არის ხოლმე აღნიშნული (ქუთაისის. საყდრის გამოს. 1578 წ. დაეთარი §§ 21, 22, 24, 25, 26 და ბევრგან სხვაგანაც). ამ ძველის მიხედვით ცხრიანი კოკა იმდენად ჩვეულებრივი კოკა უნდა ყოფილიყო, რომ ერთგან პირდაპირ არის ნათქვამი, „ღვინო ვისაც გუფრდს არ უწერია, ცხრიანი კოკა მართებს“—ო (იქვე გვ. 15).

ათლიტრიანი კოკაც, „ათიანი“-ს სახელით უფრო ცნობილი, გვხვდება მაშინდელ მუენეობაში. 1570 წ. სიგელში მაგ. აღნიშნულია „ღვინო ათიანის კოკითა კოკ სამი“ (დას. საქ. საბ. I, 27). ქუთაისის საყდრის გამოს. 1578 წ. დაეთარშიაც გვხვდება ათიანი კოკა (§§ 117—119, 166 და სხვაგანაც).

ხშირი ყოფილა თორმეტრიანი კოკაც: 29 ბაშელს მეზეგრეს ღვინო სწორედ ამ კოკითა სღებიათ (გვ. 21), თუმცა თვითოეული მეკომერის გამოსავლებში კოკას რიანობა არ უწერია, მაგრამ ეს გარემოება ბაშელთა ჯუშალშია აღნიშნული: „მარტებს აწ ამა ბაშელთა... ღვინო ყველასაა თორმეტრიანითა ლიტრის კოკითა“—ო (ქუთაისის საყდ. გამოს. დაეთარი გვ. 21). ჩვეულებრივ საუბარსა და აღნიშნულობაში თორმეტ ლიტრიანი კოკაც მარტივად „თორმეტრიანი კოკის“ სახელით ყოფილა ცნობილი.

თოთხმეტლიტრიანი კოკის არსებობის შესახებაც შენახულია ცნობები. ქუთაისის საყდრის 1578 წ. დაეთარში მაგ. ნათქვამია: „მართებს რაკითს ვახტანგისაიშვილს გოგიჩასა ღვინო თოთხმეტრიანით კოკითა ოცდარვა“—ო (§ 178, იხ. აგრეთვე §§ 305 და 310).

ერთგან ფრიად საყურადღებო ცნობაა შენახული „სამიანი“-ს შესახებ. 1550—70 წ. სიგელში სწერია: „თვითოს სამიანს ღვინოს მისცემდენო“—ო დას. საქ. საბ. I, 23). ჩვეულებრივ ამგვარი გამონათქვამი სამლიტრიან კოკად უნდა გვევლინებინა, მაგრამ რათგან ასეთი პატარა კოკა არსად სხვაგან არ იხსენიება და თანაც ამ საბუთში და ამ ადგილას სულის მოსახსენებლად გამართულ აღაპის დროს შესანდობად დარიგებულ საქმელ-სასმელზეა ლაპარაკი და ამას გამო დაუჯერებელია, რომ ასეთ შემთხვევაში ღვინო კოკობით დაერიგები-

ნათ, ამიტომ აქ კოკისა და ლიტრის მაგიერ სხვა პატარა სასმისი უნდა იგულისხმებოდეს, ეგების კარასეული.

ამგვარად საბჭოებისა და შემოსავლის დაეთობის შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ კოკა იყო რეალიტრიანიც, ცხრიანიც, ათიანიც, თორმეტიანიც, თოთხმეტიანიც და ოცდაოთხლიტრიანიც-კი.

ვახტანგ მე-11-ეც ადასტურებს ამ გარემოებას და მისი სიტყვით იმდროინდელ საქართველოში „კოკა 8 ლიტრიანი არის, ადგილია—ათლიტრიანია, ადგილია—თორმეტი, ადგილი არის თექვსმეტი, ადგილია ოცდაოთხლიტრიანია“-ო (სამართ. წიგნი, კარი ვალისა). საბა ორბელიანიც აცხადებს ადნიშნული აქვს, რომ ეს „საწყაიც“ ყველგან ერთნაირი არ იყო, არამედ „თემითი თემად სხუდასხუა რიგე“ არს. რომელსაშემადგომელსა ათ-თორმეტი ახალი ლიტრა დაშტეველი, რომელსაშემადგომელსა სხუაგან—რვა და რაჲცა“. მაგრამ სახელოვან ლექსიკოგრაფს იქვე დამატებული აქვს: „ხოლო სწორე—ათი ლიტრიანი არს“-ო (ლექსიკ. იხ. „საწყაიც“).

აქეთგან ცხადი ხდება, რომ კოკის ძირითად ერთეულად ლიტრა ყოფილა და წესებულებული და კოკის ოდენობაც იმაზე ყოფილა დამოკიდებული, თუ რამდენ ლიტრიანი იყო. ჩვეულებრივს, საქმიანს საუბარში კოკის ოდენობის აღსანიშნავად მხოლოდ მისი რამდენიანობა იხსენიებოდა, თვით ძირითადი ერთეულის სახელი-კი თავისდა-თავად იგულისხმებოდა.

ცხადია, რომ თავითგანვე შეუძლებელია ამდენი სხვადასხვა ზომის კოკა ყოფილიყო რეალიტრიანთგან მოყოლებული ოცდაოთხ-ლიტრიანამდე და რომელიმე მათგანი თავდაპირველი კოკის ოდენობის გამომზატველი უნდა იყოს. თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ უძველესი საზომი კაბიწი თავდაპირველად რეალიტრიანი ყოფილა და კოდიც კოკა-კაბიწივით რვა, ათი და თორმეტი ლიტრიანი იყო და უმცირესი კოდიც რეალიტრიანია, საფიქრებელია, რომ აქ ერთზომობა შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, არამედ შესაძლებელია ერთგვარი სისტემის მომასწავებელად და გამომხატველად იქმნეს მიჩნეული. ამიტომვე ძირითადი, თავდაპირველი კოკა უფრო რეალიტრიანი უნდა ყოფილიყო.

რასაკვირველია კოკის ოდენობის ზრდა თანდათანობით უნდა მომხდარიყო და ყველაზე გვიან ოცდაოთხლიტრიანი კოკა გაჩნდებოდა. ამ ოდენობის კოკის არსებობის დასათარიღებლად შეიძლება ის გარემოება იქმნეს გამოყენებული, რომ „მგვარი საზომი უკვე 1259 წ. რკონის სიგელში იხსენიება და მაშინაც ეს ცნობა უკვე „ძუელი“ კულუხის გარიგებას ეხებოდა. მაშასადამე საფიქრებელია, რომ 24 ლიტრიანი კოკა, თუ უფრო ადრე არა, მეცამეტე საუკუნის დამდეგსვე უნდა ყოფილიყო საქართველოში.

რაკი თავდაპირველი კოკის სიდიდე რეალიტირინანდ ყოფილა დაწესებული, ცხადი ხდება, რომ 24 ლიტრიანი კოკა პირვეანდელთან შედარებით სამჯერ არის გადიდებული. რასაკვირველია კოკის ამგვარი სამმაგი ზრდა თანდათანობით მოხდებოდა. საგულისხმოა, რომ ცხრა-ლიტრიანი კოკის გაზდა ყველა დანარჩენი სიდიდის კოკები 10, 12, 14 ლიტრიანი კოკები ერთი მეორეს ორ-ორი ლიტრით სქარბობენ. იქნებ ეს გარემოება ამ თანდათანობითი ზრდის საფეხურების მომასწავებელი იყოს. მომავალში იქნებ ამ მოვლენის დასაწყისის და თანდათანი განვითარების თარიღებიც გამოირკვეს.

კოკის ლიტრითი ოდენობის ზრდის მიზანი იგივე უნდა ყოფილიყო მე-XIII ს. პირველ ნახევრამდე, რა მიზანიც ჰქონდა ამ მოვლენას შემდეგში, სახელდობრ მე-XV ს-ში, როდესაც საზომების გადიდება ასეთი სიმწვავეთ იჩინა თავი,--უეჭველია კოკის ლიტრითი რაოდენობის მატებას უნდა შემოსავალი გაედიდებინა. აღსანიშნავია, რომ მე-XIII ს. პირველ ნახევრამდე კოკის გადიდება მხოლოდ მისი ლიტრიანობის რაოდენობის მატებით ყოფილა განხორციელებული მე-XV ს—ითგან მოყოლებული-კი საზომების გადიდების საფუძვლად უკვე მათი ლიტრიანობის რაოდენობის მომატების მაგიერ მხოლოდ თვით ამ საზომების ძირითადი ერთეულის ლიტრის ოდენობა უდიდებიათ.

მეტად საყურადღებო გარემოებაა, რომ იმ დროს, როცა კაბიწი და კოდი მხოლოდ 8, 10 და 12 ლიტრიანი იყო ე. ი. $\frac{1}{4}$ -ითა და $\frac{1}{2}$ -ით სქარბობდა თავდაპირველს საზომს, მე-XIII ს. პირველი ნახევრისათვის კოკა უკვე 24 ლიტრიანიც არსებობდა, ანუ უკვე ერთი სამად ყოფილა გაოდებული. ამგვარად ღვინის საზომი გაცილებით უფრო სწრაფად და მეტად გაუდიდებიათ, ვიდრე მარცვლეულობისა. 8, 10 და 12 ლიტრიან კაბიწისა და კოდის ურთიერთშორისი განსხვავება ოდენობით იმდენად მცირეა, რომ იგი მხოლოდ სოფლურ და ქალაქურ საზომთა შორის მუდამ არსებულ განსხვავებად შეიძლება მიჩნეულ იქმნეს, ვიდრე ნამდვილ გადიდებად. თავისდა-თავად ცხადია, რომ რამდენადაც მატულობდა და იზრდებოდა ლიტრა, უნდა მოემატნა და გაზრდილიყო კოკაც. ამიტომ მკვლევარს ეს გარემოება მუდამ გათვალისწინებული უნდა ჰქონდეს და გამოანგარიშების დროს სათანადოდ გამოიყენოს.

მის შემდგომაც, რაც 8 ლიტრიანი კოკის მაგიერ 10, 12 და თვით 24 ლიტრიანი კოკები გაჩნდა, ყოველ მოზრდილს საწყაოს თავისი წინამორბედი არ მოუსპია, არამედ ყველა კვლავინდებურად არსებობდა. ამ მხრივ კოკისა და კოდის თავგადასავალი თვით ლიტრის თავგადასავლისაგან განსხვავდება. შემდეგ დამახასიათებელია, რომ გამოსაღები ზოგს 8, ზოგს 10, ზოგს 12 და უფრო მეტლიტრიანი საზომით ჰქონდა შეწერილი: თანასწორობა თითქოს დარღვეული იყო. მაგრამ ეს საკითხი ჯერ კიდევ შესასწავლია, რათგან საზომის სიდიდის

ძველებურად დატოვებისდა მიუხედავად, თვით ლალისა და კულუის, ან სხვა გამოსალების გადიდებით შეეძლოთ იმავე მიზნისათვის მიეღწიათ. სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს დავით კათალიკონის 1454 წ. სიგელში აღბეჭდილი ალთქმა: „არას დაქირებებისა და მიზეზისათვის არა გიმართოთ ქულუხი და არცა კოკა გამოგოცვალოთ და გაგიდიდოთ“-ო (ისტ. საბ. III, 33).

„ჭარკი“ ს. ორბელიანის სიტყვით „არს ნახევარ კოკა“. რაკი ნორმალურ კოკად 10 ლიტრიანი იყო მიჩნეული, ამიტომ ქარკი 5 ლიტრიანი საწყაო ყოფილა.

„დორა“-ც მისივე ცნობით ნახევარ კოკას უდრიდა: მაშ ისიც ბუთლიტიანი ყოფილა.

„ჩაფი“ სახელოვანი ლექსიკოგრაფის მოწმობით „არს... კოკის ნაოთხალი“, ე. ი. 2 $\frac{1}{2}$ ლიტრიანი საწყაო უნდა ყოფილიყო.

ჩაფს „დორაკი“-ც ეწოდებოდა თურმე და ამიტომ დორაკი და გვერდიც $\frac{1}{4}$ კოკას უდრიდენ. ისიც 2 $\frac{1}{2}$ ლიტრიანი საზომი იყო.

„დოქი“ საბას ცნობით „ჩაფის ნახევარი“-ა (იხ. კოკა); ე. ი. კოკის შერვედი გამოდის. მისი წონითი ოდენობა მაშასადამე 1 $\frac{1}{4}$ ლიტრა უნდა ყოფილიყო. ამავე მეცნიერს დოქის სიდიდზე განსაკუთრებული ცნობაც მოეპოვება და იქ ნათქვამი აქვს: „დოქი—25 თუხტი ის წონა ღვინო ჩაიტიოს“-ო (ლექსიკ.). რაკი თუხტი იგივე სტილია, გამოდის რომ დოქში 25 სტილი ყოფილა, ე. ი. მართლაც 1 $\frac{1}{4}$ ლიტრის ოდენა საწყაოყოფილა. აკად. გვლდენ შტედტის სიტყვით დასავლეთ საქართველოში კოკაში 6 დოქი ითვლებოდა („Inn Kokai hält 6 Doki“: Reise 393). მაშ ლიხთიმერეთში დოქი კოკის $\frac{1}{6}$ -ედი ყოფილა. სამწუხაროდ ამავე ავტორს მაშინდელი კოკის სიდიდე განსაზღვრული არა აქვს, რომ დოქის წონით ოდენობის ზედმიწევნით გამორკვევა შესაძლებელი ყოფილიყო. თუ ის აღმოს. საქართველოს კოკის ოდენა იყო და 10 ლიტრიანი იყო, კანონიერ კოკად მიჩნეული, მაშინ ლიხთიმერული დოქი 1 $\frac{2}{3}$ ლიტრა ყოფილა.

დოქი ვხლაც იხმარება როგორც აღმოსავლეთის, ისევე დასავლეთ საქლოში. იმერეთში დაახლოებით 4—5 ბოთლს უდრის.

„კასრი“ ს. ორბელიანის ცნობით „შთაიტევს რვა დოქსა“ (ლექსიკ.) ე. ი. აღმოსავლეთ საქართველოში კოკას უდრიდა, დასავლეთ საქართველოში-კი 1772 წ. კოკისა და კოკის $\frac{1}{3}$ -დის ოდენა იქმნებოდა.

„თუნგი“-ს ოდენობა აკად. გვლდენ შტედტსა აქვს განსაზღვრული, რომლის სიტყვითაც თუნგი წონით 1 ლიტრას უდრიდა (Das Maass der Flüssigkeiten Tuni (sic) beträgt nach Gewicht 1 Liter“: Reise 359).

„ბოჩხულა“ საბას სიტყვით „დოქის ნახევარი“ იყო (იხ. კოკა) ანუ კოკის $\frac{1}{16}$ -ედ საწყაოდ უნდა ვიგულისხმოთ. მისი წონითი ოდენობა $\frac{1}{8}$ ლიტრა იქმნებოდა.

„გორა“ საბა ორბელიანის სიტყვით „შთაიტევს 16 დოქსა“ (ლექსიკ. კოკა). რაკი დოქი კოკის მერვედი და ჩათის ნახევარი ყოფილა, ე. ი. 1¹/₂ ლიტრას უდრიდა წონით, მაშასადამე გორა უნდა ყოფილიყო 1¹/₂ ლიტრა X 16, ანუ 20 ლიტრა, რაც 2 კოკას შეადგენდა.

„გოზაური“ საბას განმარტებით თითქოს „გორას ტოლი“ უნდა ყოფილიყო, ე. ი. 2 კოკის ოდენა. მაგრამ მას იქვე დამატებული აქვს, გორას ტოლი და უმცროსი მისი—დიდი კურკელი“—ო. გორაზე მომცრო გოზაურიც ყოფილა. ცალკე განმარტებაში მას ნათქვამი აქვს „გოზაური—დიდი საღვინე“—ო (ლექსიკ.) და ეს ცნობა უფრო მომცრო საწყაოს გულისხმობს ვიდრე დიდს.

„საწყავის“ სიდიდის გამოსარკვევად ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დაეთარში ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება. ერთგან იქ ნათქვამია, რომ ხონში გოტია ყრინტაძეს გამოსალებად მართებდა „ლომი ურემი ერთი, საწყავი ხუთი თოთხმეტ ჯამ შემავალი“—ო (გვ. 44 § 301). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ საწყავის შემადგენელ ერთეულად „ჯამი“ ყოფილა და საწყავი 14 ჯამიანიც არსებობდა.

აქად. გვლდენშტედტს-კი 1772 წ. აღწერის აქვს, რომ ლინტინგოში დოქი 4 საწყაოს შეიცავდა („Ein Doki hält 4 Maass“ Reise 393). მაშასადამე საწყავი დოქის ნაოთხალი ყოფილა.

კოკობისა და კარასეულის სიდიდეზე არაერთი ცნობები არ მოგვეპოვება. საბა ორბელიანის სიტყვით კოკობა „მცირე ქოთანის“ უნდა ყოფილიყო (ლექსიკ. 152). კარასეული-კი არც-კი აქვს შეტანილი. სომხურ წყაროებშიც მოიპოვება სახომი „კარას“ *կարას* (*Ազգական*-ის ზემოხ. შრომა გვ. 110, მაგრამ იქაც მისი ოდენობის შესახებ გარკვეული არაფერია.

„კარჩხალის“ სიდიდის გამოკვევის საშუალებას გვაძლევს სამთავნელის სარგოს 1459 წ. გარიგების განახლებული პირის ერთი ცნობა, თუ რომ იქ ტექსტი დამახინჯებული არ არის. ერთგან იქ ნათქვამია: „სამი კარჩხალა ღვინო ხუთი ლიტრითა“—ო. აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ კარჩხალაში ხუთი ლიტრა უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია, რომ კარჩხალა საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში მოხსენებული არა აქვს და ისედაც ძველებში იშვიათი სანახავია. რაკი საბას განმარტების მიხედვით წესიერი კოკა 10 ლიტრიანი იყო და 5 ლიტრიანს საწყაოს ანუ ნახევარ კოკას ჰარიკი, ანუ დორა ეწოდებოდა, მაშასადამე კარჩხალი—მერმინდელი ჰარიკისა ანუ დორას შესატყვისობა ყოფილა.

თავი მეხუთე.

მცენარეულობის საზომები.

სასოფლო მეურნეობაში ადამიანს მარტო მარცვლეულობასა და სითხესთან არ ჰქონდა საქმე. სანამ მეურნე მოსაელის მარცვალს შიიღებდა, ყურძენს დასწულავდა და საზოგადოდ ყოველგვარ ქირნახულს დააბინაებდა, მის ხელთ მცენარეულობა, ხილეულობა და ბოსტნეულობა იყო. წესიერ მეურნეობაში აზასაც, ნაჩკალს, ნათიბსა, ბოსტნეულობას და სასოფლო მეურნეობის ყველა დანარჩენ დარგებსაც აღრიცხვა და ანგარიში ესაქიროებოდა. ამისთვის-კი, რადგან აქ საწონ-საწყაოებით მათი ოდენობის გაგება ან არ შეიძლებოდა, ან მიზანშეწონილი არ იყო, განსაკუთრებული საზომები უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევ ეკონომიური ისტორიის მკვლევარმა და შემსწავლელმა ამ საზომების ტერმინები და სიდიდეც უნდა იცოდეს.

საქაბო. სასოფლო მეურნეობაში მცხილეობას ყოველთვის საპატრო ადგილი ეკავა. ხეხილის ოდენობის აღსანიშნავად „ძირი“ იხმარებოდა. ათონის ქართველთა მონასტრის აღაპებში მაგ. ნათქვამია: „დაუწყსეთ პანაშვილი იოანე ბანტუასა, რამეთუ სიყრმითგან ნამუშავები მისი ოთხმოცდაათი ძირი ზეთისხილი შემოსწირა“-ო (ათონის კრებული, გვ. 219).

ყოველგვარი ბოსტნეულობის საზომად და ერთეულად „კონა“ ჩანს, რომელიც სარისა და თივის ოდენობის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ხშირად იხსენიება. მაგ. ალექის საბატონო გამოსაღების გარიგებაში აღნიშნულია: „სამი დღე უნდა ზუარი იმუშაონ, თავზედ თითო კონა სარი ამეთ“-ო, კათისხევის მცხოვრებლებს დეალებული ჰქონდათ „ზურის მუშაობაზედ მუშაობა, კმლზედ კონა სარი გ“. ქსნის საერისთავოსაც „საკომლოზედ სარი კონა“ ჰქონდათ დადებული (გვ. 8, 45, 85). „ქალის მწუანლის“ გარიგებისდა ძალით ბაღებიდან მეფის „ქარხანაში ყოველს წელიწადს თერამეტს კონას ყოველის თერისაგან მისის ბოლოკით მისცემდენ“-ო (იქვე 104). ამ დებულებაში ყოველგვარი მწუანლი და ბოსტნეულობა იგულისხმება. კათისხევის საბატონო გამოსაღებში მოურავის სარგოში ნათქვამია „კომლზედ თიეა კონა ლ“ (30) მიუტანონო (იქვე 45).

„გალა“ ნახმარია საორობელო-საბარათიანოს მე-XXIII ს. დამდეგის გამოსაღების გარიგების წიგნში, რომელშიაც გადასახადად აღნიშნულია „ნიუკა გალა“ ამდენი და ამდენი-ო (ივე ბატონიშვილისეული წიგნთსაკაყის გრაგნილი № 338). საბა ორობელიანის განმარტებით „ნიუკა“-ი მცენარის სახელი იყო, რომელსაც ქართულად „ქალაკოდა“ ჰრქმე-

ვია. ხოლო თვით „გალა“ საბა ორბელიანის სიტყვით იყო „მხალი დაწნული გასახმობლად“ (ლექსიკ.). მართლაც თანამედროვე ქართულ-ნაიკ ქართლის სოფლებში ჩამოსაკიდებლად და შესანახავად დაწნული ხახვის თავებს გალას ეძახიან. ამგვარად „გალა“ ბოსტნეულის გარკვეული ოდენობის ნაწნავს წარმოადგენდა. არც დასავლეთ საქართველოს და არც აღმოსავლეთის სხვა ძეგლებში ჩანს ეს ტერმინი.

„ზნაჲ“ ანუ „ძნა“ ამერ-იმერეთში იხმარებოდა მომკულ-გაულეწავეი პურისა, ქერისა და თივისათვისაც. ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში სწერია: „მართებს გაბუნიას ორს განაყოფსა იეს და მისსა ძმასა თივა ზნაჲ ცხრაასი“ (გვ. 16 § 121). საბა ორბელიანს-კი ძნა უკვე განმარტებული აქვს როგორც „ყანის კონა“ და ესაიას თარგმანით (17) არის ამგვარი ახსნა დასაბუთებული. დაბადების ქართულ თარგმანში „ძნეული“ (ისუ ნავესი 2_გ) გვხვდება.

„ზვინი“ თივის საზომი იყო იმიერ-ამიერ საქართველოში უკვე დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება (ისუ ნავესი 2_გ მაჯულთა 15_გ, იობისი 5_გ, რუთისი 3_გ, ყანისათვის. ხოლო ლიხთიძერეთის 1573 წ. ერთს საბუთში აღნიშნულია: „მართებს... თივა ზვინი ერთი“-ო (დას. სქს საბ. 1, 29). საბა ორბელიანს ზვინი თივისა-კი არა „ყანის პრჯა“-დ აქვს განმარტებული, რის საბუთადაც მას გამოსლვათა 8. 14 აქვს დასახელებული (ლექსიკ.).

„ზარი“ ან „ძარი“ ამერ-იმერეთში იხმარებოდა. ბზისათვის არის ერთგვარ საზომად დასახელებული ვახტანგ მეფის დასტურლამალში, სადაც კოდის-პურის გარიგებაში ნათქვამია, რომ ზემოქართლელთ ედოთ „ბზე საკომლოზედ ზარი ა“ (გვ. 44), საბარათასშვილოს მკხოვრებლებს-კი „საკომლოზედ ბზე საკედრით“ (გვ. 74). ხოლო აუხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დავთარში ს. ნატუაზაუში „კაკალი ლომი“-სათვის „ერთი ძარა ამოკირული კაკალი ლომი“, „ერთი ამოკირული ძარა ლომი“, „ერთი დიდი ძარა ლომი“-ო, ნათქვამია სამი მოსახლე კაცის ბეგარის აღნუსხვილობაში (გვ. 18).

„ზარი“, „ძარი“ ეხლა აღმოსავლეთ საქართველოში იმ შენობას ეწოდება, სადაც მოსავალს ინახავდნენ ხოლმე, მაგრამ საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „ძარი დიდი ურემი ბზის მოსატანად ლახტებ-ამოკრული“ არისო (ლექსიკონი). უეჭველია დასტურლამალსა და აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დავთარში სწორედ იმ მნიშვნელობით უნდა იყოს ეს ტერმინი ნახმარი, როგორც ჩვენს ლექსიკოგრაფსა აქვს განმარტებული.

„შკლავი“ ფეტვის საზომად არის მოხსენებული ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში, რომელშიაც სწერია: „ფეტვ შკლავი ოცდაათი“-ო (§ 178, იხ. აგრეთვე §§ 179—214 და სხვა).

„ზურგი“ თივის საზომად არის ნახმარი იმიერ-ამიერ საქართველოში. იხსენიება სამთაენელის სარგოს 1459 წ. გარიგების წიგნში, რომელშიაც აღნიშნულია „სამი ზურგი თივა“ და 1550—70 წ.

ერთს ლიხთიმერეთის საბუთშიაც, სადაც ნათქვამია: ამა და ამას „მართებს... ათ-ათი ზურგი თიჯა“-ო (დას. სქს საბ. I, 22). მაგრამ თავისდა-თავად ცხადია, რომ ზურგი მარტო თივისთვის-კი არა, არამედ სხვა ბევრი რამისათვის-საც შეიძლება ყოფილიყო ნახმარი.

„სათარი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება შეშის საზომად: ბოლნისის გამოსაღების გარიგებაში ნაცვლის სარგოდ სხვათა შორის „თითო სათარი შეშა“-ც არის აღნიშნული (გვ. 18). პ. უმიკაშვილს ამავე ძეგლის ლექსიკონში განმარტებული აქვს, რომ ეს ტერმინი „ერთის უღელის ხარით მოთრეული შეშა“-ს აღნიშნავდა. ჩვენს სახელოვანს ლექსიკოგრაფს საბა ორბელიანსაც ეს ტერმინი დაახლოვებით ამგვარადვე აქვს განმარტებული: „სათარი შეშა მოთრეული“-ო (ლექსიკ.). აქეთვან არა ჩანს, თუ როგორ იყოს შეშა მოთრეული, სახელდობრ რომ ერთი უღელი ხარით.

„მარხილი“ ლიხთიმერეთში იხმარებოდა თივის ოდენობის გამომხატველ ერთეულად. 1550—70 წ. ერთს საბუთში მაგ. ნათქვამია: „არის მისაცემი კუამლზედ... ორი მარხილი თიჯა“-ო (დას. სქს საბ. I, 23). აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდ დავთარშიაც მარხილი ჩხარში თივის საზომად იხსენიება (გვ. 3—4).

„ჯინი“ პათივის ოდენობის გამოსახატავად მიღებული ერთეული ყოფილა. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ნათქვამია, რომ კავთისხეველთ ზურისათვის „ნეხვი ჯინი სამი“ უნდა მიეტანათ ყოველწლიურად (გვ. 45). საბა ორბელიანის განმარტებით „ჯინი გოდორ-მარხილი“ ყოფილა (ლექსიკ.).

თავი მეექვსე.

ნართისა და სამოსის საზომები და ერთეულები.

ძველ ქართულ მეურნეობაში საპატოო ადგილი საფეიქრო ხელოვნებას და მასთან დაკავშირებულ საწარმოო დარგებსა ჰქონდათ: სელის შოყვანა, მებაბეობა და მებაბრეშუმეობა ჩვენი ერის ქონებრივი სახსარის ერთ-ერთ მთავარ წყაროთაგანს შეადგენდა. რაკი მეურნეობის ამ დარგშიც ანგარიში და ვაზაული აუცილებელი იყო, აქაც განსაკუთრებული აღრიცხვის ერთეულები არსებობდა.

„ქუმი“ იმ ერთეულს ეწოდება, რომლის მიხედვითაც აბრეშუმის გადასახადს ჰკრეფდენ ხოლმე. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში იხსენიება. ინდოს ლანჩარის შესახებს გარიგებაში ნათქვამია: „აბრეშუმის ქუმზედ ვინც სახასო ქუმს შეკრავს, სამი ბატონისა არის მისი მოსავალი და ორი ლანჩარისა“-ო (გვ. 47) ან კიდევ: „ამ აბრეშუმის მოსავალში რომელიც სახასო ქუმი არ შეიკრავს და ჰავი ქუმები შეიკრავს,... იმისი ათისთავი სალთხუცისა და მდივნებისა არის“-ო (გვ. 48)

„ქუმი“ თურქული სიტყვაა კ-ია, რაც, როგორც პ. უმიკაშვილსაც აღნიშნული აქვს იმ ფიციარს ან ლახტს ეწოდებოდა, რომელზედაც აბრეშუმის ქიას გამოიყვანდენ და გამოჰკვებავდენ ხოლმე.

„გული“ აბრეშუმის საზომის ერთეული იყო და ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება. ინდოს ლანჩარის გარიგებაში ნაბრძანებია: რომ აბრეშუმის გამოსავლითგან „ტარულისა არის ქუმზედ ერთი გული აბრეშუმი“-ო (გვ. 47). „გული“ აბრეშუმი დასტურლამალის ცნობის მიხედვით ან იმ ცახს უნდა ჰწინაედეს, რომელზედაც აბრეშუმის ქიები პარკს აკეთებდენ, ან თვით აბრეშუმის პარკს.

„მანჯანიკი“ აღმოსავლეთ საქართველოს ძველებში გვხვდება აბრეშუმის ოდენობის ერთეულად. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში მაგ. შულაერისა და თეთრსოფლის გარიგებაში მოურავზე ნათქვამია: („მანჯანიკზედ თვთო სტილი აბრეშუმი, თუ მოვიდეს, თორემ ნუ სხთოვს“-ო გვ. 99).

ქიზიყის მოურავის სარგოს 1798 წ. გარიგებაში სწერია: „დიდს მანჯანიკზე სამი სტილი აბრეშუმი მოურავისა არის“-ო (საქ. სძვლნი III, 137). აქეთგან ირკვევა, რომ იყო „დიდი მანჯანიკი“ და პატარა.

„მანჯანიკი“ ქართული სიტყვა არ არის, არამედ არაბული منحنق. რომელიც მანქანას, საომარ მანქანასა და აბრეშუმის მატყლისა და სხვა ნართის ამოსახვევ მანქანას ეწოდებოდა

საბა ორბელიანის განმარტებითაც მანჯუნიკი „ჩიგორგალის ამოსაღები კახაკი“ იყო (ლექსიკ.).

„**შულო**“ ნართის სახომად იხმარებოდა იმიერ-ამიერ საქართველოში. დასავლეთში ბაშბისათვის არის ნახმარი 1550—70 წ. ერთ საბუთში, „თეთო შულო ბაშბის ნასთი“ იხსენიება (დას. საქ. საბ. I, 23). წილენლის სარგოს 1669 წ. გარეგების წიგნშიც „შულო“ ხშირად გვხვდება (ა. ხახ. გუჯრები). საბა ორბელიანიც ამბობს, რომ „შულო“ ნასთის ბოკელი“ იყო (ლექსიკ.).

„**კვერცხი**“ აბრეშუმის ყაჭის სახომად იხმარებოდა. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება. ბოლნისის გამოსაღებში ნათქვამია, რომ „ოურავისათვის უნდა „კომლზედ ორი კვერცხი ყაჭი“ მიეცათ (გვ. 18). შულავრისა და თეთრსოფლის გამოსაღებშიც მოურავისათვის გადაკვეთილია „კვამლზედ თვთო კვერცხი ყაჭი, ვისაც კია ჰყუნადეს“—ო (გვ. 99), ხოლო შულავრის მამსახლისის სარგოში აღნიშნულია, რომ „ვინც კიას შეინახავს, ერთი კვერცხი ყაჭი“ უნდა გამოეღო (გვ. 100).

„**კოჭი**“ ნართისათვის იხმარებოდა. ანნა დოლენჯიშვილის 1796 წ. მზითვის წიგნში გვხვდება (საქ. სძვლნი I, 404). იყო „დიდი კოჭი“ და „მომცროს“. დიდი კოჭი „ორ-სტილიანი“ ყოფილა (იქვე), მომცროს ოდენობა-კი აღნიშნული არ არის.

„**ქელი**“ სახომად იხმარებოდა იმიერ-ამიერ საქართველოში, მაგრამ სხვადასხვა დანიშნულებებისათვის. აღმოსავლეთში ტანისამოსის რიცხვის აღსანიშნავად გვხვდება ერთეულის ტერმინად. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში მაგ. ნათქვამია „წელიწადში ერთი კელი თავისი საკადრისი ტანისამოსი თავით ფეხამდი უნდა მიეცეს გერაქიარალის მოხელესო (გვ. 21 და 59). ამგვარადვე „ერთი კელი ტანისამოსი თავლიდარს“ ეკუთვნოდა (გვ. 69). ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მზითვის წიგნშიც სწერია: გამდელი „ერთი კურნით დაბეწვილი მისის თორმეტის ხელის ოქროსქსოვილისა კაბა საგულთა, ოქროსქსოვილის სარტყლებითა... კურდლით დაბეწვილი... ქათიბითა და ტყავ-კაბითა ცხრის ხელის ოქრო-ქსოვილის კაბა-საგულთა, სარტყლითა“ და სხვაც ბევრი ამგვარი (სქს. სძვლნი III, 489).

ამ სიტყვებითგან ცხადი ხდება, რომ „ქელი ტანისამოსი“ ადამიანის თავით ფეხამდის შესამოსად საჭირო ყოველგვარ საცმელ-სამოსელს ეწოდებოდა.

ამავე ხელის მნიშვნელობის ტერმინია „დახტა“, მხოლოდ სპარსულითგან არის შემოსული და მზითვის წიგნებში გვხვდება. მაგ. ანნა დოლენჯიშვილის 1796 წ. მზითვის წიგნში იხსენიება „ჩახჩურ საკრავის ფირფიტები ერთი დასტა“, „ჩხირში ქისისტა ორი დასტა“, „ერთი დასტა ჩალის კოვზი“, „ერთი დასტა სურათი“ (სქს. სძვლნი I, 404, 405, 408).

„**ცხრა**“. საკმარისია ადამიანმა ძველი მზითვის წიგნები გადაშინჯოს, რომ დარწმუნდეს, რომ წინათ საქართველოში ტანისამოსსა და თეთრეულს,

სამკაულსაც ცხრა-ცხრაობით აკეთებდენ და სთვლიდენ კიდევ. „ერთი ცხრა-სწორედ იმის მომასწავებელია, რომ „ცხრა“ ერთეულად იყო მიჩნეული. მაგ. ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მზითვის წიგნში ნათქვამია: სხვათა შორის მზითვად მოეცა „ლილი ორი ცხრა... იქნა არხალუხის ჯამი ორი ცხრა... კაბა ერთი... ერთის ცხრის მარგალიტის დილითა და ხრიკებითა... იქნა კაბის ჯუმალი ექუსი ცხრა და სამი“ (სქს სძვლნი III, 486 და 487).

„წაული“, „წავილი“ ჩვეულებრივი სიტყვა და ტერმინია, დაბადებისა და ახარების ქართულ თარგმანშიაც ორი საგნის, თუ ცხოველის აღსანიშნავად, მეტადრე როდესაც ამ ორი ნიეთისა თუ სულიერი არსების ერთად მყოფობის მუდმივობის გამოხატვა სურდათ. ხშირია რასაკვირველია ეს ტერმინი მზითვის წიგნებში, მაგ. 1712 წ. ანუკა ბატონიშვილისაში ნათქვამია: „ფრანგის ატლასის კაბა ჩალის ფერი ერთი ორის არშიითა, ცხრის წყუილის ოქროს ჩაფრასტებითა და ხრიკებითა“ (სქს. სძვლნი III, 486—487), ან კიდევ „ტყაეი ერთი მარგალიტის დიდის აშითა (sic)... სიასამურით დაბეწვილი ოთხის წყუილის ოქროს მურასას ქურთუბალითა“ (იქვე 487—488).

თავი მეშვიდე.
საჰმლის საზოგ მართეულები.

ადამიანის კება ყოველდღიური თუ განსაკუთრებული, საზეიმო შემთხვევი-სადვის სურსათის ხარჯს თხოულობდა. ადამიანის ბუნებისა და მადის მოთხოვ-ნილებაზე ხანგრძლივმა დაკვირვებამა და გამოცდილებამ გამოარკვია და წესად აქცია საჰმლის ის ოდენობა, რომელიც ჯანსაღი არსებობისათვის საჭიროა. ამგვარად ყოველმა დიასახლისმა და სუფრაჯმა იცოდა, რამდენ სულს რამდენი საჰმელი დასჭირდებოდა და რომელ საჰმელს რამდენი მასალა მოუნდებოდა. შეიქმნა გარკვეული სიდიდის ჭურჭელი, როგორც სამზარეულოში სახმარებელი, ისევე კამის დროს. კულტურული და ეკონომიური ისტორიისათვის საჭიროა, რომ ამ ერთეულებზეც მკაფიო ცნობები გვქონდეს.

„თასი“ გ. მთაწმიდელის თხზულებაში ღვინის სასმისის მნიშვნელობით არის ნახმარი. მას აღნიშნული აქვს: ეფთვმე მთაწმიდელი „ტრაპეზსა ოდესაც დაჯდის, ებრძანა მეტრაპეზისადა, რომელ ძმთა ღვინისაგან ყოვლადვე თასითა ღვინოსა დაუდგომოდეს“-ო (ცა იე და ეფთსი 40). ხოლო შემდეგში აღმოს. საქართველოში, ვახტანგ მეფის დასტურლამალში იხსენიება ბრინჯისა და საჰმლის ერთგვარ საზომად. ბოშაყაბების გარიგებაში ნათქვამია: „საჰმლის ბოშაყაბისა უწინ ასრე ყოფილა:.... ოსტატს თასი ა, საყას თასი ა, აუშტარს თასი ა, მეთეფშეს თასი, მუზრიბს ბოშაყაბი“ (გვ. 16 იხ. აგრეთვე გვ. 91 ყაბების რიგისათვის, სადაც საჰმლისათვის არის ნახმარი). თასი ჭურჭლის სახელი იყო და არის. ბარათაშვილების 1523 წ. გაყარილობის წიგნში „თასები“ სახლის ჭურჭელშია მოხსენებული (ქეტი II, 350). სპარსულად სთ თას ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა, არაბულითგან ევროპიულ ენებში მაგ. გერმანულსა და ფრანგულშიაც Tasse, tasse არის შესული ფინჯის აღსანიშნავად. საბა ორბელიანის განმარტებით „თასი სასმისია“ (ლექსიკ.) და ამ განმარტების საბუთად მამათა ცხოვრებას ასახელებს. შემდეგ უკვე აქ და ცხოვრებაში ერთგვარ საზომდაც იხმარებოდა საჰმლის მასალის ოდენობის აღსანიშნავად. ყაბების შესახებ გარიგებაში მაგ. ნათქვამია, რომ „შეკამადად ბადია ზედ ლიტრა ა (1¹/₂)... ბოლომამათვის ერთს ბადიას იანი ლიტრა ერთ-ნახევარი“-ო (ვახტანგ მეფის დასტურლამალი, გვ. 91).

„ბადია“ ჭურჭლის სახელი იყო, მაგრამ ამავე დროს ერთგვარ საზომდაც იხმარებოდა საჰმლის მასალის ოდენობის აღსანიშნავად. ყაბების შესახებ გარიგებაში მაგ. ნათქვამია, რომ „შეკამადად ბადია ზედ ლიტრა ა (1¹/₂)... ბოლომამათვის ერთს ბადიას იანი ლიტრა ერთ-ნახევარი“-ო (ვახტანგ მეფის დასტურლამალი, გვ. 91).

საბა ორბელიანის სიტყვით „ბადია დიდი ჯამია“ (ლექსიკ.). ეს ტერმინი სპარსულშიაც იხმარება და „ბადიაჰ“ და სპარსულ სიტყვად ითვლება. არაბულშიაც არის შესული და იქ **بَدِيَا**-ად იწერება. სპარსულად ბადიაჰ ღვინის, სასმელის კოკას, ცხვირიან ქურქელსა ჰნიშნავდა. ქართულში ამ ტერმინს **მნიშვნელობა** შეცვლილი აქვს.

„ყაბი“ მოხარშული ბრინჯის და საერთოდ საკმლის ოღენობის სახომად და ერთგვარ ერთეულად იხსენიება ვახტანგ მეფის დასტურლამალში. სასახლისა და მეჯლისის გარიგებაში გვხვდება ხშირად, მაგ. ალაყათის აივანის შუა-სახლში მეჯლისისათვის „გააკეთონ ფლავი ყაბი თექვსმეტი, ამისგან სამი ყაბი ბატონის წინ დასადგმელად, და სხვა საჯაროდ“-ო (გვ. 5), ახალ სასახლეში-კი რომ გაიმართებოდა წვეულება, „უნდა გაკეთდეს ფლავი ყაბი ორმოცი, ამისგან ხუთი ბატონის წინ დასადგმელი, ოცდა თუთხმეტი საჯაროდ“ (გვ. 5).

„ყაბი“ როგორც დასტურლამალის ტექსტიდან ირკვევა, იმ ქურქელის სახელი იყო, რომელშიაც საკმელს აკეთებდენ. ერთ ყაბში საკმლის მასალის გარკვეულ ოდენობას ხმარობდენ ხოლმე და ამიტომ ყაბი ერთგვარ საზომს წარმოადგენდა. მაგ. მეფის, ანუ „ბატონის წინ დასადგმელის ყაბისათვის უნდა მიეცემოდეს ერთის ყაბისათვის ბრინჯი ლიტრა ბ კოცი ლიტრა აჲ (ე. ი. 1 1/2), ერბო თუ ხალაქი იყოს ლიტრა ბრინჯზედ ჩარევი ა და თუ ხალასი არ იყოს—ჩარეჲ-ნახევარი“ (გვ. 90). იმისდა მიხედვით, თუ რა საკმელი მზადდებოდა, ყაბსაც თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონდა და მასალის სათანადო ოდენობა მოეხმარებოდა ხოლმე. არსებობდა „ჩილავის ყაბი“, „ქათმის ყაბი“, „მუთანჯის ყაბი“, „ბატკნის ყაბი“ „იახნის ყაბი“, „ბორანის ყაბი“, „საჯერგო ყაბი“ და სამარხო ყაბი (გვ. 90—91).

ყაბი თურქული სიტყვაა. **قَاب** „ყაბ“ საზოგადოდ ქურქელს, ქოთანს, ქეახს, პარკსა და საფენსაც ჰნიშნავს. ქართულში მხოლოდ ქეახისა და საკმლის ქურქელის მნიშვნელობით არის შემოსული.

„კენჭი“ ყველის ოდენობის აღმნიშვნელი ერთეულის ტერმინად იხმარებოდა ლიხთიმერეთში. მაგ. საცაიშლოს დაეთარში აღნიშნულია „სამოცი კენჭი ყველი“ და ამის მსგავსი (გვ. 38—40). აფხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსაღების დიდ დაეთარშიაც საჭუწულარიოს ბეგარში იხსენიება ეს ტერმინი, მაგ. „ოცი კენჭი ყველი“-ო და სხვა (გვ. 18—19). კენჭი უაქველია აქ ყველის კვერეულს ჰნიშნავს. რომელიც, როგორც სახელითგანაც საფიქრებელი ხდება, პატარა და გამხმარი უნდა ყოფილიყო.

დასავლეთ საქართველოში „ხელი“ გამომცხვარი მკადის ერთეულის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დაეთარში სწერია: „საჯინიბო მკადი ხელი ოცდაათი (გვ. 16 § 122, 123 და სხვაგანაც).

„ხოწა“ ერთგვარ საზომის ერთეულად არის ნახმარი მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის ქალაქის მოურავის ხელისუფლება-

სარგოს გარიგების წიგნში შაქრისა და „ნულლის“-ათვის (საქ. სძელნი II, 524). იქ ნათქვამია: „ახალ წელიწადს... ქედხულებმა ან სამის ხონჩით ან ორის ხონჩით ნული და შაქარი უნდა მოართვან“-ო (საქ. სძელნი II, 524). ხონჩა სპარსული სიტყვაა *خونچ*, პატარა მაგიდას ჰნიშნავს, აგრეთვე ძღვნის ერთეულსაც ეწოდებოდა.

„ლანგარი“ ქალაქის მოურავის ხელისუფლება-სარგოს მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის გარიგების წიგნში თევზეულობისა, ზეთისხილისა და ხილეულობისათვის არის მოხსენებული საზომად (საქ. სძელნი II, 526). იქა სწერია: „ახალციხიდან და აწყვერიდან ხილი რაც საპალნე შემოვიდეს, ამისთვის ლანგარით უნდა მიერთვას მოურავს ნიხრის მიცემისათვის“ (სქს სძელნი II, 526). ლანგარი *لنگار* სპარსულშიც არსებობს იმავე მნიშვნელობით, როგორც ქართულში, — სპილენძის ან სხვა ლითონის რგვალი კიდეებ-აწეული დიდი თევზია.

„კალათა“, ან „კალათი“ დასავლეთ საქართველოს შემოსავლის წიგნებში გვხვდება მქადისა და ღომისათვის. მაგ. ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ხ. გამოსავლის დაეთარში ნათქვამია: „მართებს ამინადარას კუაღუშაძეს... ერთი კალათი სამეჯინიზო მქადი“ (გვ. 9). აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დაეთარში ს. მათხოჯის მცხოვრებთ შეწერილი აქვთ ან „ერთი კალათი მქადი“, ან „ერთი კალათი ღომი“ (გვ. 12—14). საბა ორბელიანისათვის „კალათა მცირე გოლორი“-ა მხოლოდ (ლექსიკ.).

თავი მეგრე.

სივრცის საზომები.

სივრცის საზომები რასაკვირველია უფრო საგეოგრაფიო თხზულებებშია მოსალოდნელი. ძველი ქართული საგეოგრაფიო მწერლობის ძველი ვახუშტი ბატონიშვილის განთქმული ნაწარმოების გარდა არ მოგვეპოვებან ჯერჯერობით ზაინც. საისტორიო და იურიდიულ-ეკონომიური ხასიათის ძეგლებში სივრცის საზომები უფრო იშვიათია. ამის გამო სივრცის საზომების შესახებ ძველ საქართველოში ჯერ მცირე ცნობები გვაქვს. ამ დარგის ძველი ტერმინოლოგიის შესწავლა საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის საშუალებით შეიძლება, მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, რომ ყველაფერი, რაც იქ მოიპოვება, საქართველოს ძველ ცხოვრებაში არ იხმარებოდა, არამედ ებრაელთა მწერლობის ამ ძეგლის თარგმანთან ერთად არის ქართულში შემოსული. დაბადებისა და სახარების ქართულ თარგმანში სივრცის საზომთაგან გვეხვდება:

1. „თითი“. იერემიას მაგ. ნათქვამი აქვს.—სისქე ოთხთათითაჲ“ (52, 31). თითი უდრის ბერძნულს *δύο* და ლათინურს *digitus*, რომელთა სიგრძე მეტრული სისტემით 18,5 მილიმეტრად არის ნაანგარიშევი.

2. თუმცა მე. XI—XVIII სს. საბუთებში არ გვხვდება, მაგრამ რათგან საღმრთო წერილსა და თანამედროვე ქართულშიც იხმარება, უეჭველია სიგრძის საზომთა შორის „გოჯი“-ც უნდა ყოფილიყო. საბა ორბელიანს ეს ტერმინი განმარტებული აქვს, როგორც „თითით ნაწევარი“. მაგრამ უეჭველია აქ თავდაპირველი დედანი გადამწერისგან უნდა იყოს დამახინჯებული. საბას ეწერებოდა: გოჯი ცერის თითის ნაწევარი-ო. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, ამას ამტკიცებს მეორე ტერმინის „გოჯეული“-ს განმარტებაც. „გოჯეული არს ორთავე ცერთა გოჯები შეყრით სიგრძეზედ“-ო (ლექსიკ.). „გოჯეული“ იეზუიელს აქვს ნახმარი: „სწორი გოჯეულისაჲ“, „წყრთისა და გოჯეულისაჲ წიაღეული სიღრმე“-ო (XL, 5 და XLIII, 13) და აქ ბერძნულ ტექსტში გოჯეულის შესატყვისად სწერია *παραπλευρικός*, რაც ორი გოჯის სიგრძეზეს-კი არა, არამედ ოთხი თითის სიბრტყეს, ხელის სიგრძეს ჰნიშნავს, ნაბიჯის $\frac{1}{4}$ -ად ითვლებოდა და 74 მილიმეტრის ოდენა იყო.

„მტკაველი“ საბას საზომად არა აქვს განმარტებული, არამედ ნათქვამი აქვს მხოლოდ „ცერი და ნეკი გაკიმული“-ო. „მტკაველი“ დაბადების თარგმანში გვხვდება: „მტკაველი სიგრძე და სივრცე“ (გამოსლვათა XXVIII, 16), „სიბრტყე მისი მტკაველნი“ (2 ნეშტთა III, 5). ბერძნულ დაბადებაში, ეს ტერმინი ბერძნულ *ἡ παραπλευρική*-ს უდრის, რაც ცერსა და ნეკს შორის მანძილის, ჩვენი მტკაველის აღმნიშვნელია და მეტრული სისტემით 222 მილიმეტრს უთანასწორება.

„ბიჯი“ საბა ორბელიანის ცნობით „იქმნების ხუთი ტერი“ (ლექსიკ.). ბიჯი უდრის ლათინურ passus-ს, ხოლო „ტერი“ — pes-ს. მართლაც რომაული 1 passus-ი = 5 pedes-ს. მეტრული სისტემით რომაული 1 ბიჯი 1,48 მეტრს უდრიდა.

„წყრთა“ ძველ ქართულ მწერლობაში ჩვეულებრივი სიგრძის საზომია და დაბადების ქართულ თარგმანში ხშირად გვხვდება: „იყო ცხედარი მისი... ცხრა წყრთა სიგრძე მისი და ოთხი წყრთა სიგრძე მისი წყრთითა მამაკაცისათა“ (მეორე შჯულისა III, 11), „წყრთა ერთ“ (ნათეფს VI, 27, ლუკა XII, 25). ბერძნულად აქ სწერია ἑ πηχῶς, რაც იდაყვს და იდაყვითგან შუათითის სიგრძეს, წყრთას ჰნიშნავს, და 444 მილიმეტრს უდრიდა, ლათინურად cubitus-ი ეწოდებოდა. საისტორიო და სხვა ძეგლებში ეს ტერმინი იშვიათი შესახვედრია. ყანჩაეთის 1693 წ. ეამნგულანში მის შემზადებელს ზაქარიას წიგნის ანდერძში ნათქვამი აქვს სხვათა შორის, რომ ღამე გოდლითგან გამოსული თევზასხლეტილი გადმოვიარდნილა და „გოდლისა მისთანა ზღუდე-ვალიანისა სიმაღლე წყრთა კა“ (21) იყო. — ო (ქქები. II, 512). დასავლეთ საქართველოს გამოსავლის გარიგების წიგნებში და საბუთებშიც აქა-იქ იხსენიება, მაგ.: საციიშლოს დავთარში სწერია გამოსაღებად „სამასი წყრთა ტილო (გვ. 42). აფხაზეთის საკათალიკოსოს დიდ დავთარშიც „მწყრთა“ ტილოს სიგრძის საზომად არის ს. ნაენუელის გამოსაღების აღწერებში ნახმარი (გვ. 25—28). მე-XVIII ს. დასავლეთ საქართველოს ერთს საბუთშიაც აღნიშნულია: „მართებს ერთობით წიწვიძეებს თითო მწყრთა ტილო“ — ო (დას. საქ. საბ. II, 126).

„მკარი“ სიგრძის საზომად როგორც აღმოსავლეთსა, ისევე დასავლეთ საქართველოში იხმარებოდა. ეს ტერმინი დაბადების ქართულ თარგმანშიც იხმარება. საქმე მოციქულთაში ნათქვამია: ნავითგან ზღვაში „გარდაათხევეს საზომი და პოვეს (სიღრმე) ოთხ მკარ“ შემდეგ „კუალად მოზომეს და პოვეს ათხუთმეტრ მკარი“ (XXV, 28). ბერძნულად აქ ἑκαῦτῶν არის ნახმარი, რაც ორთავი გაშვებული ხელის შუა მანძილს ეწოდებოდა და 1,776 მეტრს უდრიდა, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც ნათქვამი აქვს, რომ ლიხის მთაზე ზამთარში დადებული თოვლის „სიმაღლე მკარი სამი“ იყო. — ო (უა მფთ მფსა დვთსი, * გვ. 305). სამთავნელის სარგოს 1459 წ. გარიგების წიგნში სწერია: „ხუცესს ტყავი მკარი“ — ო (ტფ. ს. უნ. სიძველ. მუზ. გრაგნილი № 559). 1805 წ. დასავლეთი საქართველოს ერთ საბუთში ნათქვამია: „მოგვიდეთ ზმანით ქცევა ოცდაათ-ოცდაათი მხარი“ — ო (დას. საქ. საბ. II, 149). წყრთის შესახებ საბა ამბობს, რომ „წყრთა არს იდაყვი-დამთითის წვერამდის, ხოლო ხრონოლრაფში მწყრთა მხარად აღუწერიათ მრუდად და სომეხნიცა აგრე იტყვიან“ — ო (ლექსიკ.). „მკარი“ სიდიდეზე-კი ნათქვამი აქვს: „ოთხი წყრთა ერთ მკარი არის, ვიდრე ორთავე კელთა სრულიად გაწულდა“ — ო (იქვე). ბერძნებიც სწორედ ასევე ანგარიშობდნენ და ერთი მკარი, 1 ἑκαῦτῶν = 4 πηχῶς, ოთხ წყრთას. სახელოვანი ქართველი ლექსიკოგრაფის ზემომოყვანილი სიტყვებითგანა ჩანს, რომ გარკვე-

ული დროითგან და, როგორც ეტყობა მასზე უწინარეს, წყრთისა და ჭყარის სადიდე საცილობლად შექმნილა. აზრთა სხვაობა თურმე იმაში მდგომარეობდა, რომ წყრთა მხარის ოდენა სიდიდელ მიუხინვეიათ. რათგან „მკარი“ ოთხი წყრთის შემცველი საზომი იყო, წყრთას მხარის მნიშვნელობით ხმარება „მკარის“ ოთხჯერ გადიდებასა ჰნიშნავდა.

წყრთის ოდენობის გადიდების ცნობის დამადასტურებელი ერთი ადგილი საცაიშლოს გამოსაღების მე-XXV ს. პირველი მეოთხედის დავთარშიც მოიპოვება. ჯგალის ორი მცხოვრების შესახებ იქ ნათქვამია: „თვითოს წელიწადსა სამასი (sic) წყრთა ტილოსა მოართმევდეს“-ო (კვ. 42), ხოლო დავთრის ბოლოში იქ, სადაც გამოსაღების საერთო ჯუმაღენია მოათავსებული, ჯგალის გამოსაღებზე ნათქვამია: „სამასი ადლი ტილო“-ო (გვ. 45). ცხადია აქეთგან, რომ „წყრთა“ და „ადლი“ აქ თანასწორ ოდენობად არიან ნაგულისხმევი, ე. ი. წყრთის ოდენობა უკვე გადიდებულია.

აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთის საკათალიკოზოს დიდ დავთარში ნაქანულის გამოსაღებში ზოგან სიგრძის ზომის მოუხსენებლივაც, მართო „ტილო“ არის ხოლმე აღნიშნული, მაგ. „ბეგარაა: ტილო, ორი გობი ლომი, ორი ქათამი“ და სხვა (გვ. 24—25). ჯერ კიდევ განოსარკვევია, აქ დამწერს გამორჩენია ტილოს საზომისა და ოდენობის შესახებ იცნობა, თუ ასეთ შემთხვევებში ქსოვილის გარკვეული სიგრძე-სიგანის ოდენობა ივულისხმებოდა და ამგვარად „ტილო“ ერთნაირად საზომის აღმნიშნელი ტერმინი იყო?

„ადლი“ სივრცის საზომი იყო და იხმარებოდა როგორც მიწისა, ისევე ფართლეულობისა და საქონლის, ან საგნისათვის. 1705 წ. აღმოს. საქართველოს ერთს სიგელში სწერია: „ჩრდილოს მხარეს ჩენს სასახლემდინ ხუთი ადლი მიწა“-ო (ისტ. საბ. V, 7). ქალაქის მოურავის ხელისუფლება-სარგოს გარიგების წიგნში ადლი ეპკრობაში, ფართლეულობის სიგრძე-სიგანის საზომად იხსენიება (საქ. სძელნი II, 527). დასავლეთ საქართველოში „ადლი“ უკვე მე-XXVI ს. ძველში გვხვდება ტილოს სიგრძის საზომად, 1513 წ. გელათის შეწირულობის წიგნში აღნიშნულია: „მრევციო ათასი ტილო“-ო (დას. საქ. საბ. I, 4). 1550—70 წლის საბუთში ნათქვამია „გამოიღებდეს სააღდგომოდ... თექვსმეტს ადლს ტილოსა“-ო (დას. საქ. საბ. I, 25). „ადლის“-ს შესახებ საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ „საზომი“ იყო, მეგრამ მისი ოდენობა არა აქვს განსაზღვრული. აქად გვკლდენ შტედტის ცნობითგანა ჩანს, რომ იმიერ-ამიერ საქართველოში „ადლი“ ერთნაირი ყოფილა. (Reisen, 359 და 393).

ამგვარად ირკვევა, რომ ადლი სივრცის საზომი იყო და იმიერ-ამიერ საქართველოში იხმარებოდა: დასავლეთ საქართველოში ეს ტერმინი და საზომი მე-XXVI ს. დამდეგიდან იხსენიება, ამიტომ, თუ უფრო ადრე არა, შესაძლებელია მე-XV ს. დამდეგსაც ყოფილიყო. ამერეთში მე-XXVIII ს. დამდეგზე უწინარეს, თუ არ ვცდები, ჯერ არა ჩანს.

ადლი იქნებ დაკავშირებული იყოს არაბულ სიტყვა *عسك* ადლი-სთან, რაც კანონიერს, სამართლიანს ჰნიშნავს. მაგრამ ამ სახელის მატარებელი სივრცის საზომი არც არაბულსა, არც სპარსულში და ოსმალურში არა ჩანს.

„ადლის“ ოდნობაზე საბა ორბელიანს არაფერი აქვს ნათქვამი. მხოლოდ აკად. გვლდენშტედტს მოეპოვება ამის შესახები ცნობა: მისი სიტყვით ადლი როგორც აღმოსავლეთს, ისევე დასავლეთ საქართველოში ერთი ზომისა ყოფილა და ინგლისურ 3 ფუტსა და 4 დვიმს უდრიდა („Adeli (sic) ist 3 Fu³ss 4 Zoll engl. Maass“, Reisen 359 და 393), ანუ მეტრული სისტემით 1,0160 მეტრს. ამგვარად ქართული ადლი სიგრძით ერთ მეტრს, უდრიდა, მხოლოდ ოდნავ მასზე მოზრდილი ყოფილა.

ძველ ქართულში სიგრძის საზომად „უტევანი“ და „მილიონი“ იხმარებოდა. მაგრამ მე-XV—XVIII ს. ს. ძეგლებში აღარ გვხვდება. ჩვეულებრივია ტერმინი „უტევანი“ სახარების ქართულ თარგმანში, სადაც იგი ბერძნული *σταδίων* სტადიონ-ის შესატყვისად არის ნახმარი (მათე XIV, 24 და ლუკა XXIV, 13). ბერძნული სტადიონი=100 მხარს=400 წყრთას, მეტრული სისტემით-კი 177,6 მეტრს შეადგენდა, რომაული-კი=125 passus-ს=625 pedes=185 მეტრს; ამდენივე უნდა ყოფილიყო ქართული უტევანიც.

„მილიონი“-ც სახარებაში გვხვდება (მათე V, 41), უდრის ბერძნული ტექსტის *μυριάς*-ს. გ. მთაწმიდელს აღნიშნული აქვს, რომ იოანე მახარებლის ეკლესია ააშენეს „ლავრისაგან განშორებულად ვითარ მილიონ ერთ“ (ეფსი 8-9). რომაული მილიონი=1000 passus=5000 pedes=1480 მეტრს. მილიონი საბას მხოლოდ რიცხვით ოდენობად აქვს წარმოდგენილი, სიგრძის საზომად-კი მართო „მილი“ აქვს აღნიშნული და ისიც ფრანგულ საზომად მიაჩნია.

„უტევანის“ შესახებ ამბობს: „უტევანი არს სტადიონი, რომელსა სომეხნი ასპარეზს უწოდენ, ხოლო ლათინნი და ელინნი სტადისა, რომელსა 143 ბიჯი ექმნებიის“-ო. საითგან აქვს ეს ცნობა მას ამოღებული, არა ჩანს.

საბასევე უწერია: „მილი ფრანგულად ათასი ბიჯი, გინა ორი ათასი წყრთა“-ო (ლექსიკ.). რომაული მილი მართლაც=1000 passus, წყრთის ოდენობა-კი სწორე არ არის.

„ეჯი“ ძველ ქართულში ვეფხვისტყუასანში გვხვდება: „ადრე დაგბრუნდით ვიარეთ არ ეჯი გზისა შორისა“ (ი. აბულ. § 418). მე-XVIII ს. --ში-კი ხშირია. საბა ამბობს თავის ლექსიკონში, რომ „სამი მილი ერთი ეჯი არის“ (იხ. ეჯი). თავის ევრაპის მოგზაურობაში ნათქვამი აქვს „ოცდაერთი მილი შეიდი ეჯია“-ო („ცისკარი“ 1852 წ. № 4, გვ. 48). მაშასადამე აქაც ერთი ეჯი სამი მილი გამოდის. რაკი 1 ეჯი 3 მილი ყოფილა, მაშ ეჯში 3000 ბიჯი უნდა ყოფილიყო, ანუ 4440 მეტრის სიგრძე იქნებოდა.

„ფარსარხი“ საბას არა აქვს, აზამედ „ფარსანგი“, რომლის შესახებ ნათქვამია „სხუთათა ენაა, ესეც ეჯია“-ო (ლექსიკ. მართლაც სპარსული სიტყვაა *فرسنگ* ' فرسنگ (შეად ნ. მარტის TP XII).

„ალაჯი“ კაკუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებაში იხსენიება: „მიყენენ ქართველნი ოთხს ალაჯზე, ასე გააქციევს მაჰმად-ხან“-იო (ამბავნი ქართლისანი, კიკ. 165). ალაჯი თურქული ტერმინი და საზომი უნდა იყოს. ოს-მალეთში ეხლაც იხმარება და 5010 მეტრს უდრის.

„კეფი“ ტყავის რაოდენობის საზომად გვხვდება მხოლოდ ერთგან, მაგრამ უძველესი ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს. „ხუთი კეფითა ქალამანი“ ერთიო, ნათქვამია: სამთავნელ-ის სარგოს 1459 წ. გარეგების წიგნში, კეფს საზომად საბა ორბელიანიც იხსენიებს და შემდეგი აქვს ნათქვამი: „წერილთა ფურცელსა ეწოდების კეფი, ხოლო ფურცლისა ცალსა პირსა—კაბადონი“-ო (ლექსიკ. იხ. „კაბადონი“). მაშასადამე აქ კეფად ტყავის ფურცელია ნაგულისხმევი. ცხადია, რომ სამთავნელის გარეგების წიგნში ტყავის ფურცელზე-კი არა, არამედ საზომზეა ლაპარაკი, მაგრამ ამ ორი ცნობის შეთანხმება იმ გეარად შეიძლება, რომ „კეფი“ განსაზღვრული, მაშინ ყველასთვის ცნობილი ოდენობის ტყავის ფურცელი, ანუ ნაქერი უნდა ყოფილიყო. ხუთი ამ ზომის კეფი ტყავი უნდა გამოეღო ერთ-ერთ სოფელს ერთ საქალამნე ტყავად.

„შოლტი“ თითქოს ერთგვარ სივრცის საზომად მოჩანს ტყავეულობისათვის და ერწო-თიანეთის საექლესიო გამოსაღების გარეგების წიგნში არის ნახმარი. იქ ნათქვამია: „უნდა მიერთმეოდეს“ ამა და ამ სოფლითგან ერთგან „ცხურის ტყავი მკარი ქალამანი ა“, ჩვეულებრივ-კი ან „შოლტი ქალამანი ერთი“, ან მარტივად „ქალამანი ა“ (ტ. ს. უ. სიძე. მუხ. გრაგნილი. № 15). საბა ორბელიანსაც აქვს აღნიშნული, რომ „შოლტი იყო აგრეთვე „ტყავის ნაქერი გრძლად“ (ლექსიკ.). გამონათქვამი „შოლტი ქალამანი“- გვაფიქრებინებს, რომ ეს გრძელი ტყავის ნაქერი მათრახ-შოლტივით ვიწრო-კი არ იყო, არამედ იმდენად ფართო, რომ ქალამნის გაკეთება შესაძლებელი ყოფილიყო.

„მიწაჲ“ მე-XI—XII სს. სიგლებში და შემდეგ-დროინდელ ძეგლებშიაც გვხვდება. მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგელში მაგ. ნათქვამია: „მივსცენ თვის გლეხნი სამნი ფოძითა სრულითა და ვენაკი ა, მიწა ა, წისქულინი ა და ქალა“ (ქქები II, 34). ნიკორწმინდის XI ს. სიგელშიც წყვილია: „ვიეიდე ზახლელს მიწაჲ ა“, „ზნაკუს... საზღავად ავიღეთ მიწაჲ ნაკუეთი ბ“, „იყიდა მიწაჲ ტყიანი“ (ქქები II, 46).

მელქისედეკ კათალიკოზის სიტყვებითგან ისე გამოდის, რომ „მიწაჲ“ და „ფოძე“ ანუ ფუძე სხვადასხვა ერთეულები იყო. გამონათქვამი „მიწაჲ ერთი“ გვაფიქრებინებს, რომ აქ შესაძლებელია გარკვეული ერთეული იგულისხმებოდეს, თუმცა „მიწაჲ ტყიანი“ და „მიწაჲ ნაკუეთი ორი“ ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ იქნებ „მიწაჲ“ საზოგადოდ უძრავი ქონების ნაქერს ჰგულისხმობდეს.

აღსანიშნავია, რომ არც მელქისედეკ კათალიკოზის სიგელში და არც ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში არც ერთხელ „დღისა“ ან „დღიური“ ნახმარი არ არის.

თამარ მეფის შიომღვიმისადმი ბოძებულს 1202 წ. სიგელში მიწას-სრულებით გარკვეული ერთეულის მნიშვნელობა აქვს. მის სიგელში ნათქვამია, რომ სხალტბის „წყლისა მისგან მიღებულისა სათავესა ზედა გლახი ზის მიწად ერთი და კუამლად ორი“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. გვ. 26 და შიომღ. სამი სიგ. 7). ხოლო შიომღვიმის ლავრის კრებულისა და თვით მწიგნობართ-უხუცესისა და ვაზირთა უპირველესის ანტონი კყონდიდელისაგან დაწერილს ამავე საბუთის მინამატში-კი ნათქვამია: „ფუძედ ერთი, კუამლად ორი“-ო (იქვე 27 და 8 და 9). მაშასადამე აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ამ შემთხვევაში და მე-XII ს. „მიწაჲ“ და „ფუძე“ ერთი და იგივე იყო და „მიწაჲ“ ფუძეს უდრიდა.

ამგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა ტერმინ „მიწას-მე-XXIII—XXIV ს. ს-შიც. მონღოლთა-ღროინდელ ქართველ ეპითალმწერელსაც აღნიშნული აქვს, რომ მონღოლები საქართველოში „ცხრასა გლახსა სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმაველი შეადიან“-ო (გვ. 664—5). როგორც „სრულისა ფუძისა მქონებელი“ გლეხები იყვნენ. ისევეა და იმავე მნიშვნელობით ნახმარი აქ „სრულისა მიწის მქონებელი.“

რათგან თამარ მეფის 1202 წ. სიგელში მიწის გარდა ტერმინი „ღლისა“-ც გვხვდება, საფიქრებელია, რომ „ღლისა“ და მიწა-ფუძე ერთი შეორისა-გან როგორც ოდენობით, ისევე მნიშვნელობით არსებითად განსხვავდებოდენ. „მიწაჲ“ და „ფუძე“ ამგვარად იმდენად სიერციის საზომის აღმნიშვნელი არ იყო, რამდენადაც საგლეხო მეურნეობისა და მოსახლეობის ოდენობის მაუწყებელი ტერმინი.

ერთგვარ საზომად ჩანს აგრეთვე „ყანაჲ“. რომელიც ნიკორწმიდის XI ს. სიგელში იხსენიება ხშირად: „ზნაკუს ვიყიდე... ვენაკი ა და ყანაჲ ა ...და მუნვე ზნაკუს... ვიყიდე ყანაჲ ა“ და სხვა ცბევრი ამის მსგავსი (ქქბი II, 467). სრულყანას გარდა „ყანისა ნახევარი“-ც არსებობდა. იმავე ძეგლში ნათქვამია: „კეკემელს მალა ყანისა ნახევარი შემოსწორა და ნახევარი ვიყიდე“-ო, „ვიყიდე ყანათს ყანისა ნახევარი“-ო (იქვე II, 46, 47). რაკი ამ საბუთში, ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაში ნახმარია ტერმინები მიწაჲ და ყანაჲ, ცხადი ხდება, რომ მათ სხვადასხვანაირი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. „ყანაჲ“ უეჭველად ნახნავე მიწას, დამუშავებულსა და კორდგატეხილს უნდა ჰქონინავდეს. მაგრამ წარმოადგენდა თუ არა იმავე ღროს იგი გარკვეულ მიწის ოდენობასაც, ეს ნათელი არ არის. ნიკორწმიდის მე-XI ს. სიგლის ცნობა: „მოვიგე ყანაჲ გრივისა ერთისა სათესავი“ და კიდევ სხვა „ყანაჲ ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ქქბი II, 48) გვაფიქრებინებს, რომ „ყანაჲ“ სხვადასხვა სიდიდისა ყოფილა. ამიტომ ისე გამოდის, რომ იგი სიერციის ოდენობის აღმნიშვნელი ერთეული არ უნდა ყოფილიყო, მისი სიდიდის აღსანიშნავად სიგლის შემდგენელს იმის მეტი ვერაფერი მოუგონია, რომ მათი სათესავის დამტკეობა აღენიშნა.

მიწის საზომად ძველ ქართულში „ღლისა“ იხმარებოდა. 1202 წ. თამარ მეფისა და ანტონი კყონდიდელის სიგელში მაგ. ნათქვამია: „ამათ გლეხ-

თა ორთავე სწორად მიესყენით მიწანი... ბოტკოს და დიდვალს დღისა ათისაი და წყაროს სათავეს ორისა დღისაი“ (ჟორდ. შიომღ. ისტ. საბ. 28, კაკ. შიომღ. 3 სიგ. 10). შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელშიც სწერია: „კარიკაული მიწაჲ აელო საშენებლად... დღისა ერთისაჲ... კულა მასეგ ზედა-მოკიდებით დღისა ერთისაჲ და ზედავე-მოკიდებით დღისა ერთისაჲ სტეთანეს ძისაგან. ესე სამისა დღისაჲ მიწაჲ იყო... კულა... ორისა დღისა მიწაჲ შენ ზოსიმეს გეყიდა“-ო (შიომღ. ისტ. საბ 60). შემდეგშიც, მე-XX—XXVII ს.ს. ეს. ტერმინი იხმარებოდა, მაგ.: 1459 წ. სიგელში შეწირულად აღნიშნულია „მრგვლივ თექუსმეტისა დღისა მიწა“ (ისტ. საბ. II, 13), 1520 წ. სიგელში—„ნაფუძარი. ორისა დღისა... და შუიღისა დღისა მიწა“ (ისტ. საბ. II, 31), 1560 წ. სიგელში—„ა ის (ე. ი. ერთის) დღის მიწა კუღბითს (იქვე II, 45), 1664 წ. ახ. ხ. მცხეთის სიგელში—„სამის დღის ყანა, ორის დღის ქერი“ (ქკბი II, 482).

„დღიური“ ტერმინი საზომად ძველ ძეგლებში არ გვხვდება: მოიპოვება ეს ტერმინი მცხეთის 1546 წ. სიგელში, რომელშიაც ნათქვამია „გამოიღებს ახალქალაქელი თავი-კაცი... რასთენიცა (sic) დღისა ყანა უთქს, დღიურ ზედ ოთხი კოდი ლალა“-ო. (ქკბი II. 387) ამგვარად ამ საბუთში ორივე ტერმინი „დღისა“ და „დღიური“ ერთად არის ნახმარი: ნათესის ერთეულად „დღისა“-ა აღნიშნული, ხოლო მიწის ერთეულად „დღიური“. მე-XXIII ს. დამდეგის ძეგლში, ვახტანგ მეფის დასტურლამალშიც საზომად „დღიური“ და „დღისა“ იხმარება. „გუთნის ხუნისა ჰკისა და ლეწვის კარჯისათვის- სათაურით შემკულ მუხლში ნათქვამია: „გუთანმა უნდა მოკნას ერთმა დღიური ორმოცდაათი, დღიურში დაითესების ორ კოდ-ნახევარი... ათასი კოდი პური და ქერი ორმოცდაათის დღისა ნახნავ ზედ უნდა ამ წესით მოვიდეს“-ო (გვ. 23).

„გუთანი“ მიწის საზომად არის ნახმარი შიომღვიმის 1250-60 წ. სიგელში, რომელშიაც ნათქვამია: „შენ ოქროდ არ ძალ-გინდა და მოგუეც ორი გუთანი მიწა“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 61). 1260 წ. სიგელშიც სწერია: „მიუყენენით მიწანი ერთი გუთანი ვენაკის ბოლოსა თრიალური, ორი ნავენაკები თვედოწული თხოთის აგარას და ორი გუთანი სარბიელთა“-ო (იქვე 67). შემდეგ ეს ტერმინი თითქოს აღარა ჩანს, მაგრამ რომ შემდეგაც არსებობდა, ამას ვახტანგ VI დასტურლამალში შენახული ცნობები ამტკიცებენ.

„გუთანი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალშიც ერთგვარ საზომად არის ნახმარი. მაგ. სომხითის მთის სოფლების გამოსაღებში სხვათა შორის ნათქვამია „ლალა ექვსზედ ერთი, გუთანზედ ორი დღე ხუნა, მკა, გალეწუა“-ო (გვ. 75-76). სომხითის მელიქის სარგოშიც იხსენიება „გუთანზედ პური კაბიწი ერთი“ (გვ. 77). ტაშირის სოფლებსაც სდებიან: „ბატონის ლალა შვიდისაგან ერთი, საბატონოდ უნდა კნან გუთანზედ დღე გ, მკა, გალეწუა, ჩამოტანა“ (გვ. 82). ქვთ-კირის ლილოს დებულებაშიც ნათქვამია „გუთანზედ ორი დღე კუნა“- (გვ. 87). შულავრის მელიქის სარგოშიც სხვათა შორის დაწესებული

ყოფილა „გუთანზედ პური კაბიწი ა“. ხოლუ ამავე შულავრის მამასახლისის სარგოში „რაც გუთანი არის, თარხანს გარდა, ერთს დღეს უხუნენ, ერთს დღეს უმკიან, ერთს დღეს უზიდვენ“-ო (იქვე გვ. 99). კავთისხევის მოსახლე სახასო გლეხებსაც „გუთანზედ სამი დღე კუნა, ფარცხუა, მორწყუა, გალწევა და ჩამოტანა“ სდებიათ ვალად (გვ. 45).

„გუთანი“ მე-XIII ს. საბუთების მიხედვით მიწის საზომს წარმოადგენდა, ალბათ მიწის იმოდენობას, რომლის მოხვნაც გუთნეულს ერთი დღის განმავლობაში შეეძლო. ამგვარად „გუთანი“ და დღიური თითქოს ერთი და იმავე სიდიდის ოდენობად უნდა ვიგულისხმოთ. მე-XVIII ს. დამდეგის ძეგლში დასტურლამალში-კი ამ ტერმინს უკვე სხვა მნიშვნელობა აქვს: იგი წინანდებურად მიწის ზემოაღნიშნულ ოდენობას-კი აღარ ეწოდება, არამედ გუთნეულს, საქონლის იმ ოდენობას, რომელიც გუთნის წესით მოქმედებისათვის საჭირო იყო. მართალია გამონათქვამი, „გუთანზედ“ ესა და ეს მოვალეობააო, გამოურკვეველია, მაგრამ შულავრის მამასახლისის სარგოს დებულება: „რაც გუთანი არის... ერთს დღეს უხუნენ“-ო, ცხად ჰყოფს, რომ აქ იგულისხმება, „რამდენი გუთანიც არის“ და გუთანი ნამდვილად გუთნეულს ანიშნავს.

ვახტანგ მეფის დასტურლამალითგან შესაძლებელია გუთნის, ან „გუთნეულის“ ოდენობაც გამოარკვეოს ადამიანმა. თრიალეთის რივისა და გამოსალების გარიგებაში სახელოვან გვირგვინოსან მეცნიერს ნათქვამი აქვს: „ღალისა ერთი გუთანი არის კარის უღელი ი“-ო (გვ. 35). მაშასადამე როდესაც ძეგლში ღალაზეა საუბარი, მაშინ გუთნად ჩვენ 10 უღელი ხარი უნდა ვიგულისხმოთ.

„საქცევი“ ვახტანგ მეექვსის დასტურლამალში შეტანილ ერთ გამიჯნულობის წიგნში გვხვდება. თრიალეთის სოფლების საზღვრების თავში იმ ძეგლში სხვათა შორის ნათქვამია: „ორს სამზლუარს შუა ოთხი დარგი მიწა იყო, ერთი საქცევი თეზულთ და ორი საქცევი ფარეხელთ,—ქეები ჩავცისხამს“-ო (გვ. 37).

„ქცევა“ აღმოსავლეთ საქართველოს საბუთებში და ძეგლებში ძველად და შემდეგშიაც არ გვხვდება. დასავლეთ საქართველოს საბუთებშიაც გვიანა ჩნდება. მისი ოდენობის განსაზღვრისათვის გამოსადეგია 1805 წ. ნასყიდობის წიგნის ცნობა, რომელშიაც იხსენიება „ქცევა ოცდაათ-ოცდაათი მხარი“-ო (დასავ. საქ. საბ. II, 149). მაშასადამე ქცევის სიგრძე-სიგანეს უნდა 30 მხარი ჰქონოდა. მაგრამ ყოველთვის, თუ არა? საფიქრებელია რომ არა: სიგრძისა ან სიგანის მეტნაკლებობა ალბათ შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო.

„ჩარევი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალის „წინწყაროს გარიგების“ თავში თითქოს მიწის საზომად არის ნახმარი. იქ სწერთ: „გასამყრელო აძეთ ამ ფასზედ და სამ-ჩარექზედ აბასი ხუთი, ორ ჩარექზედ შაური ათი, ერთს ჩარექზედ შაური ექვსი... ღალის პური ჩარექზედ

წაუბრი ერთი მამასახლისმა, ნაცუალმა და შელაღემ უნდა გაიყონ“-ო (გვ. 116).
აუ ცნობაში ლალის პურის შესახებ „ჩარეკი“ შეიძლება წონით საზომად, ან
საწლად გვეჩვენოს, ან ნამდვილად ცოფილიყოს, გასამყრელის შესახებ ცნო-
ბაში „ჩარეკი“ უფრო მიწის საზომად უნდა ვიგულისხმოთ, რათგან გაყრის დროს
უმთავრესი მნიშვნელობა მიწის გაყოფასა ჰქონდა. თუ აქ ჩარეკი მართლაც მი-
წის საზომის ერთეულის ტერმინია, მაშინ იგი ალბათ დღიურის მეოთხედს უნ-
და ჰნიშნავდეს.

ბოლოსიტყვაობა.

ქართული საფას-საზომთა მკოდნეობის პირველი ნაწილი დამთავრებულია. ორასამდე საფას-საზომების ტერმინების შესახები ცნობები პირველწყაროებითგან ამოკრებილ-განხილული და ოდენობით განსაზღვრულია. მაგრამ არაერთი საკითხია ჯერ კიდევ გამოსარკვევი.

ჩვენი უბედურებაა, რომ ქართველი ერის უძველესი კულტურული ყოფაცხოვრების შესახებ ქართული წყაროები მე-IV ს-ზე აღრინდელი ჯერ არ მოგვეპოვება და ყოველი სამეცნიერო საკითხის შესწავლას საფას-საზომების სფეროში ამის გამო უძველეს დროითგან-კი არ ვიწყებთ. არამედ იძულებული ვართ მკსტუე საუკუნის ცნობებზე დავაყაროთ ჩვენი მსჯელობა. ეს გაარემოება ყოველ ჩვენ დაკვირვებასა და დასკვნას უძველეს ხანისათვის მტკიცე საფუძველს აკლებს და დროებითად ხდის. ხელთნაწერების სრული აღწერილობის შეუდგენლობა და ჯერ კიდევ მრავალი სიგელ-გუჯრების გამოუცემლობაც აფერხებს ამ საქმის ჯეროვანი სიღრმე-სიფართოვით შესწავლას. კვლევადიებას ამწელებს აგრეთვე ჩვენი წინანდელი მეზობლების. სპარსეთისა და ბიზანტიის, მეტადრე პირველის ისტორიის შეუსწავლელობა. მომავალი ამის განჯერ კიდევ ბევრს რამეს ახალს გვიქადის და სინათლეს მოჰფენს ამეამად ბუნდოვან საკითხებსაც. მაგრამ ორიოდ დამატების დართვა ებლავე მინდოდა.

საფასის შესახები ნაწილის პირველ თავში არისტარხ კოლხთა მეფის ფულის შესახებ არის ცნობა გამოტოვებული. იქვე აღნიშნული მაქვს, რომ თუ ამაზე უფრო აღრეც არა, მე-IX¹ დამდეგითგანვე თანგა ფულად უნდა ყოფილიყო მიღებული. მართლაც არსებობს ათაბაგის მეუღლის ნესტარჯანის 1508 წ. ნასყიდობის წიგნის მინაწერი, რომელშიაც იხსენიება „კელის ქასართაედი (sic)¹ ოცდაათი გიორგულაი (sic) თანაგი (sic) აქა მონასტერსა“-ო (საქ. სძვლნი II, 401). ამ უეცად დაწერილს მინაწერში აღნიშნული საფასე უეკველია „გიორგაული თანგი“, ანუ თანგა უნდა იყოს. თუ აქ მე-XVII ს. დამწერის უნებლიეთი ანაქრონიზმი არ არის, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ თანგა საქართველოში უკვე მე-XIV ს-იც ყოფილა შემოსული.

¹ აქ ნამდვილად ჩინი იქნება იმის მსგავსი, რომელიც პროფ. ა. კ. შანიძეს აქვს აღნიშნული (მაჩხიტაძის ჩინი: „ჩვენი მეცნიერება“ № 11-12 გვ. 11-12).

განსაკუთრებით საყურადღებოა ფულის ათობითი აღრიცხვის სისტემისა და 10 მინალთუნისანი თუმნის სადაურობის საკითხი. მეორე თავში უკვე აღნიშნული მქონდა, რომ სპარსეთის ნუმისმატიკისა და ეკონომიური ისტორიის შესწავლა ამ საკითხის გამორკვევასაც შეგვაძლებინებს. ფრანგი მოგზაური შარდენის ცნობები საშუალებას გვაძლევენ ეს საკითხი ეხლაც ნაწილობრივ მაინც გაეაშუქოთ. მას აღნიშნული აქვს, რომ მის დოკონდელ სპარსეთში თუმანი არას დროს არ იქრებოდნ და მხოლოდ ნომინალური, ე. ი. თეორიული ფულის აღრიცხვის სისტემისათვის აუცილებელი ოდენობა იყო და უდრიდა ორმოცდაათ აბახს¹. საქართველოშიაც, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, თუმანი 50 აბახს, ანუ 10 მინალთუნს უდრიდა. შარდენს ამასთანავე ნათქვამი აქვს, რომ სპარსეთში ორგვარი დინარი არსებობდა: კანონიერი და საერთო სახმარებელი. კანონიერი დინარი უდრიდა ოქროს დუკატს, მაგრამ კანონიერ დინარებად მხოლოდ წიგნებში ანგარიშობენო. შემდეგ მას აღნიშნული აქვს, რომ ბისტში ათი დინარი ანუ „დენიე“ თუმანში-კი ათი ათასი დინარი იყოო².

ამ საგულისხმო ცნობის გასაგებად უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს შარდენის აზრი, რომ ფრანგული Denier „დენიე“ უქნინეს ფრანგული ფულის სახელის, ტერმინი დინარი“-საგან არის წარმომდგარი. ეს მართალიც არის და „დენიე“ ლათინური Denarius დინარიუსისაგან არის წარმომობილი. ამ გვარად როდესაც შარდენი სპარსულ 10000 დინარიან თუმანზე ლაპარაკობს, დინარი ოქროს დინარად-კი არა აქვს ნაგულისხმევი, არამედ ფრანგულ-ლათინურ დინარ-დენიედ, უქნინეს ფულად. მაგრამ მისი სიტყვებითგან მაინც არა ჩანს, თუ როგორ იქცა ოქროს დინარი, ოქროს დუკატი, ფულის უქნინეს ერთეულად. ამ გარემოებას-კი უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს ამ დიდმნიშვნელოვანი საკითხის განხილვის დროს. მისი განმარტებისათვის-კი სპარსეთშიაც: თუ არ ვცდები, სხვა არავითარი განმარტების მოყვანა ჯერჯერობით მაინც არ შეიძლება იმას გარდა, რაც ქართული თუმნის შესახებ იყო მეორე თავში ნათქვამი.

შარდენის ცნობისაგან ირკვევა მაინც, რომ მონლოლური 10000

¹) Le Toman fait cinquante Abasis (Voyages en Perse ამსტერდამის 1711 წ. გამოცემის +IV, 278).

²) Je Dinar cheray signifie.. la valeur du Ducat d'or, ou de l'écu d'or. On n'use de ce compte de Denier legal que dans les livres. Un Bisty fait dix Dinars ou Deniers et un Toman dix mille Dinar (იქვე 278).

ოქროს დინარიანი თუმნის ამომცრობა სპარსეთშიაც უცნობი. არ ყოფილა და პირველად იქნება სპარსეთში იყოს მომხდარი.

საზომთა შესახებებს ნაწილშიაც ზოგიერთი ცნობების დამატება შეიძლება. სახელდობრ უნდა აღენიშნო, რომ „დორაკი“ სომხურშიაც არსებობს და დაბადების სომხურ თარგმანში არის ნახმარი. სომხური თარგმანის *დიოდაქი*-ი ბერძნული ტექსტის „ჰინ“, ანუ „ჰინ“-სა და ქართულის გუერდს უდრის (იხ. *ქილიე* 15, 110); მაგრამ დორაკი სომხურშიაც განმარტოებულადა და მისი სადაურობა არა ჩანს: დორაკი თითქოს კნინობითა ფორმა უნდა იყოს და მართლაც ქართულში გვაქვს როგორც „დორა“, ისევე „დორაკი“ და პირველი მეორეზე ერთი ორად სპარბობდა. აღსანიშნავია, რომ დაბადების ქართულ თარგმანში დორაკი სომხური ტექსტის შესატყვის ადგილას არა ჩანს და ამის მაგიერ „გუერდი“ სწერია.

უეკველია „ფსომიარე“, როგორც სვ. ყაუხჩიანის მიხედვით ჩემთან საუბრის დროს აღნიშნა, ბერძნული *ψαμί* „ფსომიონ“ ლუკმა პურისა, ახალ ბერძნულში პურის (*ψαμί* „ფსომი“) ერთად-ერთი სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, ისე რომ ფსომიარე პურის სატარებელს უნდა ნიშნავდეს.

მაგრამ მე-*XVII*—*XVIII* ს. ს. საქართველოში მიღებული წონის სისტემის შესახებ სწორე თვალსაზრისის შესაქმნელად განსაკუთრებით უნდა აღენიშნო, რომ შარდენის ცნობით მაშინდელ სპარსეთში ორგვარი წონის საზომები არსებობდა, შაჰური საზომები და თავრეჟული. შაჰური საზომები თურმე ჩვეულებრივზე ორჯერ უფრო დიდი ყოფილა. წონის საზომებად ქონიათ მანი, ბათმანი, როტლი, მისხალი, დრამა და დანგი, ყირათი და ქერის მარცვალი. მანი 5 ფრანგულ პარიზულ ლიტრასა და 12. უნციას (*cinq livres quatorze onces poids de l'aris*) უდრიდა. როტლი, ანუ ლიტრა მანის $\frac{1}{6}$ ყოფილა და მაშინდელ პარიზის ლიტრას უდრიდა. დრამა ლიტრის $\frac{1}{6}$ იყო. მისხალი დრამ ნახევრის ოდენა ყოფილა, დანგი კიდევ მისხლის $\frac{1}{6}$ შეადგენა და 7 ყირათს შეიცავდა. დასასრულ 1 ქერის მარცვალი დანგის $\frac{1}{4}$ ყოფილა (*Voyages en Perse t. IV, 275*). შარდენის ცნობები რომ წესიერად დალაგდეს და უმცირესი ერთეულით დავიწყოთ ისევე, როგორც საქართველოში იყო მიღებული,— შემდეგი ცხრილი გვექნება. 4 ქერის მარცვალი უდრის 1 დანგს, 7 ყირათი=1 დანგს,—6 დანგი=1 მისხალს,— $1\frac{1}{2}$ დრამა=1 მისხალს. აქეთვან ცხადი ხდება, რომ 1 დრამა=4 დანგს.—5 დრამა=1 ლიტრას, ანუ როტლს, ე. ი, 1 როტლი=20 დანგს. ამ სპარსული წონის სისტემასა და ქართულს შორის ის მსგავსება მხოლოდ, რომ ქერის მარცვალს იქაც აღრიცხვაში ადგილი უკავია, თუმცა ქართულისაგან გან-

სხვაეგვლი,—და რომ 1 $\frac{1}{3}$ დრამა 1' მისხალს უდრიდა. ერთეულების სახელებიც უირათი, დანგი, მისხალი ერთი და იგივეა. მაგრამ მათი წონითი ოდენობა და ურთიერთშორისი დამოკიდებულება ქართული წონის სისტემაში სულ სხვანაირია. ქართული სისტემის სადაურობის გამორკვევისათვის სხვა ქვეყნების წონის სისტემები, უფრო ფართო შედარებითი შესწავლაა საჭირო, რაც ამ გამოკვლევის წინამდებარე ნაწილის საგანს არ შეადგენს, არამედ შემდეგი ნაწილისათვის არის განკუთვნილი.

ამ წიგნში განხილული ან მოხსენიებული ისტორიული ძეგლები
და გამოკვლევანი*.

ათონის კრებული ალაპები	276	15
	73, 74-217, 218, 220, 221, 244	16
	218, 263	75
	219	122
ცა გი მთწმდლსა	335	19
ცა იე და ეფთმისი	14	28
	46	73, 74
	40	129
	8-9	135
<i>Ազգերան բացատրութիւն չափսոյ և կշիւոյ Նախնասոյ</i>	89—90	100
	67	106
	110	122
ანდერძი დავით აღმაშ. შიომღვი- მის ისტორ. საბუთები	16	16
	16-17	70
	18	74
ალაპები იერუსალიმის ჯვარის მონასტრისა გამოც. ნ. მარისა	4, 5, 31, 32	11
	19, 27	12
	14	14
	31, 68, 41, 20	15
	66, 70	16
	3, 4, 7	17
	19, 29, 52	22
	58	23
	12, 62—63	24
	25, 29, 43	72
	48, 52, 57	73
აღბულა ათაბაგი—სამართლის წიგნი		19, 21, 27, 47
ბარათაშვილი მ.—Нумизматические факты Грузинск. царства		1
Bartholomaei—Lettres numismatiques et archéologiques		1
Бартольдъ В.—Изъ Минцъ Кабинета при С.-Петербур. унив. ЗВОРА Об. т. XIV 36		49
ბარტოლდი ვ.—Персидская надпись на стѣнѣхъ Анійской мечети Мануче	17—18	9
	17	20
	17	21 შენიშვ.
	18	54, 55

* (ციფრების პირველი წევა სათანადო ძეგლის გამოკვების გვერდს აღნიშნავს, ხოლო მეორე—წინამდებარე წიგნისას. 153 გვერდიდან (სიტყ. „სახარება მათეასი-თ დაწყებული) ძეგლის გამოკვების გვერდი შავი ციფრებით არის აღნიშნული, თხელი ციფრებით-კი—წინამდებარე „სუმბო-მატკა-მეტროლოგიის“.

ჩაათხამხანგე—შქიქარაკი ზოღი

ჩაათხამხანგე	309	50
ჩაათხამხანგე	315	100
Bergman. Die nominale der Münzreform	6—9	48
Bibliotheca script. graec. et roman. Teubneriana. Scriptores originum Constantinopolitanarum rec. Th. Preger, fasc. prior. 84 §9		19
ბლოზე—Introduction à l'histoire des Mongols par Fadl allah Kashid ed-din, Leyden-London 1910 წ.	135	20
Böckh A. Metrologische Untersuchungen über Cewichte, Münzflüsse und Maasse des Alterthums	260,262	70
	293	72
ბროსე მ.—Introduction à l'histoire de la Géorgie: Journal asiatique 1875 წ.		
pp. CLXXXVI—CLXXXVIII		33
Revue de numismatique géorgienne		1
Voyage archéologique, VII 43		50
Бурнашевъ —Картина Грузіи или описаніе политическаго состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго беге-ჩევის გამოც., ტფილისი 1896 წ. 2.		41 შენიშე.
გიორგი მიხეილის ძე, დიდი მთავარი—Русскія монеты, чеканенныя для Пруссіи, Грузіи 1804—1833, Польши и Финляндіи СПб 1895 წ.	III	33
	II	43
	4 შენ.	44,46
გიორგი შერბული, ცაგ		7, 17, 68
გიორგი ჯანაძე ფ. ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი გამოც. მ. ჯანაშვილისა	31	11
	44,66	12
	—	64
გრავანილი იოანე ბატონიშვილისეული წიგნთსაცავისა		85, 89, 123.
გურამიშვილი დ. დავითიანი		62
Guthe N. prof. Kurzes Bibelwörterbuch, 1903 წ. 418		68
		Gewichte 73,114
გვლდენშტედტი Reise durch. Russland und im caucasischen Gebürge	358-359	13
	359	16
	390 393	23
	390-391	24
	392	25

	357, 392	26
	357-359	28
	356-359	30
	357	34, 39
	375	40
	359	41 შენ., 44
	356	45
	355-359, 392	57
	393	74
	359	79-62
	393	81, 83, 84
	359	85
	393	86, 93, 101, 110, 112, 121, 122, 134, 135.
	359	89-90, 101, 108, 110, 114, 121, 134, 135.
დაბადება, შესაქმე	23 ₁₆	10
"	31 ₃₄	76
" გამოსლვათაჲ	XXVIII, 16	132
" ლევიტელთაჲ	XIX, 35	63
	XIV, 10, 12, 15	68
	XXIII, 12	83
რიცხუთაჲ	XVIII, 16; XV	68
	XV, 5	83
	XV, 6-7	95
	XV, 5-7	111
მეორე შჯულისაჲ	XXV, 13	62
	III, 11	133
" ისუ ნავეასი	7 ₂₀	10
	7 ₂₁	47
	26	124
" მსაჯულთაჲ	15 ₇	124
" რუთისი	3 ₇	124
" ნეშტთაჲ	III, 5	132
" იობისი	5 ₂₆	124
" სიბრძნე	11	63
" ესაია	40, 12	62
	40, 15	63
	V, 10	68
იერემია	30 ₉₋₁₉	10
	30 ₉₋₁₀	47
	52 ₂₁	132
" იეზეკიელი	46 ₁₀ , 5 ₁	62
	XL, 11, 13, 14	68

დაბადება, იეზეკიელი	XL, 5; XLIII, 13	132
„ მიქია	VI, 11	62
დავთარი დიდი აბზაზეთის საკათალიკო-	19, 24, 29, 33-36, 36-39,	} 29
ზოს გამოსაველისა, გამოც. ს. კაკაბაძისა	33-39, 33-35, 20	
	3-42	74
	9-36, 43-44	75
	3, 10, 12-17	77
	1-18	78
	19, 24-27, 39, 43-44	80
	7-8, 11, 12-15	82
	11, 26-27	84
	4, 41-42	85
	1-3	86
	33	87
	5 6, 17	92
	3 4, 43	93
	12-15, 31, 17-18, 33	94
	19, 40	95
	24, 27, 28	96
	10-11	111
	6	116
	10, 15	117
	18	124
	3 4	125
	18-19	130
	12-14	131
	25-28	133
	24-25	134
დავთარი საცაიშლოს გამოსაველისა	5-45	74
	20, 21, 40, 43	75
	6-45	79
	26, 27, 30, 31, 44	80
	42, 45	92
	24, 44, 45	93
	5-44, 45; 26, 27, 38, 46; 62-53;	} 95
	31, 36, 37, 38; 20, 21; 45	
	38-40	130
	42	133
	42, 45	134
იქუთაისის საყდრის გამოსაველი-	§ § 257, 259, 260, 265, 279, 282,	} 18-
სა 1578 წ.	282, 316, 317, 353, 357, 358	

დავითარი ქუთ. საყდრის გამ.	§§ 457-518; 485-490, 512-514 და ჯუშლი	} 18 შენიშ.
		71
	§§ 382, 403, 411, 412, 419 421	} 72
	§§ 21, 22, 24, 26; 265, 344, 345	} 74
	§§ 115 119, 122-128	77
	§§ 175 177	79
	§§ 380, 381, 388	80
	§§ 21-23, 526, 258, 259-267	81
	§§ 123 150	82
	§ 439	83
	§§ 162-164	84
	§§ 457-492, 495-509	91
	§§ 457-487; 489-492, 495-500	93
	§§ 256, 258-267	117
	§§ 99, 151, 158, 161	118
	§§ 91, 99, 100, 101	118
	§§ 21, 22, 24-26	118
	§§ 117-119, 166, 178, 305, 310	118
	გვ. 15, 21	118
	§ 301	122
	§§ 121, 178, 179-214	124
	§§ 122, 123	130
დავითარი ხონის საყდრის გამო-		
შავლისა 1600 წლის ახლოხანებში	5-13	74
	5-13;	77, 78
	9, 11, 13, 14	85
	15	87
	16, 20	93
	9	131
დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი	* 528-529, გვ. 295	7, 12
კა შტეს ღოსი	* 552, გვ. 820	63
	გვ. 305	133
Dorn—Beiträge zur Geschichte der kaukas. Länder, V. Geo- graphica	501-528	8
ვახტანგ VI. დასტურლამალი გამ.		
პ. უმიკაშვილისა	73	24
	33	42, 43, 45
	103	62

ვახტანგ VI. დასტურლამალი	91, 92, 100	63
	31 § 5ე	69
	77 § რაა	70
	99	70
	7, 18, 19, 51, 63, 72, 85, 90-92, 117, 125	} 71
	63	72
	33	72
	33-34	73
	9, 32, 45, 98, 103; 18	74
	7, 17, 20, 23, 45, 46, 48, 85, 91, 99, 100	} 76
	23	77
	6, 8, 9, 11, 18, 23, 31, 32, 44, 45, 83, 93, 123, 125; 18, 23, 44, 8 § ივ	} 79
	7, 11, 25, 31, 90-91, 94, 98	82
	25, 98	83
	48, 63	84
	10, 11, 31, 82, 83, 99, 110, 120	85
	45, 77, 99, 105	86
	91	87
	46-47	88
	33, 41, 60, 84, 99, 100, 110	89
	103	90
	31, 44	108
	93	109
	47	115
	8, 45, 85, 104	123
	44, 74	124
	18, 45	125
	47, 48, 99	126
	18, 21, 59, 69, 99, 100	127
	16, 91	129
	5, 90, 91	130
	23, 75-77, 82, 87	136
	35, 37, 45, 99	139
	116	140
ვახტანგ VI—სამართლის წიგნი	§ 15	1
	§ 16	9, 13, 23, 28, 29, 31, 52
	კარი თეთრის გარიგებისა	56
	§ 16	73.

ვახტანგ VI—სამართლის წიგნი	კარი ვალისა	83
	§ § 123, 124 კარი ვალისა	85
	§ 16 კარი თეთრის გარიგებისა	97, 99
	კარი ვალისა	100
	§ 16	107
	კარი ვალისა	108
	კარი ვალისა 123, 124	113, 119
ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონი, შიომღვ. საბუთები	34, 35	69, 76
Voyage du Plan Carpina, გამოც. ბერეერინისა	58	8
თაყაიშვილი ე. Археол. эск. I.	84	16
„ Опис. рукоп. общ. распр. грамотн. I	590	19
Quatremère M. Histoire des Mongols de la Perse écrite en persan par Kaschid eddin, t. I, Pa- ris 1836 წ.	320 321 შენიშ. 120 138 not. 17	21 115
Кауфманъ, Русск. вѣсъ, его происхождение и развитіе въ связи съ исторіей русск. де- нежн. системы съ древн. вре- мени: Запис. нумизм. отд. арх. общ. I	164 174	48 102
Кауфманъ, Серебряный рубль въ Россіи отъ его возникновенія до конца XIX в. СПб. 1910 წ.	19 65-67	22, 23 36
	341, 141, 152, 163-4, } 172	43
von Kremer Alf. Culturgeschich- te des Orients	60 შენ. 2 62, 63, 200 260 შენ. 1 427	55 70 106 114
ლამბერტი არქანჯელო—სამეგ- რელოს აღწერა	166	23
Langlois—Essai de classifica- tion des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours, Paris MDCCCLX	—	1

	131	33
Liber Mafātth al-olūm გამოც. van Viloten-ისა	77, 78 14 97, 14 97 77	70 73, 98 105 106 107
Luschin von Ebengreuth A. Prof. Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte, 1904 წ.	31-36 156 163	7 42 43
Марковъ А. Каталогъ Дже- лаиридскихъ монетъ СПБ. 1897 წ.	LXXVIII	20 54
მარტი ბ. Дневникъ поѣздки въ Шавшетію и Кларджетію ТРАГФ VII	82	24
მარტი ტრ. XII		135
Меліоранскій П. М.—Арабъ филологъ о Турецкомъ языкъ СПБ. 1900 წ.	071	35
Меліоранскій Арабъ фило- логъ о Монгольск-мъ языкъ ЗВО- РАОБ წ. XV вып. II-III, 1904 წ.	123	35
მინაწერი ბრეთის სახარებისა, ქცბი, II	386	22
Нершахи М.—Исторія Бухары, пер. съ персидскаго Лыкошина, г. Ташкент 1897 წ.	49, 50	49
წმ. ნინოს ცხოვრება, შატბერდი- სეული, Опис. II	754	71
Nissen—Griechische und römi- sche Metrologie: Iw. Müllers Han- dbuch d. kl. Altertumwiss. I	869 678 848 847, 848	98 100 102 107
Notices et Extraits XIII	194, 244	55
ოლქარიუსი — Beschreibung der neuen orientalischen Reise	425	9, 27 შენ. 28, 44
ორბელიანი პაკუნა—ამბაენი ქართლისანი გამოც. ჩუბინ.	442	9

	417	14, 54
	416	56
	351	116
გამოც. კიკ.	158	54
	157	56
	165	136

ორბელიანი საბა — ევროპაში მოგზაურობის აღწერა. „ციცქარა“: 1852 წ.

	№ 3 55	56
	№ 4 62	110, 115
	48	135
ლექსიკონი	18 შენ., 23, 27, 28, 34, 63, 64, 73, 76, 79, 80, 82, 83-87, 89, 92, 96, 97, 99-102, 105-109, 111, 113, 114, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 129-133, 135, 136.	

ორბელიანი სტეფ. — *შათ-
მიღებლან ზაანანოქის აქსაკლან,*

	ტფილისი, 1911 წ.	424	21
გამოც. მოსკოვისა		357	50
ოსესზეილი იესეს თავგადასავალი, გამოც. კაკაბაძისა		6	29
d'Ohsson Histoire des Mon- gols, IV		609	55
პახომოვი — Монеты Грузин		—	2
		80	25
ემნგულანი ყანჩათისა 1693 წ. ქები II,		512	133
ემნთაღმწერელი მონღოლთა			

დროის	872 გვ. 716	7
	*820 გვ. 665	14, 18
	664,5	137

საქმე მოციქულთა XXVII, 28 133

სახარება მათეასი XXII, 20 13; XX, 2 14; X, 29 26; VI, 27 133; XIV, 24, V, 41 135.

„ ლუკასი XII, 25 133; XXIV, 13 135.

„ იოანესი XII, 3 და XIX, 39 68.

სიგელი 890-913 წლ. შიომღვ. ისტ. საბ. 2, 16 17.

„ 1020 წლ. ქები II, 34 136.

„ მე-XI ს. ნიკორწმიდისა ქები II, 48 10; 47-49 15; 45, 47, 48, 17; 48 შენ.
28 19; 46-48 68-69; 45-70; 46-48 71; 45
82; 46 136; 46-48 137.

1170 წლ. გიორგი III სქლს სძელნი IV, 5 87.

- სიგელი 1190 წლ. თამარ მეფისა, შიო მღვ. ისტ. საბ. 22 71;
 " 1202 " "გამოც. კაკაბაძისა" 26 27 137; 28 138
 1227-30 წ. არს. კათალიკონისა ქები II, 102—18, 71
 1246-50 წ. ქები, II 129 18, 73, 74, 100, 104; 128 71.
 1250 წლ. აბ. ხან. შიომღვ. ისტ. საბ. 65 }
 ქები, II 128 } 75
 გრიგ სურამელისა, ს. კაკაბ. გამოც. 6 }
 1259 წლ. რკონისა, ქები II, 133 11, 18; 137 61; 136, 137 69; 137 73;
 135, 137 75; 136 106, 117.
 1250-60 წლ. შიომღვ. ისტ. საბ. 61 11; 59 73; 59-60 75; 60, 61 138.
 1250 60 წლ. ქები II, 129 77.
 1250 60 წლ. ქები II, 150, 153 73.
 1260 წლ. შიომღვ. ისტ. საბ. 67 138.
 1267-88 წლ. ქები II, 161 18; 159, 161 71.
 1433 წლ. ისტ. საბ. III, 15 76.
 1441 წლ. ისტ. საბ. III, 24 69; 23 76.
 1452 წლ. ისტ. საბ. II, 10 22.
 1454 წლ. ისტ. საბ. III, 34 71; 33-34 74, 99; 33 121.
 1459 წლ. ისტ. საბ. II, 13 138.
 1460 წლ. ისტ. საბ. III, 36 15, 22, 72.
 1474 წლ. ქები II 292 83.
 1475 წლ. ისტ. საბ. III, 40 69.
 მე-XY ს. მეორე ნახ. დას. საქ. საბ. I, 6 81.
 1512 წლ. ქები II, 329 22.
 1513 წლ. დას. საქ. საბ. I, 4 134.
 1514 წლ. ქები II, 333 69.
 1519 წლ. ქები II, 339 24
 1519 წლ. ისტ. საბ. III, 48 71.
 1520 წლ. ისტ. საბ. II, 30 69, 104, 138.
 1523 წლ. ქები II, 350 75, 87, 129.
 1523 წლ. ისტ. საბ. III, 54, 71; 55 74.
 1524 წლ. ისტ. საბ. II, 33 69, 71, 72, 100, 105.
 1540 წლ. დას. საქ. საბ. I, 12 81.
 1545 წლ. სქლს სძლნი I, 21 81.
 1546 წლ. ქები II, 387 138.
 1546 წლ. ისტ. საბ. III, 61 71
 1549 წლ. აბ. ხ. ქები II, 389-390 92.
 1560 წლ. ისტ. საბ. II, 45 138.
 1568 წლ. ისტ. საბ. II, 46 78.
 1569 წლ. დას. საქ. საბ. I, 20 26, 74, 80.
 1550-70 წლ. დას. საქ. საბ. I, 22 71; 25 74; 24 82; 24, 27 84; 25 85;
 23 91; 23 92, 118; 22, 23 126; 23 127; 25 134.

- სიგელი 1570 წლ. დას. საქ. საბ. I, 27 118.
" 1573 წლ. დას. საქ. საბ. I, 30 118; 29 124.
" 1586 წლ. დას. საქ. საბ. I, 20, 21 91
" 1586 წლ. დას. საქ. საბ. I, 33 71, 72, 86.
1590 წლ. ისტ. საბ. III 81 69.
1590 წლ. საქ. სძელნი II, 24 26.
1578-1600 წლ. საქ. სძელნი III, 126 7.
მე-XVI ს. დას. საქ. საბ. I, 14 93.
1611 წლ. ისტ. საბ. IV, 8, 26, 71, 79, 82, 83, 84.
1613 წლ. ისტ. საბ. IV, 9 76.
1619 წლ. ისტ. საბ. IV, 11 82
1616-20 წლ. დას. საქ. საბ. I, 41 87.
1628 წლ. დას. საქ. საბ. I, 42 80, 91; 41,42 92; 41 94; 41, 42 117.
1629 წლ. ისტ. საბ. IV, 14 24, 25, 71, 79, 84
1631 წლ. ისტ. საბ. IV 17 71, 76, 79, 82.
1664 წლ. ქები II, 482 138.
1660-70 წლ. დას. საქ. საბ. I, 74 86.
1675 80 წლ. დას. საქ. საბ. I, 78 94.
1660-90 წლ. დას. საქ. საბ. I, 82, 24.
მე-XVII ს. დას. საქ. საბ. I, 72 91.
მე XVII ს. ქები II, 482 85.
1701 წლ. დას. საქ. საბ. I, 86 24.
1705 წლ. ისტ. საბ. V, 7 131.
1706 წლ. დას. საქ. საბ. I, 95 24.
1708 წლ. ისტ. საბ. V, 16 71, 79.
1712 წლ. დას. საქ. საბ. I, 104 24.
1712 წლ. გამოც. უორდანიასი—ქართლ-კახეთის მონასტრ. და
ეკლეს. ისტ. საბ. 64,66 108
1700-12 წ. დას. საქ. საბ. I 103 24.
1717 წლ. სქელს სძელნი II, 361 58.
1722 წლ. ისტ. საბ. I, 19 13; 34 81.
1730 წლ. დას. საქ. საბ. I, 122 24, 77; 121 80; 124 82; 122 93.
1753 წლ. დას. საქ. საბ. II, 2 24, 77.
1764 წლ. ქართლ. კახ. მონასტრ. საბ. 204 40.
1758 65 წლ. დას. საქ. საბ. II, 29, 32 87.
1769 წლ. დას. საქ. საბ. II, 39, 24.
1770 წლ. დას. საქ. საბ. II, 42 93.
1773 წლ. დას. საქ. საბ. II, 80.
1776 წლ. დას. საქ. საბ. II, 58 93.
1778 წლ. დას. საქ. საბ. II, 63 25, 86.
1783 წლ. დას. საქ. საბ. II, 79 82.
1782 წლ. დას. საქ. საბ. II, 77 92.

- სიგელი 1789 წლ. დას. საქ. საბ. I, 82, 84.
" 1787 წლ. დას. საქ. საბ. II, 91 16; 92 76; 89 80; 92 93.
1787 წლ. სქლს სძელნი III, 522 26, 27.
1790 წლ. დას. საქ. საბ. II, 126 82, 133.
1801 წლ. დას. საქ. საბ. II, 120 81.
1790-1803 წლ. დას. საქ. საბ. II, 134 25; 132 77; 127, 132 92.
1803 წლ. დას. საქ. საბ. II, 161 85.
1805 წლ. დას. საქ. საბ. II, 149 133, 139.
1808 წლ. დას. საქ. საბ. II, 161 84.
" 1812 წლ. დას. საქ. საბ. II, 171 24.

Sauvaire M. Matériaux pour

l'histoire de la numismatique. Jour- nal asiatique 1882,

fevr.-mars 40; 111, 114, 115, 116,-117, 127 48

1886 წ. fevr.-mars-avr. 155-6 104.

ტიზენჰაუზენი ე. Монеты Восточнаго халифата СПб 1873 წ.

VI 14; XIII 47; XI 48; XII, XIII შენ. 7 55.

ტიზენჰაუზენი ე. Сборникъ матеріалов относящихся къ исторіи Золотой Орды т. I СПб.

242 55.

ტლაშაძე იესე—კათალიკოზ ბაქარიანი

14 § 72 9.

ტურნეფორი პრუჟ. Voyage du Levant I ამსტერდამის 1728 წლ. გამოც.

131 23, 28, 34, 55 შენ., 56.

უმეკაშვილი პ. დასტურლამალის ლექსიკონი

88, 109, 115, 125.

ქსენოფონტე Anabasis I 5, 6 70

ჯიფშიძე ი. მეგრ. გრამატ. ლექსიკონი

95, 110, 117.

Chaudoir Aperçu sur les monnaies russes c. IX

33.

შარდენი Voyage en Perse, პა-

რიზი 1723 წ. გამოც. I. 143, 118 114.

შერიფ ადდინალი იეზბი The Zafarnamah, Calcutta 1888 წ. II,

107 8

შოთა რუსთაველი ვეფხის ტყაოსანი გამოც. ი. აბულაძისა 1914 წ.

§ 230 51; § 424 75 შენ.; § 418 135.

შოთა რუსთაველი

—ვეფხის ტყაოსანი

გამოც. კაკაბაძისა,
137 § 975 47; 352 48;

გამოც. ი. აბულაძისა
122 § 952 47;

§ 1367 50; § 702³⁻⁴ 51; § 327¹ 48;
 § 975, 437, 6691¹⁻² 51; § 1364 50; §§ 679²⁻⁴,
 § 352 70; § 975 71; 680, 681² 51;
 § 51 75. § 952³, 412, 66¹⁻²
 51; § 327³ 70
 § 953 71; § 26,4224 75.

ცენკერის ლექსიკონი 27, 36, 38, 81, 98, 99, 115.

ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალისა

— ხელთნაწერი 7 52.

ს. კაკაბაძის გამოც. 8 53.

წარწერა მე-XIII ს. ხატზე გამოც. ბროსესი Voyage VII,

43 70.

წარწერა 1543 წლ. ბრეთის სახარებისა ქეპი II

336 82.

წიგნი ერწო-თიანეთის საეკლ. გა-

ზოსალების გარიგებისა ტფ.

უნევ. სიძვ. მუზ. გრაგნი-
 ლი № 15.

17, 69, 70, 136.

„ სამთავენელის სარგოს გარი-

გებისა 1459 წ. გრაგნ. ტფ.

უნევ. სიძვ. მუზ. № 559 და
 918 ს. უანაშიას გადმონა-
 წერით.

69, 133, 136.

„ სამთავენელის სარგოს გარი-

გებისა, ქეპი II,

273 17, 69, 75, 122, 124.

„ ქალაქის მოურავის ხელი-

სუფლება-სარგოს გარიგე-

ბისა, სკლის სძელნი II.

529 16, 58; 525 58; 527 62; 524-527 76;
 523-526 77; 524, 526 82; 527, 534 89;
 523-524 116; 524, 526 131; 527 134.

„ კიზიყის მოურავის სარგოს

გარიგებისა 1798 წ. სკლს

სძელენი III,

137 81, 85, 113, 126.

წილკნელის სარგოს გარი-

გებისა ქეპი I.

69.

წილკნელის სარგოს გარი-

გებისა ტფ. სახ. უნევ. სიძვ.

მუზ. გრაგნ. № 15.

17, 69.

წილკნელის 1669 წ. გამო-

სალების გარიგებისა. ა. ხა-

ხანაშვილის გუჯრები.

71, 79, 80, 127.

მზითვისა ანუკა ბატონიშვი-

ლის 1712 წ. სკლს სძელნი III,

489 127; 486-488 128

- წიგნი მზითვისა ანა დოლენჯი-
შვილისა 1736 წ. საქ. 404, 405, 408 127.
სძელნი I,
„ საალაპო 1566 წლ. ქეპი II, 406 72.
„ საიჯაროსაპიროზო დარე-
ჯან დედოფლისა. სქლს
სძელნი III, 246 7 13, 14.
- ხელნაწერი ტფ. ს. უნივ. სიძვ. მუზ.
№ 65 1210 წლ. ქორდანიას
Опис. Р. Ц. М. 63 64, 65.
- ხელნაწერი ტფ. ს. უნივ. სიძვ. მუზ.
№ 238, გადაწ. 1793 წ. ქორ-
დანიას. Опис. Р. Ц. М. 63 64, 65.
- Chronique de Josué Stylite გა-
მოც. პ. მარტენისა ასურუ-
ლი დედნის გვ. 31 თავი XL } 70
ფრანგული თარგმნისა XXXV, 40 }
- კელმწიფის კარის გარიგება გა-
მოც. ე. თაყაიშვილისა ტფ.
1920 წ. III 52; 5 99; 86.
- ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ. ისტორიის
მიზანი და მეთოდები 3
საქართველოს ეკონო-
მიური ისტ. I. 96 41.
- ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ. საქართვე-
ლოს ეკონომიური
ისტ. II 73, 88, 90, 103.
- ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი მ ო ს ე — ფ. გორ-
გიჯანიძე და მისი შრო-
მანი 31 11.
- Hammer-Purgstall Geschichte der
Ilichane II 160 20; 160 161 100.
H ü b s c h m a n Arm. Gram. 134 32.

საკუთარი სახელების საძიებელი

აბესაძე 16.	აბულაძე ი. 47, 48, 50, 51, 70, 71, 75, 135.
აბრაამ 10.	
აბუ აბდალლაჰ მუჰამედ იბნ.	აბულახტარი 15.
ახმედ იბნ-აუსუფ ალ-ქიატიბ.	აბუ-ჰანიფა 114.
ალ-ხვარეზმ 73, 98, 105, 106.	ავგერიანი 100, 106, 122.

აეთანდლილი 47, 50, 51, 71.
 ათინა 40.
 ალ-ომარი 55.
 ალექსანდრე I დიდი 8, 21, 76.
 ალჯარაჰ აბდალლაჰ, სომხეთის ამირა 104.
 ამერეთი 88, 111, 124, 134.
 ამილახორი გივი 74.
 ამირ ხასლუ ყანდიმალის რუ 88.
 ამირ ხასლუ ქორ არხის რუ 88.
 ანანია შირაკელი 100, 106.
 ანასუღლი 16.
 ანტონი მოძღვარი 11.
 ანტონი კყონდიდელი 137.
 ანუკა ბატონიშვილი 127.
 არაბეთი 114.
 არაბთა სახალიფო 55, 102.
 არაგვის ხეობა 117.
 არმაზი 76.
 არმაზის ციხე 21, 22.
 არსენი კ თალიკოზი 18.
 არსენი მოძღვარი 15.
 არლუნი 18.
 ასშათა 70.
 აღბუღა ათაბაგი 12, 19, 21, 26, 27, 47, 51, 52.
 აწყვერი 131.
 ახალდაბა 85.
 ახალიუბანი 69.
 ახალციხე 131.
 აჰვაზი 48.
 ბაადურ ყუარყუარე ათაბაგისძე 15.
 ბაგრატ III 25.
 ბაგრატ IV 25, 63.
 ბაგრატ იმერთა მეფე 24, 81.
 ბაკის უბანი 77, 81.
 ბანტუა იოანე 123.
 ბარაბაძე გვტია 94.
 ბარათაშვილი მიხეილ 1.
 ბარდავი ქალ. 104.
 ბარტჰოლდი ვ. 9, 20, 21 შენ. 49, 54, 55.

Bartholomaei I.
 ბარძიმ ერისთავი 29.
 ბარხანი-ხატი 20.
 ბასილი იოანეს ძე მეფე 36.
 ბასრა ქალ. 105
Басара 50.
 ბაქარ ვახტანგისძე 9.
 ბაღდადი 14, 48, 105.
 ბელადორი 104.
 Bergman 48.
 ბეჰე ათაბაგი 21, 27.
 ბეშქენ ვარდანის ძე მანდატურთ-უხუცესი 14.
 ბლოშე 20.
 Böckh A. 70, 72.
 ბოლნისი 127.
 ბორენა თურგთა ბიქილა გიჰას მეულღე 17.
 ბოსლევი 16.
 ბროსე მ 1, 33, 50, 70.
 ბუეთი 82.
 ბურნაშევი 41, 45.
 გაბრაჟა გაიდურთი 92.
 გაბუნია იე 124.
 გარისელაასძე იე 75.
 გელათი 104.
 გიორგი II 25.
 გიორგი III 49, 50, 87.
 გიორგი XII 44.
 გიორგი ბრწყინვალე 17, 21, 27, 51, 52, 54, 55.
 გიორგი ლაშა 10, 49.
 გიორგი მერჩული 7, 16, 68.
 გიორგი მეფე 79.
 გიორგი მიხეილის ძე დიდი მთავარი 33, 43, 44, 46.
 გიორგი მთაწმიდელი 7, 19, 27, 73, 74, 129, 135.
 გიორგი საქართველოს მეფე 8, 10, 12.
 გიორგი ხუცესმონაზონი 19.
 გოლგოთა 15.
 გორგიჯანიძე ფარ. 11, 12, 47, 64.

გორი 72.
გოშფარი 26.
გრიგოლ სურამელი 75.
გრიგოლ ფანასკერტელი 14.
გრიგოლ ხანძთელი 16. 17.
გურამიშვილი დ. 62.
გურია 24.
Guthe H. prof. 68, 73.
გვლდენშტედტი აკად. 13, 16, 23-29,
34, 36, 39-41, 44, 45, 57, 58,
65, 70, 74, 79-86, 89, 91, 93,
101, 103, 105, 108, 110-112,
114, 116, 121, 122, 134, 135.
დადიანის ასული ზვარამზე 24.
დადიანი ვ^ნ 50.
დადიანი ზვიადი 50.
დადიანი ლევან 23, 31.
დავით აღმაშენებელი 11, 25, 48, 49,
62, 74.
დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი
7, 11, 62, 133.
დავით კათალიკოზი 99, 120
დავით კურაპალატი 25.
დავით მეფეთა მეფე 73.
დავით ნარინი 18.
დანიელ წინამძღვარი 22, 72.
დარეჯან დედოფალი 13, 14.
დარჩელი 95.
დემეტრა 81.
დიასამიძე ვარამ 72.
დიდებულძე ალ. პრ. 98.
დიმიტრი თავდადებული 7.
დოლენჯიშვილი ანნა 127.
ეგვიპტე 56.
ევროპა 110.
ევროპა დასავლეთი 15, 41, 43.
ეკვატორი სოფ. 18.
ელ. მუკადდასი 48.
ელსინდი იბნ შაჰეკ 55.
ერეკლე მეფე II 9, 10, 25, 39, 44,
56, 60.
ერწო-თიანეთი 11, 17.

ეფთვზე ზთაწბიდელი 129.
ეფრონ 10.
ვახტანგ მეფე VI 1, 9, 13, 14, 21,
23, 24, 28, 29, 31, 32, 39, 40,
41, 43, 44, 45, 52, 56, 61, 63,
65, 69, 72, 73, 75-77, 79,
81-90, 97, 99-101, 103, 107-109,
112, 113-116, 123-127, 129,
130, 138, 139.
ვახტანგისაიშვილი გოგიჩა 118, 119.
ვახუშტი ბატონიშვილი 1, 65, 132.
ვირისალაძე ზურაბი 86.
ზაქარია ყაზვინი 8, 50.
ზაქარია ყარჩაეთის ეამგულანის შემ-
შაღდებელი 133.
ზევდგინიძე თაყა ამილახორი 22, 71,
74.
ზნაკუა 136.
ზოსიმე 75, 138.
თავდირიძე ამირა 73.
თავართქილაძე 85.
თამარ მეფე 10, 49, 137.
თაყაიშვილი ე. 16, 19, 52, 69, 113.
თეთრი სოფელი 89, 126, 127.
თეთრი წყარო 91.
თეიმურაზ მეფე II, 9, 10, 39.
თემურ ლენგი 8.
თენენლა კახაბერისძეთა ასული 50-
თილითი 29, 75
თორნიკი ერისთავი 27.
თრიალეთი 139.
იასე იასეშვილი 13.
იბნ ალ ასირი 48.
იბრეიმ შაჰ სულთან 54.
იერუსალიმი 11, 22.
იმერეთი 24, 85, 88, 112, 121, 124.
ინგლისი 43.
ი^ნე 17.
იოანე ათონელი 28.
იოანე-თორნიკე 7, 28.
იოანე კახელი 15.
იოსებ ბამა 12.

იოსუა მ სვიტე 70.
ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი ბააუღ 15.
ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი გარსევან 15
ის ანდერ აღბეგს-შვილი 16.
იპკნი 48.
იტალია 15.
კავთისხევი 123, 139.
კაკაბაძე სკ 24, 25, 47 48, 50, 51,
52, 70, 71, 75, 138.
კატმერი 20, 115.
კიუმშინი ი. პროფ. 22, 23, 36, 43,
48, 102
კახაერისთვეთ ერისთავი 11, 18, 61,
69, 75, 117, 118.
კახბერი 17.
კორნევი გენ. 43.
კოდ მ, 48.
კორხეთი 23.
კონსტანტინე ბიზანტი. კეისარი 16.
კონსტანტინეპოლი 19.
von Kremer Alf. 15, 70, 105, 106
114.
კატალონია ამ ნადარა 131.
კუბითი 138.
კუუა 105.
კუპი 102.
კამბრტი არქ ნეულო 23.
Langlois 1, 33.
ლა-ას დ'ე რაიკი 26.
ლეჟნიე გიორგა 81.
ლილო 138.
ლიპარინი ხენწი 87.
ლიხთ ამერეთი 78
ლიხთ იმერეთი 78 80, 83 85. 87. 89,
91 94, 110, 112, 121, 122, 124,
125, 130.
ლუხ მთა 133.
Luschin von Ebengreuth A. prof. 7,
42, 43.
ნეარდი 105.
ნახოჯი 77, 81, 93 131.
ნაკრები 55.

მეკრინე შვენიეყოფილი 22, 73.
მკე ს ძე 69.
მალაქია 2.
მამისთვლა 85.
მაროი 6. 17, 24, 63, 135.
Марков А. 20, 54.
მკარაძე გიორგი 29.
მახლობელი აღმოსავლეთი 9.
მაკაძე ხ. ნ. 136.
მელიორანსკი პროფ 35.
მელიქიშვილი სოლომონ 43, 44, 46.
მელქისედეკ კათალიკოზი 136.
მჩხონდი 20.
მიქელ კახილი 15.
მიხეილ VII დოქი მიხ. კეისარი 16.
მუხუი 75, 94.
მუჯრეთ უბანი 18 შენ., 93.
მკედლეძე აბრამა 18.
მკედლეძე მახარა 18.
მკედლეძე ს. 117.
მხითარ გოზი 50, 100.
ნაკრუხეთი სოფ 92, 94, 124.
ნაკრახევი სოფ. 82, 85, 116.
ნაკრევი სოფ. 75, 79, 84, 90, 133,
134.
ნაკრევი ზონიმი კუპერდოელი 15.
ნასირ დ. დოულაპ იბნე მამადა 48.
ნაკრადინის რუ 88, 112.
ნე-ნაპი 49.
ნიკიფორე III ბოტანიტი 16.
Nissen 98, 100, 102, 107.
ნუე მ. 55.
ნაკრევი მისიონერი 21.
ოდიში 50.
ოლეარიუსი 9. 27 შენ., 28, 44.
ოტელიანი პაპუნა 9, 13, 39, 54,
56, 115, 116, 136.
ორბელიანი საბა 1, 18 შენ., 23,
27-29, 31, 34, 56, 63-65,
72-76, 79 92, 94. 96-103,
105-114. 116, 119, 121-125,
127, 129 136.

- ორბელიანი სტეფ. 20, 21, 50
 ორბელიანი სუპბატ 21.
 ოსე. შელი იესე 23.
 ოსპალეთა 38, 81, 88, 136.
 d'Ohsson 55.
 ოქს ნა 85.
 პაპოპოვი 1, 2, 25.
 პიტლოვანი 70.
 პეტრე დიდი 48
 პლა კარპინი 8.
 ყარდანია თ. 19, 40, 64, 75, 104,
 108, 138.
 რაჯანგი 45.
 რაშიდედინი 20, 109
 რაქა 77, 82, 86.
 როკითი 118
 რომი 40, 47.
 როსტევენ მეფე 50
 როსტომ მეფე 45.
 რუსეთი 22, 23, 32, 36, 41, 43, 46.
 რუსლან მეფე 25.
 საბერძნეთი 47, 73.
 სამარყანდი 49
 სამეგრელო 23, 24, 82, 88, 95, 96,
 100.
 სამცხე 15, 72.
 სარგის ზოცოს ძე 15.
 საფარა 16.
 საქართველო 2, 7-10, 14, 16-26,
 28, 29, 31, 32, 34, 35, 38-41,
 43-52, 54, 57, 65-70, 72 74,
 78, 86, 97, 98, 102, 104, 105,
 112, 114, 115, 119, 127, 132,
 137.
 საქართველო აღმ ან ავერი 18, 23,
 24, 26, 30, 31, 34, 45, 56, 57,
 65-67, 70, 75-82, 84-89,
 91, 101, 103, 103, 103-110,
 112, 114, 116, 121, 124, 126,
 127, 129, 133, 135, 139.
 საქართველო დას ან იმერი 16, 18,
 23 26, 30, 31, 57, 65-67, 70,
 74 89, 91, 92, 101, 108, 110,
 111, 116, 117, 121, 124, 127,
 130, 131, 134, 135, 139
 საქუჭულარიო 79, 95, 130.
 საჩხეური 82.
 საციიშლო 95.
 სახ.ლიფო 40, 47, 114.
 საჯაიანო 95.
 სეიმონ მეფე 26
 სევაშიჩაეა 91.
 სკლიაროსი 7.
 Sanvaire M. 40, 48, 50, 104.
 სოლალაშე ლი ივანე 71.
 სომიერი 47.
 სონხეთი 50.
 სონხითის მთა 138.
 სპარსეთი 9, 20, 23, 27, 28, 32, 37,
 38, 44, 45, 47, 48, 54, 56,
 70, 88.
 სტამბოლი 115.
 სტუფანეს ძე 138.
 სუბვისი 94.
 სუბ-ნისშვილი ვარაზი 12.
 სხალტბის წყალი 137.
 ტანირი 138.
 ტიზენპაუზენი ვ. 14, 47, 48, 55.
 ტლაშძე იესე 9
 ტოსტარი 48.
 ტურნეფორი პროფ. 23, 28, 34, 55,
 56.
 ტფილისი 8, 9, 18, 32, 54-56, 77.
 ტყეიბული 73.
 უმიკაშვილი პ. 24, 42, 88, 89, 109,
 115, 125, 126.
 ფადარ ალიას პ ტარა რუ 88.
 ფარსმანის ძენი 15.
 ფარცმანაყანევი 82, 84, 111.
 ფერაძე ნონია 16.
 ფილ.პე მონაზონი 12.
 ფლაგიოსი იოსებ 68.
 ფრიდონი 47, 51, 71.
 ფურკელ.ძე დ. 113.

ქართლი 89, 124.
ქერაზინი მამა 22.
ქვათაკევი 104.
ქველი ვაჟა ძე ბასილი 11, 17.
ქსენოფონტე 70.
ქსნის საერისთავო 123
ქსნის ხეობა 7, 78, 112.
ქუემელოანი 17.
ლიტრიფა 49.
ყაზ. ნ. ყაენი 20, 54, 55, 109
ყაზვინი 48.
ყანჩველი მელქისედეკ 74.
ყაჩაეთი 137.
ყირიმი 30.
ყიფშიძე იოს. 94, 95, 110, 117.
ყრინტაძე გოტია 122.
ყუარ ყუარე ათაბაგი 15.
შარდენი 114, 115.
შაქარაშვილი ფილიპე მღვდელ-მონა-
ზონი 72.
შაჰ სულთ. ნ. იბრაიმ 9, 13, 54, 56.
შერიფ ადღინ ალა იეზდი 8, 10, 22.
შიო მღვიმე 11.
შოდუარი ნუშიზმეტი 33.
შოთა რუსთაველი 47, 50.
შულავერი 89, 112, 126, 127, 138,
139.
შურია 72.
შქმერი 15.
შქლოძე 15.
ჩ. ნეთი 20.
ჩაჯაეძე ვახტანგ 24.
ჩიბინაშვილი 9, 54, 56.
ჩხ. რა 82, 93, 125.
ცაგარელი ალ. პროფ. 33, 34.
ცაიში 95.
ცენკერი 27, 36, 38, 81, 98, 99, 115.
ცაციშვილი მერაბ 63.
ცხიდააი 15.
წინ: ყარო 139.
წუწულუა გამიძელა 91.

წყაროგზური 95.
ჭალა 95.
ჭალა-ნიჯაიანო 79.
ქილაძე ჯავახ 92.
ჭიქნაძე ზ. 54, 56, 62, 136;
ჭოლაძე 81.
ხათუთა 75.
ხარტონ ხუცესი 16
ხატაეთი 21.
ხაუჯელი 29, 75.
ხაქუბერიძე ზაქარია 85.
ხეფი 95.
ხიბულა 29, 75.
ხოვლე 18.
ხოირი 29, 75.
ხონი 29, 77, 82, 93, 122
ხორასანი 48, 49.
ხორო ძნუ შირვან შაჰი 105.
ხოფი 91.
ხუაშაქი ქართლის ერისთავის ბეკაის
ასული 56
ხუზისტანი 48.
ხუციძე სულა ყოფილი სერაპიონ 65.
კიფში 19.
ჯაგ ხიშილი გოშუარ 26
ჯამბეგაშვილი 72.
ჯანაშა ს. 17, 69, 78.
ჯგალი 75, 79, 92, 93, 95, 134.
ჯილაირები 9.
ჯიშაშტალო 82.
ჯომისტარო 75.
ჯინქარის ძე 82.
ჯიქთუპანა
ჰიდარ-რაჯი 21.
ჰამმერ-კურგუტალი 20, 109.
ჰაუნ ალ-რაშიდი 49, 55
ჰერბერგტანი 36.
ჰრეულის თავი 17.
ჰოლანდია 56.
ჰულაგუ 8.
ჰულაგუ ყაენი 88.

ბერძინების სკიკეპელი

აბაზი 23 28, 30 32, 34, 35, 38, 40,
13, 44, 46, 51, 52, 55, 56-58,
113, 139. აბაზიანი 25, 30,
32-35, 39, 43, 45, 51, 54, 57
ნახევარ აბაზიანი 30. ოზ დან-
გინი აბაზი 26, 27. 1½ აბა-
ზიანი 30. ორბაზიანი 32-35,
39. 2½ აბაზიანი 30. სამაბ-
ზიანი 9, 14, 24, 30, 39, 54.
ხუაბ-ზიანი 31, 35, 36, 39,
40 რვა აბაზიანი 40.

აბრა 62, 63 عيرة 63.

ადლი 62, 134, 135.

აიარი 41-43 عيار 42.

ალთონი 28, 35. آلن, آلتون, آلن
35. ალთინი 36-38.

აჟურა 19.

argent 10.

argentum 10.

არკუა 19.

ἀργύριον 10.

ἄργυρος 19.

არლო 65

ასლანი 31, 56; აბუყელ 56, ასლანუ 45.

ασειριον 26.

ასსარონ 64.

ას-რიცხვითი წესი 32.

ასარი 12, 18.

ატარი 95.

აღჯა 136.

აჟი აჟა 38.

ბაღია, აჟა, اط 129, 130.

ბათმანი 81, 110, 115. باتمان, باتمان
ان 81 სტამბოლის ბათმანი
110, 114, 115.

ბალიში 20, 21. باليش, 20.

ბალიშ-ჩაო 20. باليش حاو

ბისინე 65.

ბისტი 27, 28, 45, 46.

ბიშტი 29.

ბიჯი 133, 135.

ბოჩხულა 90, 121.

ბოტანატი 1.

ბოტინატი 15, 16.

გალა 123, 124.

გამოწევა 61, 90.

გამოწეული 61.

გასაზომი 61, 62.

გეა 114.

გიორგ ული 1, 17, 21.

გობი 96.

გოდორა 85, 116.

გოდორ-მარხული 125.

გოზ ჟრი 90, 122.

გომორ 65.

გორა 87, 91, 122.

გოჯი 132.

გოჯეული 132.

გრამი 64, 97-99, 101-103, 107,
108, 115.

გრივი 68, 69, 105, 106, 137.

გრიბა, გრიბ, გრიბ 69: الجرب
რიბ 69, 106, 107.

გუედი 68, 83, 84, 95, 96, 111, 121.

გულა 94.

ნახევარი გულა 94. უფროს-უპ-
ცროსი გულა 94.

გუთანი 138, 139.

გუთნეული 139.

გულგულა 42.

გული 126.

მანუსოს 132.

დამწერლობითი მცოდნეობა ანუ პა-
ლეოგრაფია 3.

დანგი 20, 26, 27, 31, 32, 48, 51,

52, 64, 97, 99, 102, 107. دنگ

27. ერთიანი დანგი 27, 51, 52.

ორიანი დანგი 27, 51, 52.

დასტა 127. داستا

დლი 9, 14, 39. 14.

ბიუჯეტი 14.
დენარი 64.
digitus 132.
დიდ დრაკმა 64.
დიდ დრაკმაჲ ვეცხლისა 10.
დინარი 8, 14, 20, 21, 23, 37, 38,
48, 54, 55. ოთხ დანევიანი დი-
ნარი 21.
დაპლომეტიკა იხ. სიგელთაპოდნე-
ობა.
დიტკეი 17, 20, 27, 32, 48, 49, 54,
55, 98, 105, 106, 114. ყაზანა-
ური დიტკეი 20.
დორა 84, 90, 121, 122.
დორაკი 84, 90, 111, 121.
დოქა 86, 90, 93, 121, 122.
დრამა (ფული) 11, 16, 17, 20, 24,
25, 27, 31, 48, 49, 50, 54, 55,
56, 64.
დრამა (საწონი) 68, 70, 97, 99, 100,
102, 105, 107-110, 114. დრა-
მაჲ ჭალაჭური 70.
დრაკანი 14, 15, 20, 48, 50 55, 64, 97,
101. დრაკანი დუკატი 14, 15.
დრაკანი ფოტანიატი 15. დრაკ-
ანი კონსტანტინატი 14, 15.
დრაჰმა 68, 107, 108; ბრახმაჲ 108.
დუკატი 16, 19, 30, 56 58.
დლ სა 136-138.
დლაჟრი 136, 138-140.
დრაჰმა, 81.
ებრიზი 48.
ეჯი 135.
ეიაფი 21.
ვერცხლი 10 13, 49, 55. ვერცხლი
დრამაჲ 10, 11, 17.
ვეჯუბი დასტურამალი 42.
ვოილი 107, 108.
ვოტანიატი 16.
ზარაფი 44, 64.
ზარაფხანა 9, 13, 26, 27, 43-46,
54, 55.

ზარი ან ძარა 124.
ზედაწერილი 13, 31, 33, 49.
ზეინი 124.
ზნაჲ ანუ ძნა 124.
ზურგი (საზომი) 124.
ზურგი 49.
თამამ აიარი 41-43, 72; 42.
თანგა 8, 10, 21-23, 36, 76. تنگه, تانگه
22. შუბიანი თანგა—Копейная
деньга 36. ხმლიანი თანგა—
Мечевая денга 36.
თასი تاس; 129. Tasse 129.
თალარი 88, 112, 115, 116. طاقاز,
88. ნახევარი თალარი.
88, 112.
თეთრი 1, 9, 11-14, 17 21, 25, 27-29,
31, 33, 40, 48, 51-54. ვენეტი
კური თეთრი 12. ნახევარი თე-
თრი 18. საიერუსალიმო თეთრი
12. სპილენძის თეთრი 34. ფრან-
გული თეთრი 9. ქართული თე-
თრი 33, 36. ყაზანური თეთრი
21. ხუთიანი თეთრი 52. ხუთ-
დანევიანი თეთრი 52. თეთრის
მკურელი 12. თეთრის სასწორი
12, 47, 64.
თევზი 87.
თევზი (სასწორისა) 63.
თევზი 87.
თითი 132.
თუჰანი 13, 23, 29-31, 37, 38, 45,
56, 57. თუჰანი მონღოლური
23, 37, 38. თუჰანი ქართუ-
ლი 23, 37-39.
თუნგი 60, 89, 90, 116, 117, 121.
تنگه, تانگه 90.
თუბტი 73, 100, 110, 112-115, 121.
توت 114.
იმპერიალი რუსული 30, 57.
იუზალთუნი 56.
კამიჭი 61, 62, 68 70, 75, 78, 79,
83, 104-109, 111, 119, 120,

137-139. კაბო 70. القفيز
 70. კაბიზი 70, 105. *Кабуз*,
 კაბითე 70. *Кабуз* 70. კაბიწი
 ათ ლიტრიანი 105, 106, 109.
 119, 120. კაბიწი სამგრივიანი
 ან სამკოლიანი 105. კაბიწი ათ-
 კოლიანი 105. კაბიწი რვა-ლი-
 ტრიანი 106, 109, 119, 120.
 კაბიწი თორმეტ ლიტრიანი
 119, 120. კაბიწ გუერდი 83.
 კაბიწი დიდი 69. ერაყული კა-
 ბიწი 105. სასანური კაბიწი
 105, 106. სეფე კაბიწი 69. ლო-
 • მორ კაბიწი 68.
 კალათა ანუ კალათი 131.
 კარასეული 74, 119, 122. კერასეული
 74. *Караса* 122.
 კარჩხალა 75, 122.
 კასბეგი ან ყასბეგი 28, 44, 45.
 კასრი 86, 121. ნახევარი კასრი 86.
 კატკული 68
 კაფსაკი 65.
 კანდინარი 7. 64.
 კეჭკე 130.
 კერატი, ყირათი ან ყარატი 31, 64,
 72, 73, 97—99, 101, 102, 107,
 108, 110. კერატიონი 98.
 72. *каратіон* 98.
 კეფი 136.
 კეცი 63.
 კეხი 92, 117
 კვანჩხი 75.
 კვერცი 127.
 კირმანული 1.
 კოდი 65, 78, 79, 92, 100, 105,
 108-113, 119, 120, 138. ნახევა-
 რი კოდი 79, 104, 117. კოდი
 რვა ლიტრიანი 108, 109, 119,
 120. კოდი ათ ლიტრიანი 108,
 109, 119, 120. კოდი თორმეტ-
 ლიტრიანი 108, 119, 120.
 კოკა 61, 62, 71, 73-75, 83-87,

89-91, 99, 100, 103, 104, 111,
 117-122. კოკა-გუერდი 83. დი-
 დი კოკა 77, 104. მონასტრული
 დიდი კოკა 74, 100, 104. მრთე-
 ლი კოკა 74; ნახევარი კოკა
 74, 121. პირველი კოკა 74, 99,
 119; სეფე კოკა 104. ცოტა კო-
 კა 74, 99, 104. რვიანი ან რვა-
 ლიტრიანი კოკა 118 120 ცხრია-
 ნი ან ცხრა ლიტრიანი კოკა
 118-120; ათიანი ან ათლიტ-
 რიანი კოკა 118, 119, 121;
 თორმეტნიანი ან თორმეტ-ლიტ-
 რიანი კოკა 118-120; თოთხმე-
 ტიანი ან თოთხმეტლიტრიანი
 კოკა 118-120; ოცდაათი ხლიტ-
 რიანი კოკა 117, 119, 120.

კონა 123.
 კონსტანტინატი 16.
 კორო 68.
 კოროს 64.
 აბრეჯ 68.
 კოშირი ან კოშრი 63.
 კოქი; დიდი კოქი; მომცრო კოქი 127.
 კოკობა 74, 122.
 კუახი 92, 117.
 cubitus 133.
 კუმში 30.
 ლანგარი, 131.
 ლეგენდა 13.
 ლეპტონი 64.
 ლიტრა 60, 64, 65, 68, 71-73, 82-85,
 90, 91, 97-122, 129, 130. libra
 72, 98, 100, 102; *Литра* 72.
 რიტლი 38, 72, 102, 103, 106,
 აწინდელი ანუ ახალი ლიტრა
 100, 102, 107, 108, 113, 114.
 გორული ლიტრა 71, 72, 100,
 101, 103, ერაყული ან ერაყის
 რიტლი (ლიტრა) 102, 103,
 105, 114, 116. პირენდული
 ანუ ძველი ლიტრა 97-103, 107.

113. რომაული ლიტრა 102.
ფრანგული ლიტრა (libre) 115.
ქალაქური ლიტრა 71, 103 ქარ-
თული ლიტრა 114-116. შამა-
ხური ლიტრა 72 ცოტა ლიტ-
რა 104. ნახევარი ლიტრა 72
ლიტრის შესამედი 72.
ლიჯი. ნახევარი ლიჯი 95.
ლოლარიკი 63.
ლოლარიკონი ან ლალარიკონი 91,
94, 117.
მაკეუცი 105.
მანა 98, 115.
მანი 65. თავრეყის მანი 115
მართ-აწონილი 48
მანჯანიკი 126, 127. დიდი მანჯანი-
კი 126.
მარლა 64.
მარჩილი 24, 30, 32, 39, 40, 45, 52.
მარჩილი (საწონი) 91.
მარხილი 125.
მახათელი 80, 92, 117.
მეკერმე 44, 64.
მენ. ხვერე 93.
მენი 109, 116.
mensura 68.
მერი 65.
მეტროლოგია იხ. საზომთა მკოდ-
ნეობა.
მიზანი 63.
მილი 135.
მილიონი 135 მილიონ 135.
მიმოდრეკა სასწოროისა 62.
მინა 68
მინ: ლთენი მინანთული ან მილანთუ-
ნი 16, 23, 24, 28, 32, 35-40,
42-46, 56 58, 100, 101, 113.
მინ: ლთენიანი 38, 40
მისხალი 73, 97-103, 110, 112-114.
მიშკალი 73. მიტყალი 72, 73,
97, 99, 100, 102, 112-114.

მუტყალი 72, 73, 100 მიწაჲ
136, 137.
მიწონა 47.
მკლავი 124.
მონი 64, 65, 73, 89, 106, 113 მო-
dius 73 მუდგო 73.
კბმსი 73.
მრთელი 93, 94. ნახევარი მრთელი 94
მტკაველი 132.
მუნის წონა 93.
მწულილი 64
მკარი 133 135, 139.
ნაგუშუო ატაოა 95.
ნაკლული 18.
ნალბაქი 94
ნაოთხალი 81, 83, 84, 110, 111, 117.
ნარგისი 94
ნიხრანა 58.
ნუმიზმატიკა იხ. საფასეთა მკოდ-
ნეობა.
ოგორდულო 95.
ოვოლი 68. 95, 107, 108. ბნეღტე 108
ოთხობითი წონითი აღრიცხვა 31, 32
ბრყუსა 133.
ოქრო 11-13, 16, 18, 19, 30, 48, 55,
58. წითელი ოქრო 14, 47, 50.
51 *ყარაქი* 14. ერთი ოქრო.
57, 58.
ოყა, 81
პალანი 75.
პალეოგრაფია იხ. დამწერლობი თი
მკოდნეობა.
passus 133, 135.
პატერიხი 65.
პე-პერა 8, 16, 50
pes 133, 135.
პეჩუც 133.
პიატრი 29.
პინ 111.
პინა 50.
პინატი 63, 85, 110.

πινάξ, πίναξις 80.
რიტლი იხ. ლიტრა.
ροπή წაყობ 63.
რუბი 9, 56.
რქა-სა გურჯა 64.
საგვერდო 95.
საზოპი 1, 2, 61, 64-68, 70-99, 101,
103, 104, 105, 107-113, 115,
116, 120, 123, 126, 127,
129-136, 138-140. საზოპი ნაკ-
ლები, კნინი, მცირე, დიდი,
მ-რუდე, ზაქოლი, 62. საზოპი
ქეპარიტი ან მართალი 62.
სათარი 125.
საქეტე გულა 94.
საკიდარი 63.
საკოშრე 63.
საწადგანი 64, 95.
სამკანი 95.
სამიანი 118.
სანჯ 48, 47.
სასინჯი სასწორი 47.
სანაოთხლო 81, 83, 117.
საპალნე 75, 76, 114, 116, 117. ცხე-
ნი საპალნე 114, 115. აქლემის
საპალნე 114.
სარგო 45.
სარწყული 73.
სა-სუმელი 75.
საძა 68.
სატარი 0, 14, 64, 107.
სატონი 65.
საუპი, савуш, 23.
საფა-ე 1, 7, 12, 13, 14, 18, 23,
26-29, 31, 48, 49.
საფ-ევა მკოდნეობა 1, 2, 3.
საზომთა მკოდნეობა 1, 2, 3, 64,
65, 66.
საქკოი 139.
სა-ლე-ნე 86, 90.
სა-სიქველი 92.

საწლდევი 75.
საწონი 61, 62, 67, 68, 73, 78, 79,
97, 104, 114, 123. საწონი ზა-
კული 62.
საწონი 92, 116.
საწნახელი 89.
საწყაულო, საწყაო ან საწყეო 61, 62,
67, 68, 71, 86 90, 97, 104,
106, 113, 117, 120 123, 140.
პირველი საწყეო 99.
საწყაი 93, 108, 119, 122.
საქარბი ან საქარბე 62, 63, 109.
სეა ანუ სატა 69.
სიგელთ მკოდნეობა 3, 61.
სიკლა, სიკლა, სეკლა ან შე-ელ 10,
41-43, 64, 68, 72, 1:4.
სილიკა 98, 102. siliqua 93, 102,
107, 108.
სიმისი 64.
სიქა 9, 13, 14, 54.
scrupulum 98.
სეუტი 56.
სომი 12, 21 23.
თამაჟი 132.
სტადიონი :35. σταδίου 135.
თამამა ბაგის 62.
სტილი 83 85, 100, 101, 110, 113 115,
121, 126. ქალაქერა სტილი
85, 113.
სურა 62, 90.
ტალ-ნეტი 64, 69.
ტვირთი 76. ვირის ტვირთი 115, 116.
ტხნის ტვირთი 116.
ტილო 134.
ტიმისი 64.
ტფილური დრამა I
უზალთონი 30, 31, 35, 57. უზალთ-
ნანი 30.
უნკია 64, 98, 100, 107.

ურემი 77, 116, 117, 122. ნახევარი
ურემი 117. ურემული ან ურ-
მოული 77.

უტრევანი 135.

ულელი სასწოროცა 62.

ვფი ანუ ეფი 68.

ფარა 24, 30, 57. ხუთფარიანი, ათ-
ფარიანი, ოცფარიანი 30.

ფარსანგი, ფარსარხი, 135.

ფისოლი, 89.

ფლური 9, 10, 12-16, 21, 22, 31, 39,
40, 48, 52, 51 56, 58 ფლური
ვენეტიკური 15; ფლ. ველენ-
ტიური 15, 55, 56.

ფოლი 13, 27, 28.

ფანსიკ 28.

ფოხალი 79, 80, 109, 110, ნახევარი
ფოხალი 80.

ფოსფორი 91, 117, 143.

ფული 13, 27 30, 33-37, 46, 52,
57. ერთი ფული ან ფო-
ლი 27, 32 34, 37, 39, 40. თე-
ორი ფული 13, 14. ნაშლი
ფული 34, 40. ქართული ფული
33, 34. შავი ფული 13, 14, 32,
33, 36, 40.

ფუნდუხი 93.

ფუქ 136, 137.

ქაბი 68.

ქანდაკი 99.

ქ-ნქარი 63.

ქარახი 65.

ქესა ან ქ სა 29, 56.

ქია 80, 110.

ქილა, ქილაკი 80, 92, 95, 109,
110, 117. თავრეცული ქილა
109, 110.

ქ-ლკე 105.

ქორო 64.

ქსანა 84, 85, 111, 112. ნახევარ ქა-
ნი 84.

ქესტო 65, 100, 113.

ქუა 92, 117.

ქუმი, 126.

ქვევა 139.

ლიტრიფი 49.

ყაბი, ჩილავის ყაბი, ქათ-

მის ყაბი, მუთანჯის ყაბი, ბატ-
კნის ყაბი, იახნის ყაბი, ბორა-
ნის ყაბი, საჯურგო ყ-ბი, სა-
მარხო ყაბი 130.

ყაზ. ნაური 19 21.

ყათარი 111.

ყ ნა. ყანის ნახევარი 137.

ყაფანი, 63.

ყურსი 41-46, 72.

შაური 9, 14, 24-28, 31, 32, 34, 35,
39, 40, 42, 44-46, 51, 52,
54-56, 100, 101, 113, 139,
140. შაურიანი 25, 30, 34 36,
38 40, 43, 57. ორ შაურიანი
25, 32, 33, 35, 39, 57.

შენადნობი 41-45. შენადნობის გუნ-
და 45, 46.

შინჯადობა 43.

შოლტი I, 136.

შუბლი 49.

შულო 127.

ჩ. გ-რდაგი ან ჩაგორდაგი 107, 108
ჩან. ხი 88, 89, 1. 2, 113.

ჩარეკი 81-83, 85, 91, 100, 101,
110-112, 114, 115, 117, 139,
140. გორული ჩარეკი 82, 104
ნ ხევარი ჩარეკი 83.

ჩაფი 84 86, 89, 121, 122. გააფი 86.
ჩითახური, ნახევარი ჩითახური, მე-
ოთხედი ჩითახური 18 შენ.

ცალი 75, 89.

ცალ'ასწორი 63.

ცხრა 127, 128.

ძარა იხ. ზარი.

ძირი 123.

მნა ებ. ზნაჲ.

ენეული 124.

წანი სასწორისა 62, 63.

წონაჲ 92, 116.

წერთა 133-135.

წეული, წეელი 128.

კარიკი 84, 90, 111, 121, 122.

კიქაჲ 61, 75.

კური 87.

ხარვალი 115, 116

ხატი 13.

ხელი 130.

ჯიჲნი 68.

ხონა 130, 131.

კელი 127.

ჯ მი 75, 80, 95, 122, 130

ჯინი 125.

ჰომერ ან ლომორ 68.

ჰერპერონ 16.

შენიშნული შეცდომების ბასწორება.

ბბ.	ბბრ.	დაბეპლილია:	უნდა იყოს:
1	26	Нумизматическіе акты	Нумизматическіе факты
8	38	du Plan Carpina n tartarie	de Jean du Plan Carpin en Tartarie
13	38	„საქა“	„სიქა“
14	38	ბეყაქივ	ბეყაქივ
21	21	კახრ	კახრ
—	—	საანაფჩინ	საანაფჩინ
23	38	გერიელიც	გურიელიც
25	15	Монеты Грузии II	Монеты Грузии I
26	7	მეკობრეთ მძებნელ	მეკობრეთ მძებნელ
28	36	ბოძაქივ	ბოძაქივ
28	6	ფილც	ფილც
33	2-3	იამარებოლა ფულზეც ეწერა	იხმარებოლა და ფულზეც ეწერა
35	15	გამო ის	გამოდის
50	25	5000 ფრამ	5000 ფრამ
62	21	II მჯული	II სჯულია
70	7-11	მთლად არეკულია და ახვ უნდა იყოს	ამგეარად კაბიწი ქართულ მწერლობაში მე-VI ს. მოყოლებული მე XV ს. დამლევამდე საყოველთაოდ იხმარებოდა. აღმოს. საქართველოში კი მე-XVI ს-შიც ხშირად, ხოლო მე XVII—XVIII ს მდე უკვე იშვიათად გვხვდება.
73	21	იგელში	სიგელში
75	13	შიომლიმის	შიომლეიმის
76	26	ტვირტს	ტვირტს
80	6	„ილაკი“	„ქილაკი“
88	9	ბრინჯი	ბრინჯის
90	5	ახივარი	ნახივარი
100	22	საქანჯავ	საქანჯავ
103	11	7847	17847
105	28	al-alım	al-olım
106	25	ჩაყათილიქინ	ჩაყათილიქინ
—	40	von Heoten	van Viloten
108	23	„სწორ“ კოდად ისეთი ლიტრა	„სწორ“ კოდად ისეთი კოდი
121	39	„ბორჩხულა“	„ბორჩხულა“
124	32	ლახტებ-ამოკრული	ლახტებ-ამოკრული
126	14	ლახტს	ლახტს
132	6	საქ რთველობი	საქართველოში
136	1	საისტორიო თქმულებაში	საისტორიო თხზულებაში
138	28	სიგელიც	სიგელშიც

სპანეთშიმაცნიერო ტარშინოლოგია, — განხილულია და მიღებული საქ. სახ. საშეცნ. საბჭოს მიერ, დაიბეჭდა იმავე საბჭოს წევრის გ. ახვლედიანის რედაქციით—**ფასი 15 კაპ.**

პროფ. ივ. ჯავახიშვილი—ქართველი ერის ისტორია წიგნი IV, ნაწ. I (XV—XVI საუკ.)—**ფასი 2 მან. 50 კაპ.**

პროფ. ივ. ჯავახიშვილი—ქართულ საფას-საზოგების მკოდნობა ანუ ნუ-მიზმატიკა, მეტროლოგია—**ფასი 2 მან.**

გზადღება დასაბუჟდით:

პროფ. გეხტმანი—საწარმოვო ძალები საქართველოს რესპუბლიკისა (აბხა-ზეთის, აჭარისტანისა და სამხრეთ ოსეთის შიგარით).

საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა—(სპეციალისტების მიერ დაწერილი ცალკე სტატიების კრებული)

პ. კობახიშვილი—ქართულ ლიტერატურის ისტორია (მე-XIX საუკუნ.)
დღევანდლამდე.

პროფ. გ. ჩუბინაშვილი—ქართული ხელოვნების ისტორია (წიგნს დართუ-ლი ექნება 150-ე ილიუსტრაცია, როგორც ტექსტში, ისე ცალკე ტაბულებზე).

მის. აბრამიშვილი—ქართული თეატრის ისტორია.

პროფ. დ. არაქიშვილი—ქართული მუსიკა, (მოკლე ისტორ. მიმოხილვა).

